Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№1(13) 2020

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал

♦

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Научный журнал

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

Scientific journal

№1 (13) 2020

Орал-Уральск-Uralsk

Шығарылым 1(13)
Қаңтар-январь, ақпан-февраль, наурыз-март
Педагогика, филология, тарих, экономика/
Педагогика, филология, история, экономика

Бас редактор- Главный редактор:
ГАБДУАЛИЕВА Р.С.
экономика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор экономических наук, профессор
Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора
В.А. БУРАХТА
химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор
Редакция алқасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова
Н. Кенжеахмет –	т.ғ.д., профессор, Бонн университетінің Шығыстану және Азиялық зерттеулер институты (Германия, Бонн қ.)	д.и.н., профессор института Востоковедения и Азиатских исследований Боннского университета (Германия, г.Бонн)
Ә. Қара –	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия.Стамбул қ)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Турция, г.Стамбул)
Б.Ғ.Шинтимирова –	т.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
М.Б. Сабыр –	ф.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев –	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г.Элиста)
М.М.Халиков –	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол қатынастары университеті (Ресей,Самара қ.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей сообщения (Россия, г. Самара)
А.М.Мұсаев –	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Л.Х.Самситова –	ф.ғ.д., профессор, Башқұртстан Республикасының стратегиялық зерттеулер институты (Ресей, Уфа қ.)	д.ф.н, профессор,Институт стратегических исследований Республики Башкортостан (Россия, г,Уфа)
И.Ф.Суханова –	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Самара мемлекеттік аграрлық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.э.н., профессор, Самарский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова (Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко –	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова –	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов қ.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г.Саратов)
Г.К.Курманова –	э.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.э.н., доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Ш. Х. Курманалина-	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С.Кенжекова –	п.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.
Журнал Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі келісімен 07.12.2017 ж. Тіркеліп, №16782-Ж куәлік берілген.
2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.
Издается с 2018 года. Выходит 4 раза в год.
Свидетельство о регистрации издания №16782-Ж от 07.12.2017 г. Выдано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан
С 2019 г. журнал издается в электронном формате

БҚИТУ,2020
ISSN 2706-6266 *ТІРКЕУ НӨМІРІ 16782-Ж*

ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 37013

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТІҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕЛІК ОЙЛАРЫ

Кинжекова Р.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Түйіндеме. *Мақалада ұлы ойшыл, ағартушы Абай Құнанбаевтің педагогикалық көзқарастары, оның ішінде адамгершілік тәрбиесін жастар бойында қалыптастыру туралы ойлары талданады. Ақын түсінігінде адамгершілік тәрбиені құрайтын қасиеттер: адам баласын сүю, адамдардың бір-біріне адал, мейірімді және бірлік, ынтымақта болуы аталып өтіледі. Туысынан жақсы болып туған балаға ендігі кезекте жақсы ата-ана керек. Бала осы жақсы ата-ана, жақсы ұстаз, жақсы құрбы үшеуінің қайсысын көбірек сүйсе, содан мінезді көбірек алатындығы жөнінде айтқан құнды пікірлері талданады.*

Тірек сөздер. *адамгершілік тәрбиесі, жас ұрпақты тәрбиелеу, ағартушылық ойлар, текті бала, қайырымдылық, еңбексүйгіштік, жарқын өмірге ұмтылу.*

Шығыс және Батыс класссиктерінің ағартушылық ой-пікірлерінен нәр алған ұлы ақын бала тәрбиесі мәселелеріне де кеңінен тоқталып, өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде педагогикалық көзқарасын білдіріп отырды. Абайдың шығармаларының барлығы дерлік ғибратты тәрбиелік сипатқа толы.

«Адамға үш алуан адамнан мінез жұғады: жақсы ата-ана, жақсы ұстаз, жақсы құрбыдан жұғады Олардың қайсысын жақсы көрсе, содан көп жұғады» - дейді Абай. [1.48б.] Яғни бала тәрбиесінде қазіргі ғылымда аталып жүрген биогендік, социогендік факторлар Абай түсінігінен орын алып отырғанын көреміз

Баланың ғылым - білімге махаббатының оянуына «хауас сәлим» толық сезімді болып тууы әсер етеді деген пайымдауындағы «хауас» сөзінің мағынасы араб тілінде түйсік, сезім деген терең мағыналы пәлсапалық ұғым, танымды көрсетеді. Хауас ұғымы Абай шығармасында үш түрлі мағыналық қырымен көрініс беретіні бар. Біріншіден, «хауаси хамса заһири» ұғымы сыртқы бес сезім мүшесін танытады. Абай осы сыртқы бес сезім (көз, құлақ, мұрын, тіл және дененің суық, жылылықты сезінуі) арқылы сыртқы объективті дүниеден хабар алу әрекетін жасайды. Екіншіден, осы сырттан алып, ішкі сезім мүшелеріне жеткізетін бес сезімнің бәрі де қызметін мүлтіксіз орындауы үшін кеселге, кедергіге ұшырамай сау, саламат болуын «хауас сәлим» деп атайды. Үшіншіден, сыртқы бес сезім берген хабарды жанның жибили деген қуаты арқылы ішкі бес сезімге жеткізіп, осы он сезімді әрекетке түсіруін де хауас деп атайды.

Абайдың пікірі бойынша, әрбір талантты жас дүние сырын білу жолында әуелі туысынан болатын хауас сәлим, денсаулық, әлеуметік ортасының әсерімен ғылым-білімді меңгеруге үйірсектеніп, шын махаббатпен беріле ұмтылғанда ғана: «Алла тағаланы танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана ғылым-білімді үйренсе болады», - деп ой түйеді. Абайдың хауас жайлы жалпы танымы, өзіндік ой-пікірлері 27,38-қарасөздері мен «Алла деген сөз жеңіл» деген өлеңінде нақтылы бой көрсетеді

38-қарасөзде ұшырасатын хауас сәлимді (табиғи дені сау сезім мүшелері) Абай адамда туысынан пайда болатын табиғи құбылыс деп біледі. Абайдың тануында, хауаси хамса заһири сияқты сезім мүшелері арқылы пайда болатын әртүрлі жан қуаттарын өсіру, жетілдіру, дамыту процестері – Құдайдың араласуынсыз-ақ әр адамның табиғи қабілетіне қарай пайда болатын реалды нәрселер түрінде көрінеді.

Туысынан жақсы болып туған балаға ендігі кезекте жақсы ата-ана керек. Бала осы жақсы ата-ана, жақсы ұстаз, жақсы құрбы үшеуінің қайсысын көбірек сүйсе, содан мінезді көбірек алады дейді

Жанның түрлі каналдары болады. Баладағы жан каналдары ашық болып та жабық болып туылуы да мүмкін екен. Жабық болып туылуы ол анасына байланысты, яғни өзінің ішкі жан каналдары ашылмаған әйелден өзі сияқты бала туады екен. Оны Мәшһүр Жүсіп Көпеев «Меңіреу әйелден меңіреу бала туады»- деп түсіндіреді. Жақсы болып туылған баланың ендігі шаруасы тәрбиеге байланысты болып келеді. Осылайша Абай текті бала ұғымын енгізеді.Баланың толық сезімді болып тууының басты алғышарты - тектілік дегенге саяды. Таза, пәк бала текті ұрпақтан ғана келеді. Адамға үш жұт бар дейді қазақ. Бірі-өлім, екіншісі –кәрілік, үшіншісі-тексіз бала. Біріншісі алмай қоймайды, кәрілік келмей қоймайды, ал баланың тексіз болуы, болмауы-тәрбиеден. Баланы, яғни, болашағымызды тексіздіктен-ана тілін, ел тарихын, салт-дәстүрін білмейтін, оған немқұрайды қарайтын, қазақи тәрбиеден мақұрым қалған мәңгүрт етіп жібермеу қажеттігіне баса назар аудару –бүгінгі күн талабы.

Адамгершілік -адамның ең асыл қасиетін анықтайтын бірбен-бір асыл ұғым. Ұғым ғана емес - тіршіліктің мәнін, дүниенің тәнін төрт тағандап ұстап тұрған ұлы қағида. Осы ұлы күш-адамгершілік қасиет жеке адамның ғана басындағы емес, жалпы қоғамның да қордалы байлығы.Ал оның белгілі бір адамдар бойындағы аздығынан айналасындағы адамдар ғана емес, қоғамға да тиетін кесірі көл-көсір.Демек, адамгершілік тәрбиесі дегеніміз-тәлім-тәрбиенің ықпалды әсерімен, адамгершілік сананы қалыптастырудың, этикалық білімділікті, адамгершілік сезімді дамытудың сара жолы. Абай ақыл, адамгершілік жоғары саналылық еңбек арқылы қалыптасатынын да дұрыс бағамдаған.

Ақын түсінігінде адамгершілік тәрбиені құрайтын қасиеттер: адам баласын сүю, адамдардың бір-біріне адал, мейірімді және бірлік, ынтымақта болуы. Ақынның «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі мен Отыз сегізінші қарасөзіндегі аса үлкен мән бере айтатын жан мен тән, адамның ішкі, сыртқы сезім мүшелері, қанағат, еріншектік, надандық және жауанмәртлік туралы тұжырымдары жалпы адамзаттық түсініктер Ақынның пайымдауынша, баланы тәрбиелеуді ерте қолға алып, олардың дақ түспеген санасына ізгілікті нәрселерді еге білу қажет. Өйткені, олардың санасы, жас кезінде өте тұтқыр да алғыр келеді. «Тез үйреніп, тез жойма,Жас уақытта көңіл – гүл...»-деп, бала санасының жылдам қабылдағыш қасиетін ескертеді. Адамның балалық шағында дүние тануға құштарлығы мен жан құмарының ерекше артатындығына ақын Жетінші сөзінде тоқталып өтеді. Ол өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік ортада орын алған «бес дұшпаннан» - бес түрлі зиянды мінез құлықтан әрбір адам боламын деген жасөспірімнің сақтануы керектігін ашық айтады

Абай сана-сезімді тәрбиелеудегі қоғамдық ортаның маңызын түсіне білді. Адамның жақсы-жаман, ақылды-ақылсыз болуы генетикалық негізбен қатар, тәрбиеге, ортаға байланысты екенін дәлелдеді. Өзінің отыз жетінші қара сөзінде «Мен егер заң қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім»-деген болатын.

Ойшыл ақын адамгершілікке тәрбиелеуде гуманизм, отаншылдық және достықты, әділеттілік пен мейірімділікті негізгі қазық етіп алады. Жастарды адамгершілік рухында тәрбиелеп, оларға ғылым мен білімге бастар жолды көрсете отырып, ақын бұл мәселелердің шешімі еңбекте деп білді. [6.1166.]

Адамгершілік деген ұғым оның әрбір шығармасынан дерлік айқын және күшті түрде көрініп отырады. Ол жастарға жоғары адамгершілік қасиеттер дегеніміз білім алумен, өнімді адал еңбек етумен ғана пайда болады деп сендіреді. Сондай-ақ Абай бос даурығуғв, бекер мал шашуға, өсек, өтірік, жалқаулыққа қарсы шықты. Адам мінезіндегі орынсыз мақтан, ойсыздық, салғырттық, күншілдік, көрсеқызарлық сияқты жаман әдеттердің ақыл мен ойды тоздыратынын айта келіп, естігенді есте сақтау, көргеннен үлгі-өнеге алу, жаман әдет-дағдыдан бойын аулақ ұстау, нәпсіні ақылға жеңдіру, ұстамды болу сияқты адамгершілік қасиеттерді насихаттайды. «Егер есті кісінің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өмірді қалай өткізгенің жайында өзіңнен өзің есеп ал»,-дейді. Яғни, адамның

өзін-өзі тәрбиелеу мәселесінің маңызы мен мәніне ерекше тоқталады. Өзін-өзі бағалау, өзін-өзі тәрбиелеуді жетілдірудің мәселелері қазіргі педагогика, психология ғылымдарында жете зерттеліп жатырғаны мәлім.

Абай адам қандай қасиеттерді мансұқ ету керек екенін де анықтап айтып кетті:» Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой. Бес асыл іс көнсеңіз»

Адамгершілік тәрбие бойына сіңген адамды Абай батыл, ер көзге айтудан қорықпайтын, алдына қойған биік мұратына қалай да жетпей тынбайтын талапты, күрескер адам болары тиіс деп түсінді.

Адамгершілікке тәрбиелеу ісі білім берумен ғана шектелмейді. Бұл баланың сезіміне әсер ету арқылы ішкі дүниесін оятудың нәтижесінде оның дүниетанымын қалыптастырады. Міне осылар үшін Абай қам жейді.

Адамгершіліктің қасиеттің жоғары түрі - ар, ұят, ождан сақтау жастарды кішіпейілділікке, адал, арлы азамат болуға тәрбиелеуде Абай өлеңдері мен өсиеті маңызды орын алады.»Абай шығармашылығындағы адамгершілік концепциясы ақын өміріндегі жақсылық пен жамандықты айыра білуге адамдықтың алғы шарты ретінде мән бергенін байқауға болады. Ақын ұғымында жақсылықты тану-жаңалықты қолдау деген сөз, ал жақсылықты қолдай білмеген жамандықтың отына май құюмен бірдей деп түсінеді» [7.366.]

Жастарды бүкіл адам баласын сүйе білуге, сол арқылы аса зор гуманистік адамгершілік қасиетке баулыды. Әбдірахманды Петербургтегі Артиллерия училищесіне, інісі Халиолланы Омбыдағы кадет корпусіне, ал қызы Гүлбадан мен ұлы Мағауияны Семейдегі медреседе оқытуы келешек қоғамның тірегі оқу-ағарту, өнер-білімде және оны жастай игеру керек деген ойдың дәлелі еді.

«Рухани қасиеттер, - деп жазды Абай, - адам өміріндегі басты нәрсе». Ақын адам бойындағы ең жақсы қасиеттерді халқына деген сүйіспеншілік, адамға деген сүйіспеншілік, достықтағы тұрақтылық, мейірімділік, шыншылдық, әділеттілік, еңбекке деген сүйіспеншілік, білімге деген құштарлық деп санады.

Абай: адамның ақылды, білімді болуы оның тумысынан емес, айналадағы дүниені сезіп-біліп, үйренуінен, еңбек етуінен деп қарайды. “Біз жанымыздан ғылым шағара алмаймыз,-дейді Абай.- Жаралып, жасалып қойған нәрселердеі көзбен көріп, ақылмен біліп сезбекпіз”. Демек, Абай білудің сезімдік және ақылдық таным арқылы болатынын құптайды. Бірақ ол ақиқатты анықтаудың өлшемі ақыл деп есептейді : “Ақыл сенбей сенбеңіз, бір іске кез келсеңіз, ақсақал айтты, бай айтты, кім болса, мейлі сол айтты, ақылменен жеңсеңіз”. “Ақыл мизаң, өлшеу қыл” деп танымдағы ақылдың рөлін көтермелеп, рационалистердің позициясына жақындайды. [9.1166.]

Абайдың он сегізінші сөзінде: “…Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсемен оздым ғой демектін бәрі де ақымақтық”.

… Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі надандық, екіншісі-еріншектік, үшіншісі-залымдық деп білесің. Надандық-білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік-хайуандық болады. Еріншектік-күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік-бәрі осыдан шығады. Залымдық-адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан қисабына қосылады. (отыз сегізінші сөзінен).

Абай өзінің “Қырқыншы сөзінде” жалпыға бірдей білім беру талабын ұсынып, қыздар да оқып, білім алу керек деп есептейді.

Ұлы педагог, ғұлама қазақи тәлім-тәрбиелік үрдіс, жөн-жосық, дәстүрлер мен мақал-мәтелдерді сынап, сұрыптап дамыта келе, өзінің жан-жақты ғылыми педагогикалық жүйесін жасады. Абай қазақтардың адам бойындағы ұят, ұяттылық туралы түйгендерін талдап, толықтырып, діни адамгершілік тәрбие құралы деңгейіне көтерді.Ұлы ғұламаның педагогикалық көзқарасындағы басты нысана «Атаңның

баласы болма, адамның баласы бол.Жақсы көпке ортақ, пайдаң еліңе, халқыңа тисін»-деген гуманистік ой-пікірді қуаттау болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. А. Құнанбаев «Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ» (өлеңдер, аудармалар, қара сөздер)- Алматы, 2013.
2. Абай шығармаларының жинағы (2 том) -Алматы, 2002.
3. Абай Құнанбаев. «Ата-анаға көз қуаныш» - Алматы,«Қаламгер», 2018. - 46 б.
4. «Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы» (Қазақстанның Ресейге бағыну кезіндегі тәлімдік ойлар және оқу ағарту ісінің жайы. 5 том) –Алматы,2008ж
5. «Әлемдік педагогикалық ой-сана»// (XV-XX ғ.ғ қазақ ойшыл оқымыстыларының тәлім-тәрбие туралы ой-пікірлері) –Алматы, 2010ж
6. Қайым Мұхамедханов. Абай шығармаларына тұсініктемелер.// (Мақалалар, зерттеулер) - Алматы, 2011ж-116 б.
7. Ж.Әбиев «Педагогика тарихы» -Алматы,2006ж-75 б.
8. Қ.Сейталиев «Педагогика тарихы» - Алматы, «Білім» 2008ж
9. М.Мырзахметұлы. «Абайтану» (1,2-том)- Астана,2014ж

ӘОЖ 37013

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЫСЛИ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Кинжекова Р.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Резюме. *В статье рассматриваются педагогические взгляды великого мыслителя, просветителя Абая Кунанбаева относительно формирования нравственного воспитания молодежи. Особое внимание обращается на проблему формирования в процессе нравственного воспитания таких качеств личности как: способность любить, честность, доброта и дружелюбие. Главную роль в процессе формирования нравственных качеств ребенка играет семья и личный пример родителей. Для успешной социализации ребенка необходимо, по мнению ученого, наличие хороших учителей, наставников, любящих родителей и соответствующей воспитательной среды, так как данные факторы непосредственно влияют на формирования личностных качеств ребенка.*

Ключевые слова*: нравственное воспитание, воспитание молодого поколения, просветительская мысль, социализации личности ребенка, милосердие, трудолюбие, стремление к светлой жизни.*

УДК:37,51.45
UDC: 37,51.45

HUMANISM OF ABU NASR AL-FARABI IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATION OF VALUE ORIENTATIONS OF SOCIETY AND THE INDIVIDUAL

Tassimova Aislu Akhmadievna

Corresponding member of the international Concord Academy of France, Kazakhstan,
West Kazakhstan innovation and technology University. Uralsk
tasimova49@mail.ru

Annotation: *this article devoted to the humanism of Abu Nasr al-Farabi in the context of transformation of value orientations of society and the individual.He was known in the history of the East as the" second teacher" after Aristotle. The works of al-Farabi had a great influence on the development of philosophical and socio-political thought of the East. So, on the eve of the1150 anniversary, the study of his attitude to the formation of virtue in the person of a humanist, becomes relevant from the point of view of modernity.So, the most important points of al-Farabi's ethics: true happiness is the possession of all these virtues. Moreover, he calls virtuous people free by nature.In this regard, al-Farabi's reflection on the division of people into three types depending on their judgment and temperament is interesting. We consider that, Modern education must also be considered from the point of view of al-Farabi's reflections, whose concept of education is focused on the intellectual and moral, achieved with the help of science.*

Keywords: *humanism, value orientations, true happiness, formation of virtue in the person, philosophical and socio-political thought, the rule of justice, "Civil policy".*

Introduction

Al-Farabi Abu Nasr (870-950)-philosopher, scholar-encyclopedist of the East. One of the founders of aristotelism in the near and Middle East, called the Second Teacher (the First-Aristotle).He was born in Farab on Syr Darya in a Turkic family. Farab (later Otrar) is known in the history of the East as a major center of science and culture, whose library, according to legend, was second in number of books only to the famous library of Alexandria. The city was destroyed by the Mongols in 1218, and in 1405. Timur died here. For a long time, al-Farabi supplemented his knowledge in Baghdad, the political and cultural center of the Arab Caliphate, and spent the end of his life in Damascus (Syria).[1]

Material and methods

The works of al-Farabi, undeservedly forgotten in Europe for many centuries (until the end of the XIX Century), had a great influence on the development of philosophical and socio-political thought of the East, including the worldview of Ibn Sina (Avicenna), Nizami, Ibn Khaldun. Due to the desire for knowledge, al-Farabi, after Aristotle, became the "second teacher". He left about 150 scientific and philosophical treatises. Since the 8th century, Kazakhstan has become part of the Muslim world. There was a mutual enrichment of cultures. There was a whole group who became poets, scientists, and writers in the Muslim world. The most famous figure was Abu-Nasr al-Farabi. Abu Nasr Muhammad Ibn Muhammad Ibn Tarhan Ibn Uzlag. Al-Farabi was one of the largest Muslim medieval scholars in the Islamic world. He made contributions to such Sciences as philosophy, mathematics, and music theory. Abu Nasr al-Farabi - one of the largest representatives of Arab-Muslim medieval philosophy, one of the most famous Arab philosophers in Western Europe (along with Ibn Rushd). Al-Farabi is also the author of explanatory commentaries on Arabic translations of the works of Greek scientists Plato and Aristotle. Aristotle in the Arab-Muslim science was known as "the teacher", and Abu Nasr al-Farabi for his comments received the honorary nickname "the second teacher" (after Aristotle) [2.]. Considering man as the highest link of development in the sublunary world, al-Farabi identifies the main "forces" of his soul: feeding, feeling, imagining, thinking, striving. In this regard, he develops ideas about human anatomy, physiology and psychology. He pays close attention to what we would call modern human genetics. It distinguishes between organisms that reproduce asexually and sexually. In relation to the difference between men and women, he States that, in addition to the "sexual forces", all other organs and mental forces they

have in common. "Meanwhile, this does not prevent you from meeting men whose properties are similar to those of women, and women whose properties are similar to those of men." But it is much more interesting to note that, in principle, in terms of the capacity for development, he considers man and woman to be the same, but does not distinguish them "as far as the power of the senses, imagination, and intellect are concerned"[3.]. He wrote about 100 works on problems of science, philosophy, and social issues. In the" Treatise on the views of the inhabitants of a virtuous city", al-Farabi developed ideas about the ideal socio-political structure. In this city-state, the ruler is an enlightened monarch who cares for his subjects. There is no oppression and enslavement of citizens, between which the relations of friendship and mutual assistance are established. The ruler meets the high requirements of intellectual development, political behavior and morality, and social harmony in society is ensured by the fact that the various strata in it, being interdependent and subordinate, are not hostile to each other, observe laws and order. Al-Farabi believed that a virtuous city is the opposite of a city that he called ignorant, immoral, lost, and also a city of deception, where the inhabitants consider prosperity and wealth not the means, but the goal of all life. Speaking against power-hungry politicians, al-Farabi pointed out that they do not govern for the benefit of people, but to achieve "the satisfaction of their own passions and inclinations"[4.]. So, the most important points of al-Farabi's ethics: true happiness is the possession of all these virtues. Moreover, he calls virtuous people free by nature.In this regard, al-Farabi's reflection on the division of people into three types depending on their judgment and temperament is interesting. The first type is people who are free in nature. They are intelligent and determined. The second type - people who do not have these two properties, al-Farabi calls rude. The third type-slaves by nature, they are intelligent, but do not have the determination. People who are free from nature are really happy, al-Farabi concludes. The virtuous city of al-Farabi is defined as "a city where the Association of people is aimed at mutual assistance in cases in which they find their true happiness". It is this collaboration to achieve the true happiness of a virtuous city that is different from all other human communities. Self-isolation and loneliness cannot make a person happy. Al-Farabi considered justice to be the main principle of the virtuous city. Every citizen of this state justice devotes a special session and a special situation.

The rule of justice in a virtuous city unites the more diverse and heterogeneous parts of the state as a whole. for al-Farabi, it is the key to a teleological interpretation of the existence of the universe and of man himself, as well as of man in society, since virtue is a way of thinking, of knowing[5]. In fact, education is one of the most important social phenomena in al-Farabi's philosophical system. It concerns the human soul and ensures that a person is ready from an early age to become a member of society, to reach their own level of perfection and thus achieve the goal for which they were created. However, while it is true that al-Farabi's books do not contain works specifically devoted to education, anyone who closely follows his writings will come across various texts scattered here and there containing clear educational elements that correspond to his General philosophical views, which tend to combine separate concepts and thoughts into a "single worldview". indeed, all the activities of education, according to al-Farabi, can be summarized as the acquisition of values, knowledge and practical skills by a person during a certain period and a certain culture. The purpose of education is to bring man to perfection, since man was created for this purpose. A perfect man (al-Incan al-Kamil), thought al-Farabi, is one who has acquired theoretical virtue - thus completing his intellectual knowledge - and has acquired practical moral virtues-thus becoming perfect in his moral behavior[6]. Then, crowning these theoretical and moral virtues with effective force, they are fixed in the souls of individual members of the community as they assume the responsibility of political leadership, thus becoming role models for others. Al-Farabi United moral and aesthetic values: good is beautiful, and beauty is good; beautiful is what is valued by the intelligentsia [7]. Farabi, based on the position that the newborn mind is a pure possibility, that is, it is in a potential state, and therefore can not make a choice between good and evil action, believed that virtues are acquired by a person in the course of his life. This initial state of man he calls natural, and, according to him, it is neither virtue nor Vice, although a person

may be predisposed to them, as to writing, reading. Man can only choose between good and evil as his mind improves, and as a result, by repeating good and evil actions, he acquires a certain disposition. Both good and bad mores are acquired, the philosopher believes. According to the thinker, a person is not doomed to sin and Vice, but becomes such on the condition that he does not strive for virtue: "the One who wants to master any virtue should make an effort to expel vices that are opposed to virtues, since virtues are achieved rarely and only after liberation from vices" [8]. The question of happiness, of the moral perfection of man, of the ways and means of achieving it was one of the most problematic issues in the era of the great scientist al-Farabi. Today, this issue has not lost its relevance.

Results and Discussion

Modern education must also be considered from the point of view of al-Farabi's reflections, whose concept of education is focused on the intellectual and moral, achieved with the help of science. Critical study of al-Farabi's scientific heritage in the fields of astronomy, mathematics, geodesy, physics, philosophy, history, Mineralogy and the ideas put forward by him contribute to the enrichment of the philosophy of education and pedagogy and the development of University education. In modern Kazakh science, there is a need for research on the search for fundamental meanings of the life bases of the individual, ways of moral self-determination of a person and society as a whole, modern spiritual strategies of the individual. Al-Farabi attached great importance to understanding the place of man in knowledge[9.].

Sensory knowledge is realized through perception and imagination, but such knowledge, according to al-Farabi, does not allow us to understand the essence. This is possible only through the mind, which exists in various forms-as a passive current, acquired, active "Treatise on the views of the inhabitants of a virtuous city" - one of the most Mature works of al-Farabi[Burabaev M. S. Problems of being and knowledge in the philosophy of al-Farabi /10. ibid.]. It is reason that has been put forward as the standard of all things; humanistic views were spread by singing of the mighty human intellect, human doubts and experiences. The humanism of the culture of the studied period was expressed in the praise of the cognitive and moral abilities and qualities of man, in relation to man as the highest creation of nature. All this could not but affect the formation of al-Farabi's humanistic worldview[11.]

Al-Farabi's humanistic worldview was created in 948 in Egypt as a reworking and logical systematization of almost all the views of the thinker based on a text written in Baghdad and Damascus called "Civil policy". In order to achieve happiness it is necessary first of all to provide a theoretical basis for its Philosophy in achieving happiness it is essential: "Since we achieve happiness only when we have the beautiful, and the beautiful is inherent in us only through the art of philosophy, it must follow that it is through philosophy that we achieve happiness." in turn, to master philosophy, a good temper is necessary, the power of the mind is cultivated By the art of logic. While investigating the origin of society, Abu Nasr is critical of those theories that are "vicious views". He criticizes those who deny the possibility of any connections and associations between people. In his opinion, this point of view is bestial[11, ibid]. As a result Farabi puts forward his concept of the origin of society: "By nature, every man is so constituted that for his own existence and the attainment of the highest perfection, he needs many things that he cannot deliver to himself alone, and for the attainment of which he needs a certain community of people who deliver to him individually some thing from the totality of what he needs. In this case, each person in relation to the other is exactly in the same position. This is why it is only by the Association of many people who help each other, where each gives to the other a certain proportion of what is necessary for his existence, that man can attain the perfection to which he is intended by nature. The activities of all the members of such a community together provide each of them with everything they need to exist and achieve perfection"[12]. For Farabi, every member of society and his life is a social value. Achieving happiness is the goal of human existence as an integral part of society, which implies the need to know "what should be done to achieve happiness"[12, ibid]. Happiness involves theoretical knowledge and practical actions based on knowledge of the virtues. "This is a goal that is achieved by virtuous actions, such as the assimilation of knowledge in teaching and receiving

lessons, and the assimilation of the arts in their study and diligent performance (corresponding to them) works." [13]. Thus, Farabi created his theory of building a civil society based on a person's desire for mental education (a person can achieve perfection only if he is mentally developed). Reason is not only an attribute of man, but also the beginning of his spiritual and moral education. The ideas of Abu Nasr al-Farabi on the development of civil society have not lost their appeal and scientific value(https://www.sovremennoepravo.ru/) The terms “value”, “values” and “value orientations” are borderline, since they are present in the subject area of various social and human Sciences-psychology, sociology, cultural studies, political science, philosophy, anthropology, and others. On the one hand, values function as objective norms and regulators of social behavior, and on the other hand, they are subjective concepts of something desired by an individual or group. Therefore, structural and functional analysis of values is done both at the macro - or socio-cultural level, and at the micro - or individual-psychological level. Because of their interdisciplinary nature and dual origins, values can be viewed in the context of different categorical systems[14].

Conclusion

Farabi's philosophical works contained a powerful rationalistic and humanistic potential, which was manifested in his teachings about human reason, happiness, and virtues. Seeing reasonable activity the highest manifestation of creative activity of man, the scientist treated his life as a continuous learning process, in which man perfected, by ascending 'scale of humanity' to the relevant stages of formation of the mind.Farabi considered the main goal of human existence to be the pursuit of happiness, and claimed that it was possible to achieve it in earthly life. According to the scientist, happiness concentrates the highest good, the highest perfection, it is necessary for a person to live in harmony with himself. The way to achieve happiness lay for Farabi in the development of human virtue-the Union of mind with heart, reason with morality, reason and good temper. The scientist asserted the possibility of achieving virtue for each person through exercise, training, and the development of moral habits, while emphasizing the importance of developing personal will, freedom of choice, and individual initiative. His works reflected a high humanistic dream of uniting and mutual assistance of people and peoples for the purposes of[15]. The complex of value orientations of a person is a complex dynamic entity. The dynamics of its development and transformation are determined by the influence of both external and internal factors. On the one hand, the values of this society are transmitted by culture, being part of cultural and historical traditions, customs, and norms of the hostel. On the other hand, values are determined by the current state of society and the processes taking place in it. Thus, the "external" factors of transformation of value orientations of the individual are socio-cultural in nature.In addition to the fact that values are the structure-forming factor of culture, being realized in the personality of each individual member of society or bearer of a certain culture, they thus acquire an individual character. And from this point of view, the "internal" factors of transformation of value orientations will also be gender, age, and professional factors. "External" and "internal" factors do not act in isolation, but in a systemic unity, being realized both at the level of an individual and at the social level[16].

References:

1. A. Derbisaliev. Al-Farabi's Aesthetic. - Almaty, 1980. - 36.
2. Satybekova S. K. Humanism of al-Farabi. - Alma-ATA, 1975. - 136-138.
3. Al-Farabi. Scientific creativity: Collection of articles, Moscow, 1975, Pp. 114-115.
4. A. Kubasov. Pedagogical heritage of al-Farabi. - Alma-ATA: Mektep, 1989. - 152 p.
5. Al-Farabi. Indicating the path to happiness. / / al-Farabi. Selected treatises. Almaty, 1994
6. Edilbaeva S. Zh., Amirkulova Zh.a. PHILOSOPHY of EDUCATION AL-FARABI AND MODERNITY. Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty
7. Zholmukhamedova N. In search of the perfect: al-Farabi and Ibn Sina. - Almaty, 2014. - 181.

8. Abdildin Zh. M., Burabaev M. S. Al-Farabi. Historical and philosophical treatises. Translated from Arabic. p.151 Alma-ATA: Nauka, 1985
9. Burabaev M. S. Problems of being and knowledge in the philosophy of al-Farabi
10. Burabaev M. S. Problems of being and knowledge in the philosophy of al-Farabi /9, ibid.
11. Al-Farabi. Social and ethical treatises. Alma-ATA, 1973).
12. Farabi. Civil policy / / Social and ethical treatises. - Alma-ATA, 1975. P. 109. Farabi. Civil policy. P. 122. ibid.
13. Aphorisms of a statesman // Social and ethical treatises. P. 240
14. Allport, G. W., Vernon, P. E., & Lindzey, G. A. (1960). Study of values: A scale for measuring the dominant interests in personality (3rd Ed.) [Manual]. Boston, MA: Houghton Mifflin.
15. http://nauka-pedagogika.com/pedagogika
16. Yusubov, Zh. K. Philosophy of moral improvement of Abu Nasr al-Farabi / Zh. K.Yusubov, N. A. Jurayeva. - Text: direct, electronic / / Young scientist. — 2013. — № 4 (51). — Pp. 335-337)

УДК:37, 51.45

ГУМАНИЗМ АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИИ ОБЩЕСТВА И ЛИЧНОСТИ

Тасимова А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск
Член-корреспондент Международной Академии Конкорд Франции

Аннотация: *данная статья посвящена гуманизму Абу Насра аль-Фараби в контексте трансформации ценностных ориентаций общества и личности. Он был известен в истории Востока как "второй учитель" после Аристотеля. Труды Аль-Фараби оказали большое влияние на развитие философской и общественно-политической мысли Востока. Итак, в преддверии 1150-летия исследования его отношения к формированию добродетели в личности гуманиста, становится актуальным с точки зрения современности. На наш взгляд, самые важные положения этики Аль-Фараби: истинное счастье - это обладание всеми этими добродетелями. Более того, он называет добродетельных людей свободными путем природы.В этой связи интересно размышление Аль-Фараби о делении людей на три типа в зависимости от их суждений и темперамента. Мы считаем, что современное образование также должно рассматриваться с точки зрения размышлений Аль-Фараби, чья концепция образования ориентирована на интеллектуальное и нравственное воспитание личности, а так же на основе концепции достигнутые с помощью науки.*

Ключевые слова: *гуманизм, ценностные ориентации, истинное счастье, формирование добродетели в человеке, философская и социально-политическая мысль, верховенство справедливости, "Гражданская политика".*

УДК 373.01:005.5(574)

ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА ШКОЛЫ КАК ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Кудышева Б.К., Дуанабаева Б.Ч., Калиева Г.И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск
Алматинский гуманитарно-педагогический колледж № 2, г. Алматы

Национальный научно-практический, образовательный и оздоровительный центр «Бобек», г. Алматы

Аннотация: *статья адресована специалистам в области педагогической теории и практики, интересующимся вопросами воспитания и школьных воспитательных систем. Цель статьи – рассмотреть потенциал воспитательной системы школы как фактора модернизации общественного сознания. Статья подготовлена в рамках реализации исследовательского проекта «Развитие воспитательной системы школы на основе программы нравственно-духовного образования «Самопознание» в контексте модернизации общественного сознания».*

Ключевые слова: *воспитание, школа, система, сознание, модернизация*

Задачи модернизации общественного сознания, обозначенные руководством страны, предопределили вектор развития государственной политики в сфере образования. В новом социокультурном контексте происходит осмысление потенциала воспитательной системы организаций образования как фактора совершенствования казахстанского общества. Необходимость усиления воспитательного потенциала системы образования обусловлена слабым взаимодействием семьи и школы, ростом агрессивности в детской и молодежной среде, отсутствием у детей и подростков способности противостоять стрессовым и разрушительным внешним влияниям, в том числе, посредством социальных сетей.

Научное осмысление категории «воспитательная система» стало возможным со второй половины прошлого столетия, вследствие влияния на теорию и практику воспитания идей системного подхода, получивших широкое распространение в социальных науках. Системная междисциплинарная разработка феномена воспитания – крупное достижение советской и российской научной школы «Системный подход к воспитанию и социализации детей и молодежи», лидером которой являлась действительный член АПН СССР и Российской академии образования Л.И. Новикова [1-3]. Категория «воспитательная система», по убеждению В.А. Караковского, является ключевой для педагогической теории и практики [4].

Методологией проектирования воспитательных систем в Казахстане активно занималась доктор педагогических наук, профессор К. Ж. Кожахметова [5]. Под её руководством были выполнены диссертационные работы Л.С. Сырымбетовой, Н.И. Хван, Б.Ч. Дуанабаевой и др. [6-8]. Значимый вклад в разработку проблем воспитания подрастающего поколения внесен исследованиями, выполненными на базе ОО «Академия педагогических наук Казахстана» под руководством А.К. Кусаинова [9].

Авторы данной статьи принимают участие в реализации исследовательского проекта «Развитие воспитательной системы школы на основе программы нравственно-духовного образования «Самопознание» в контексте модернизации общественного сознания» (2018-2020 гг) на базе Академии педагогических наук Казахстана. Теоретические положения и практические рекомендации настоящего исследования опираются на анализ деятельности 72 казахстанских школ во всех регионах страны, в которых программа нравственно-духовного образования «Самопознание» апробировалась в формате целостной воспитательной системы, начиная с 2014 года. Для уточнения и практической апробации теоретической модели воспитательной системы школы нами осуществляется тесное сотрудничество с коллективами гимназии №80 им. Сакена Сейфуллина г. Нур-Султан, гимназии №132 г. Алматы и гимназии №10 г. Абай Карагандинской области.

В соответствии со стратегией модернизации общественного сознания нами были уточнены и конкретизированы приоритеты развития и усилен инновационный потенциал всех компонентов воспитательной системы школы. Главным детерминирующим и интегрирующим фактором функционирования и развития

воспитательной системы выступают цели и задачи воспитания. На уровне *ценностно-целевого компонента воспитательной системы школы* в контексте задач модернизации общественного сознания важно было с новых концептуальных позиций переосмыслить ценности сообщества педагогов, детей и их родителей.

На основе анализа документов, определяющих образовательную политику государства, мы определили перечень ценностно-целевых ориентиров развития воспитательных систем в условиях модернизации казахстанского общества и национальной системы образования: *формирование у учащихся культа знаний, сохранение и укрепление национальной идентичности, развитие конкурентоспособности, открытости сознания и социальной ответственности* [10-12].

Механизмом модернизации общественного сознания является модернизация индивидуального сознания. Этим и обусловлена ключевая роль программы «Самопознание» как основы национальной системы образования, которая подчеркивает значимость и определяет методологию духовно-нравственного совершенствования человека и общества. Это означает, что воспитательная система каждой казахстанской школы призвана обеспечить реализацию ценностно-целевых установок программы нравственно-духовного образования «Самопознание»: *ориентацию на общечеловеческие и национальные ценности, формирование у учащихся целостного представления о мире и месте человека в нем, развитие духовно-нравственных качеств, творческой активности и социального опыта личности* [13].

В воспитательной системе школы важно создать благоприятные условия для свободного, сознательного и ответственного выбора каждым учеником собственной линии поведения на основе ценностно-смыслового самоопределения в качестве субъекта жизнедеятельности. Осознание жизненных приоритетов и ценностей становится для подрастающего человека надежным фундаментом в выборе оптимальной траектории обучения и развития. При этом в воспитательную систему каждой школы необходимо органично встроить эффективные механизмы для поддержания образовательного процесса на уровне современных открытий и новых научных достижений. Своеобразную матрицу для осмысления ценностно-целевых ориентиров современной школьной воспитательной системы содержит инновационный подход, изложенный в книге «Четырехмерное образование» (Чарльз Фейдл, Майя Бялик, Берни Триллинг) [14].

Согласно этому подходу, школы «должны перейти от мира, где традиционные знания быстро обесцениваются, к миру, где растет влияние фундаментальных компетенций, основанных на актуальном *наборе классических и современных знаний* наряду с *навыками, личными качествами и самообразованием*». Модель четырехмерного образования нацелена на *знания* (что ученики знают и понимают), *навыки (*как они используют эти знания), *характер* (как они ведут себя и чем занимаются) и *мета-обучение* (как они размышляют и адаптируются к миру, продолжая учиться и расти для достижения своих целей).

В целом, мы имели возможность убедиться, что воспитательные системы казахстанских школ ориентируются на социально-значимые ценности, сочетающие общечеловеческие, общенациональные и личностно-значимые цели. Уникальность конкретной воспитательной системы реализуется через такие инструменты, как *образ школы* и *образ выпускника.* Каждая школа, учитывая свою роль в местном сообществе, определяет свою миссию и стратегию развития. Сущность ценностно-целевого компонента воспитательной системы заключается в формировании ценностного отношения учащегося к различным сторонам окружающей действительности и к самому себе, развитии у него стремления и способности к самопознанию, самореализации, самоактуализации и самоутверждению.

Способность человека осуществлять ответственный личный выбор развивается при использовании индивидуальных траекторий обучения, когда обучающиеся сами определяют оптимальные модели и траектории достижения образованности и

воспитанности в наиболее важных для себя областях. Коллективы многих казахстанских школ стремятся реализовать механизмы личностного развития, обеспечивающие учащимся свободу выбора, навыки решения собственных проблем, то есть интегральную компетенцию быть субъектом собственной жизни.

Как видим, эффективность функционирования воспитательной системы конкретной школы зависит от способности коллектива определить для себя актуальные ценности и цели и последовательно ориентироваться на них в процессе своего развития.

Особенностью реализации *функционально-деятельностного компонента воспитательной системы школы на основе программы НДО «Самопознание»* выступает соответствие задачам модернизации общественного сознания системообразующего вида деятельности школы, конкретных форм и методов организации совместной деятельности и общения основных субъектов образовательного процесса (школьников, родителей, педагогов), содержания и стиля жизни всего школьного сообщества. Большое значение при этом имеет создание воспитательной среды, воссоздающей конструктивные модели жизнедеятельности современного гражданского общества.

Как показывает практика, довольно часто системообразующий вид деятельности формирует неповторимую индивидуальность, лицо коллектива. В опыте реализации программы нравственно-духовного образования «Самопознание» определяющая роль отведена рефлексивной деятельности субъектов образовательного процесса. Рефлексивная деятельность педагога предусматривает живое непосредственное взаимодействие с воспитанниками и другими субъектами педагогического процесса. Рефлексия позволяет глубже осмысливать ситуации, постоянно возникающие в учебно-воспитательном процессе и мотивирует педагога на профессиональное, личностное и духовное саморазвитие. Рефлексивная деятельность учащихся порождает личностный смысл как особое отношение личности к жизненным ценностям. Осознавая свою деятельность, подрастающий человек учится в своем сознании оценивать собственные поступки, действия, желания, побуждения, соотнося их со своими ценностями и нормами.

Особенностью функционирования *субъектно-отношенческого компонента воспитательной системы школы на основе программы НДО «Самопознание»* является высокая активность детей и взрослых, участвующих в создании, управлении и развитии воспитательной системы в контексте задач модернизации общественного сознания. Важнейшей характеристикой образа жизни педагогов и учащихся является установление и поддержание гуманистических отношений между ними в целостном педагогическом процессе. Эти отношения являются условием построения глубокого общения, способствуют постоянным душевным контактам, доверительности и надежности, созданию условий для решения проблем обучающегося им самим и именно в тот момент, когда это для него жизненно необходимо.

Наиболее плодотворным типом взаимодействия педагогов и детей является сотрудничество, которое предполагает: взаимопонимание, опору на лучшие стороны друг друга; гуманные, доброжелательные и доверительные взаимоотношения; активность взаимодействующих сторон в установлении контактов и организации деятельности; совместно осознанные и принятые цели и правила действий; положительное влияние друг на друга, стимулирующее нравственный и творческий рост детей и педагогов.

Особенностью функционирования пространственно-средового компонента школьной воспитательной системы является освоенная в процессе развития воспитательной системы среда, а также связи и отношения школьного общества с другими общностями детей и взрослых.

Освоенная среда как компонент воспитательной системы придает ей развивающий характер. В условиях цифровизации общества расширение образовательного пространства школы происходит во многом благодаря возможностям

современных информационно-коммуникационных технологий и высокоресурсных сетевых объединений.

Оценочно-результативный компонент воспитательной системы предусматривает рассмотрение критериев эффективности воспитательной системы, методов и приемов изучения результативности воспитательной системы, форм и способов анализа, оценки и интерпретации полученных результатов.

В качестве интегративного показателя эффективности воспитательной системы школы мы рассматриваем социально-психологический *климат школы,* который определяет качество и характер школьной жизни. Он складывается из того, как люди чувствуют себя в школе, каковы их общие нормы, ценности и цели, а также вбирает в себя чувства, которые вызывает у учеников школьная среда со всеми ее элементами, фиксирует и проявляет отношения между учениками и учителями, учеников друг с другом [15]. Позитивный школьный климат включает нормы, ценности и ожидания, которые создают и поддерживают чувство физической, эмоциональной, социальной безопасности и тем самым способствуют обучению и личностному развитию школьников, помогают вырастить полноценных членов общества [16].

Для данного исследования принципиально важна функциональная возможность измерения через климат школы целого ряда факторов, характерных для гуманистических воспитательных систем. Наиболее значимыми мы считаем:

- открытые, доверительные взаимоотношения между всеми участниками образовательного процесса: администрацией, учителями, учениками и их родителями;
- чувство принадлежности к единой общности, отношения взаимной зависимости, инклюзия как актуальная возможность каждому человеку равноправно участвовать в жизни школы;
- восприятие школы как фактора процветания учеников в будущем.

Как видим, материалы данного исследования позволяют существенно расширить возможности совершенствования воспитательных систем общеобразовательных школ Казахстана в контексте модернизации общественного сознания. Программа нравственно-духовного образования «Самопознание», будучи основой воспитательной системы организации образования, помогает усилить ценностный потенциал всех составляющих воспитательную систему компонентов.

Дальнейшие перспективы исследования связаны с разработкой методов и форм реализации содержания, а также программы мониторинга эффективности функционирования воспитательной системы казахстанской школы в условиях модернизации общественного сознания.

Список литературы:

1. Воспитательная система массовой школы: проблемы гуманизации: Сб. научн. тр./Под ред. Л.И. Новиковой. М.: Изд-во НИИ ТиНП, 1992.-134 с.
2. Селиванова Н.Л. Воспитательная система как объект педагогического моделирования // Моделирование воспитательных систем, теория – практике /Под ред. Л.И. Новиковой, Н.Л. Селивановой. – М.: Изд-во РАО, 1995. - 90 с.
3. Методология, теория и практика воспитательных систем: поиск продолжается/Под ред. Л.И. Новиковой, Р.Б. Вендоровской, В.А. Караковского. - М.,1996.
4. Караковский В.А. Воспитательная система школы: педагогические идеи и опыт формирования. – М.: Творческая педагогика, 1991. – 113с.
5. Кожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. Алматы: Гылым, 1998. 314 с.
6. Сырымбетова Л. Особенности казахской женской гимназии как национальной воспитательной системы: дисс. канд. пед.наук, 13.00.01. -Алматы, 2001. 143 с.
7. Хван Н.И. Педагогические условия управления гимназией как воспитательной системой: дисс. канд. пед.наук, 13.00.01. Алматы, 2003. – 150 с.

8. Дуанабаева Б.Ч. Формирование гражданской позиции старшеклассников в условиях воспитательной системы школы: дисс. канд. пед.наук.-Алматы, 2010.
9. Кусаинов А.К., А.А. Булатбаева, П.Ш. Маханова. Организация воспитательного процесса: Казахстанский опыт// XXXII Международные психолого-педагогические чтения «Развитие личности в образовательных системах» материалы докладов. Ростов-на-Дону,2013. – С. 14-19
10. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» //http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g
11. Выступление Президента РК Н. Назарбаева на XXV сессии Ассамблеи народа Казахстана «Стабильность, единство, согласие – основа модернизации»// Казахстанская правда, 27 апреля 2017 г. http://www.kazpravda.kz/articles/view/stabilnost-edinstvo-soglasie--osnova-modernizatsii1/
12. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания, Астана, 12 апреля 2017 г.
http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
13. Программа «Самопознание» как ядро воспитательной системы школы. Учебно-методическое пособие для заместителей директоров школ по воспитательной работе /Составители: к.п.н. Дуанабаева Б.Ч., к.п.н. Кудышева Б.К. – Алматы: ННПООЦ «Бөбек», 2012.-110 с.
14. Фейдл Ч., Бялик М., Триллинг Б. Четырехмерное образование: Компетенции, необходимые для успеха / Чарльз Фейдл, Майя Бялик, Берни Триллинг : Пер. с англ. - М.: Издательская группа «Точка», 2018. - 240 с.
15. Школьный климат: концепция и инструмент измерения / Д. А. Александров, В. А. Иванюшина, Д. К. Ходоренко, К. А. Тенишева/Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики», Лаборатория социологии образования и науки НИУ ВШЭ - Санкт-Петербург. - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. - 103с.
16. Cohen J., McCabe L., Michelli N.M., Pickeral T. School Climate: Research, Policy, Practice, and Teacher Education // Teachers College Record. 2009. Vol. 111. P. 180–213.

УДК 373.01:005.5(574)

МЕКТЕПТІҢ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖҮЙЕСІ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУ ФАКТОРЫМЕН ІСПЕТТЕС

Кудышева Б.К., Дуанабаева Б.Ч., Калиева Г.И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
№ 2 Алматы гуманитарлық-педагогикалық колледжі, Алматы қ.
"Бөбек" Ұлттық ғылыми-практикалық, білім беру және сауықтыру орталығы, Алматы қ.

Аннотация: *мақала педагогикалық теория және практика саласындағы, тәрбие және мектеп тәрбие жүйесі мәселелеріне қызығушылық танытатын мамандарға арналған. Мақаланың мақсаты- мектептің тәрбие беру жүйесінің әлеуетін қоғамдық сананы жаңғырту факторы ретінде қарастыру.*

Мақала «Қоғамдық сананы жаңғырту контексінде «Өзін-өзі тану» адамгершілік-рухани білім беру бағдарламасы негізінде мектептің тәрбие жүйесін дамыту» зерттеу жобасын жүзеге асыру аясында дайындалған.

Түйін сөздер: *тәрбие, мектеп, сана, жүйесі, сана, жаңғырту*

ӘОК 159.9:37

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ОТБАСЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Джонисова Г.Қ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Мақалада студент жастардың отбасы құндылықтарын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық негіздері және неке-отбасылық, бала-ата-аналық қатынастар мәселелеріндегі құндылықтық бағдар қарастырылады. Жоғары оқу орны студенттерін некелік-отбасылық қатынастарға даярлауды процессуалды-технологиялық қамтамасыз ету қажеттілігі көрсетілген.*

Кілт сөздер: *отбасылық құндылық, отбасылық қарым-қатынас, отбасылық психология, педагогикалық-психологиялық қолдау.*

Қазіргі уақытта білім беру ордаларында бірінші кезекте баланың парасатты болып өсуіне бағыт алып, жеке бастың мүшелік, әсемдік, өнегелі дамуына көңіл бөлгенімен, оларды отбасы өміріне даярлау аспектісін ұмыт қалдыруда. Отбасы-некелік қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелеу көп факторлардың әсерімен болады. Қазіргі ғылымның міндеті олардың әсерінің сырын ашып қана қоймай, ғылыми басқарудың жолдары мен әдістерін табу болып табылады. Бұл тұрғыда педагогикада және отбасы әлеуметтануында көп жұмыстар жасалынды. Болашақ отбасы иесін даярлау проблемасының педагогикалық аспектілері отандық ғалымдар Қ.Т. Атемова, Жұмадуллаева А.А., Сарузенова А.Ә., Мұқытова.Ж.Қ., Қоңырбаева С.С., Жамансариева С.Д., Бизақова Ф., Каирова Б. К. т.б. ғалымдар тарапынан зерттелді. Аталған ғалымдар өз зерттеулерінде жастарды отбасылық өмірге даярлау, отбасы-некелік қатынастар, қазіргі таңдағы отбасылық дағдарыстар мен олардан шығу жолдары сияқты өзекті мәселелерді қарастырды. Жастардың некеге дайындығының кемшіліктеріне талдау жасау негізінде бірқатар шетел зерттеушілері жігіттер мен қыздарды отбасылық өмірге дайындауда тәрбие жұмысын жүргізуді жетілдірудің кейбір жолдарын анықтады. Р.А.Иремашвили, В. А. Кишкурко, И. А. Эльшанская өз зерттеулерінде бозбалалар мен қыздарды отбасылық өмірге дайындау проблемаларының біршама аспектілерін қарастырды [1].

Қоғамның некеге тұрушы жастарға қоятын талаптары анықталды, олардың отбасылық өмірге дайындығының деңгейін бағалау критериі айқындалған. Өкінішке орай, қазіргі нарықтық қоғам жағдайында кездесетін қиыншылықтардың шешімін табуға арналған көптеген педагогикалық ғылыми-зерттеу жұмыстарының көпшілік назарына ұсынылып отырғанына қарамастан, отбасы тәрбиесіндегі кемшіліктердің көрсеткіштері керісінше төмендемей отыр. Педагогикалық зерттеулер бойынша осы заманғы отбасының әлеуметтік рухани және құндылық ахуалының төмендігі салдарынан адамдар арасындағы адамгершілік қарым-қатынастардағы өзгерістерге байланысты жалғыз басты аналардың, әкесіз, анасыз және тастанды балалардың саны жыл сайын көбейе түскен (жыл сайын 90 мыңнан астам бала тастанды аталады, сонымен қатар бүгінге дейін 5591 бала шетелге сатылған), жастардың отбасылық өмірге жеңіл қарауы немесе отбасын құруға деген ынта-ықыласының төмендегінен асықпауы, тіпті ажырасу фактілерінің көптігі (жыл сайын үйленуге арыз берушілердің 40% қайта ажырасады)орын алып келеді. Сондай-ақ, некеге тұрмай бала табу бүгінде үйреншікті жағдайға айналып барады. Мұндай жағдай әсіресе қара көз қазақ қыздары арасында басым болып отырғандығы өкінішті-ақ. Бұл келеңсіз жағдайлардың пайда болуы,

біріншіден, табиғатымызға жат батыс мәдениетінің жастарға теріс ықпал етуі болса, *екіншіден,* жастарды отбасылық өмірге дайындаудың жеткіліксіздігі дер едік.

Қоғам отбасын құруды, баланың туылу және тәрбиелеуге, отбасы дәстүрлерін жалғастыруды, руханилықты ұстауды көздейді. Осының барлығы **«құндылық»** ұғымына кіреді. Жалпы адами құндылықтарға өмір сүру, білім алу, денсаулықты сақтау, отбасын құру, баланы дүниеге алып келу құқығы жатады. Отбасылық құндылықтар санатына махаббат, сенім, ыстық ата-ана бала арасындағы қатынастар, ата-бабамен байланыс, ұрпақтастық пен сабақтастық жатады. Психологиялық және педагогикалық әдебиетте көптеген тұлғалық даму проблемаларының (балалардың да, ересектердің де) отбасындағы теріс факторлардан байланысы дәлелденді, бұл қазіргі заман жастарының отбасылық құндылықтарын зерттеудің өзектілігін тағы да көрсетіп отыр. Құныдылықтар деп жалпыланған мақсаттар мен осы мақсаттарға қол жеткізу құралдарын айтады. Жалпы адами құндылықтар түгел адамзаттың мүдделерін қамтиды, онда мейрімділік, бейбітшілік, әсемдік пен шынайлылық туралы түсініктер біріккен. Жалпы адами құндылықтар танудың ерекше объектілері болып табылады, осының арқасында тұлғаның оны игеру нәтижелілігі артады [2].

Көп жағдайда құндылықтар қоғамдағы негізгі нормалардың рөлін атқарады. Құндылықтардың болуы әлеуметтік сезімдер арқылы танылатын және тікелей қажеттіліктер мен мүдделер әлемінен жоғары болатын әлемді танушылыққа байланысты. Әлемді құндылық арқылы тану әрекеттер мен істердің құндылық қатынастарға негізделетін және қажеттілікке негізделетін себептілікті толықтырып, байытатын себептілік тудырады. Қоғаммен қабылданған құндылықтар бар: әмбебеп (махаббат, адалдық, еркіндік), топ ішілік (отбасылық, діни, саяси) және жеке (тұлғалық). Олар синтетикалық сипатқа ие жүйелерге біріктірілген; мұндай жүйеде қоғамның рухани қызметінің барлық нәтижелері ұласады.

Отбасы құндылығы - біздің мемлекетіміз ұстанып отырған басты саясат. Отбасы құндылықтары топтық құндылықтарға жатады және барлық мәдениет іргетасындағы элементтердің бірін құрайды. Отбасы құндылықтарын оның мүшелері құрайды, отбасының толық организм ретінде жұмыс жасауы. Әр отбасының құндылықтары өзінше ерекше. Әр отбасыда - өздерінің құнды жиынтықтары, олардың құрамдары бір-бірінен саны жағынан да, сапасы жағынан да ерекшеленуі мүмкін. Дегенмен, оның көбісі қайталанады. Отбасындағы құндылықтың саны көптеген факторларға тәуелді, мысалы: оның мүшелерінің қажеттіліктері мен мақсаттары, жұбайлық өмірдің өтілі, сол және басқа да құндылықтардың сол отбасы үшін маңыздылық деңгейі [3].

Отбасылық құндылық - адам өміріне, адамның мүдделеріне, қажеттіліктеріне, әлеуметтік қатынастарына осы объектілерді тартуға байланысты некеге, ата-ана мен туыстыққа байланысты бірыңғай бірлескен қызметке негізделген адамдар қауымдастығымен байланысты объектілердің маңыздылығын оң және теріс көрсеткіштер болып табылады. Отбасылық құндылықтарды жіктеу отбасының анықтамасынан туындайды. Отбасылық құндылықтарды отбасындағы қарым-қатынас элементтеріне бөлуге болады. Отбасы құндылықтарының үш тобы бар:

- некеге байланысты құндылықтар;
- ата-ана болуымен байланысты құндылықтар;
- туыстыққа қатысты құндылықтар.

Ерлі зайыптылардың құндылықтарының алуан түрлілігі арасында мынадай негізгі құндылықтарды атап өтуге болады: неке құндылығы, ерлі-зайыптылардың тендігі құндылығы, олардың бірінің үстемдік құндылығы, отбасындағы әр түрлі гендерлік рөлдердің құндылығы, ерлі-зайыптылар арасындағы жеке тұлғааралық қарым-қатынастың құндылығы, ерлі-зайыптылардың өзара қолдау және өзара қарым-қатынасы. Ата-ана болудың негізгі құндылығына бала құндылығы жатады, соның ішінде көп балалы немесе аз балалы болуы құндылығы, сондай-ақ отбасындағы балаларды тәрбиелеу мен әлеуметтену құндылығы. Туыстардың құндылығына туыстарының болу

құндылығы(мысалы бауырлары мен әпкелері), туыстар арасындағы өзара әрекеттесу мен өзара көмек құндылығы, улкен немесе нуклеар отбасы құндылығы. Бұдан басқа адамдар отбасылық құндылықтарды басты 3 топқа бөледі. Олар дәстүрлі, қазіргі, тәрбиелі отбасылық құндылықтар деп аталады.

Дәстүрлі отбасылық құндылықтар. Адамдар отбасылық құндылықтар дегенді естігенде көз алдарына бірден құндылықтар түсіп , бір-бірімен ортақ тіл таба алады. Бірақ дәстүрлі отбасылық құндылықтардың әртүрлі болғанына байланысты адамдар осы тақырыпта ортақ тіл таба алмайды. Дәстүрлі отбасылық құндылықтар дегеніміз қарт адамдардың жас отбасыға берген ақыл-кеңестері. Қазіргі таңдағы жас отбасылардың ажырасу статистикасы өскеніне байланысты жас отбасыларға олардың дәстүрлі отбасылық құндылықтары туралы теледидардан, ғаламтордан көруге болады. Әр отбасыда бұл құндылықтар әртүрлі. Бірақ олардың ұқсас жақтары да бар. Мысалы, кез-келген жанұяда дінді сақтау, некені бұзбау, ұрпақ жалғастыру, баларды тәрбиелеу деген дәстүрлі отбасылық құндылықтар ортақ болады.

Қазіргі отбасылық құндылықтар. Қазіргі таңдағы отбасылар бұрынғы салт-дәстүрді ұстануда. Бірақ сол ұстанымның өзгеруіне байланысты олар әр отбасыда әртүрлі. Ол ұстанымның өзгеру себептері заманның өзгеруіне байланысты. Себебі әр замандағы адам әртүрлі. Мысалы, бұрынғы замандағы отбасы құндылықтарымен қазір өмір сүру мүмкін емес. Бұрын адамдар әйелдеріне орамалды сыйға тартса, қазіргі жас отбасылар бір-біріне гүл немесе көйлек сыйлайды. Сонымен қатар қазіргі отбасылық құндылықтарға махаббат, сенім, түсіністік және т.б жатады.

Тәрбиелі отбасылық құндылықтар. Отбасылардың басты мақсаты бақытты ғұмыр кешу. Адамдар некеге тұрғанда көптеген жанжалдарды бастарынан өткереді. Бірақ олар өз қателерін кешіріп, қайта бірге болады. Оларды біріктіретін құндылық тәрбиелік отбасылық құндылықтардың бірі болып табылады. Тәрбиелі отбасылық құндылықтарға құрмет, естеліктер жатады. С.С.Бубнованың айтуынша, жас кезіндегі құндылық бағытының құрамы жылдам қозғалыста болады және әр 1,5-3 жыл сайын сапалы өзгеріске ұшырап отырады. Егер 17 жастағы адамдарға маңызды құндылық «өзінің тұлғалығын сыйлатуға талпынады», «жаңадан үйрену» және «жақындардың махаббаты» болса, ал 19 жастағылардың маңызды құндылық құрамдарына «денсаулық», «тілтабысу», және «махаббат» кіреді. Бұл жастағылардың құндылық бағыттарының құрамы кәсіпқой «қажеттіліктерге» байланысты емес. Сонымен қатар, өмірлік жоспардың баспалдақтарында жастар бірінші орынды алмайды. Б.И. Говаконың мәліметінше, студент қыздардың тек 15% ғана өз болашақтарында сәбидің дүниеге келуін ең маңызды мәселе деп қараса да, ер азаматтарға қарағанда, олардың бұл көрсеткіші негізінде екі есеге көп [4].

Жас ер азаматтардың, отбасыға қарағанда, кәсіпқой мансап секілді құндылықтарға бағытталғаны анықталды. Көптеген зерттеушілердің айтуынша, «бақытты отбасылық өмір» құндылығы ер балдарға да, қыздарға да басқа құндылықтардың қатарында басымырақ, дегенменде, ер балдарға қарағанда қыздарға маңыздырақ болып есептеледі дейді. И.В. Дубровина айтқандай, қыздардың құндылық бағдары, олардың «екі жақтылығымен» анықталатындықтан әлде қайда қиын: яғни, әйелдер мен еркектердің теңесу принципы, соның ішінде кәсіпті таңдау жөнінде де, және әйелдер үшін отбасы мен аналық сезімнің ерекше маңыздылығын айқындайтын әлеуметтік-мәдениетті әдептер. Собкин мен Кузнецова, қыздар мен ер балдардың құндылық бағдарын зерттеп, нәтижесінде, бес жылдың ішінде қыздар мен ұлдар арасындағы құндылық тәрбиесі өзгермесе де, қыздардың бақытты отбасылық өмірдің маңыздылығы төмендеп, ер балдарда сол қалпында қалып отыр деген пікірде [5].

Әр халықтың бала тәрбиесіндегі өзіндік ерекшеліктері арқылы мәдени құндылықтары қалыптасады. Мәселен, Жапония дүниежүзінде ұлттық салт-дәстүрін ең берік сақтаған ел. Жапондар бала тәрбиесіне баса мән беретін ұлттың бірі. Олар «баланы бес жасқа дейін патшаңдай күт, он бес жасқа дейін құлыңдай жұмса, ал он бестен кейін досыңдай сырлас» деген тәрбие негізін берік ұстанады. Жапондар бала

тәрбиелеуде «ұл», «қыз» деп бөлмейді. Екеуін де қазақ халқы сияқты еркелетіп өсіреді. Қытайлықтар балаларын кішкентайынан төзімді, сабырлы және қанағатшыл болуға тәрбиелейді. Аспан асты елінде тәрбиенің дәстүрлі стильдері еуропалық тәрбиеден мүлде өзгеше. Бала тәрбиесі мемлекеттік маңызы бар шаруа саналады. Үндістер балаларын қатаң ұстайды. Оларда ата-ана мен бала арасындағы достық қарым-қатынасты өте сирек кездестіресіз. Балалар кішкентай кезінен бастап ата-анасының таңдауына, қалауына мойынсұнып өседі. Сондықтан, ержеткенде немесе бойжеткенде әке-шешесі кімді қалайды, сол адаммен бас қосады. Испанияда баланы ешуақытта қараусыз қалдырмайды. Үйде жалғыз тастамайды. 12 жасқа дейін баланы мектепке ертіп апарып, ертіп алып қайтады. Баланың танымы кең болып, мансап жолында ірі жетістерге жету жолдарын кішкентайынан құлағына құйып өсіреді. Балаларын өзгелермен салыстыра қарамайды. Отбасын, ұлттық құндылықтар мен үлкендерді сыйлауға баулиды. Германия - тәртіптің елі. Бала тәрбиесінде де бірінші орынға тәртіпті қояды. Ал ата-аналар үшін басты орында –жауапкершілік [6].

Қазақ отбасы тәрбиесінің өзіне тән ерекшеліктері оның халықтық педагогика мұраларының мазмұны мен түрлерінде бейнеленген. Қазақ отбасындағы бала тәрбиесін ұл тәрбиесі, қыз тәрбиесі деп жеке-жеке мән беріп қарастыруда оның өзіндік ерекшеліктерінің ішіндегі маңыздысының бірі. Қазақ табиғатында отбасы иелері ең әуелі өз ұлы мен қызының алдында тәрбиелі, өнегелі, көргенді, үлгілі болуға тырысқан. Оның ең басты себебі, «ұлдың ұяты - әкеде, қыздың ұяты - шешеде» деп бағалағандықтан. Қазақ халқы ежелден отбасын құруға, некелік өмірге, жар таңдауға ерекше көңіл бөлген.Он үш жаста отау иесі деп есептеген қазақ халқы ер жете бастаған ұлына қыз айттырып, қызы құда түсіп алған. Қыздың анасына,өскен ортасына, алған тәрбиесіне, тіпті шыққан тегіне дейін көңіл аударған. Ата-ананың қызынан қапыл қалма–деп, қызының келешекте тұрмыс құрып, отбасының түтінін түтетуде ата-анасының тәрбиесі, өнегесі ерекше орын алатындығын меңзейді. Сол себепті де ата-ана қыз бала мен ұл бала тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қараған [7].

Қазақ халқының аса кемеңгер ойшыл ақыны, ағартушы Абай Құнанбаев қыз балаға отбасылық тәрбие беруде ата-ананың ерекше орын алатынын өз іс-әрекеті және тілімдік маңызы айрықша өлеңдері мен даналық көзі болып табылатын қарасөздерінде көрсеткен. Абай қыз балалардың жұбайлық өмірге ертерек баулынуы керектігіне ата-аналар назарын аударады. Қыз күнінде сырттай әжептеуір болып жүріп, үй болғанда берекесі кетіп, азып-тозып, салақ әйел атануы жастайынан үй іші тірлігіне ерте бауланбағанынан деп ескертеді. Сондықтан да Абай ата-аналарға қыз бала тәрбиесіндегі халық дәстүрін басшылыққа алуды ұсынған. Отбасындағы ынтымақ ен мейірім анадан балаға ауысып, дарып отыратына, сондықтан Абай жас отбасы мүшесі әйел аналарға да жоғары талаптар қойды. Болашақ аналардың бойынан жақсы қасиеттің жарасып тұруы отбасының береке құты деп білді. Абай некелік-отбасылық өмірдің этикасына өте жоғары мән берді. Ол махаббат иесі жастардың жұбайлық өмірі этикалық талаптарға сай болуын талап етті. Екі жастың бойындағы махаббат сезімі отбасылық өмірде жұбайларға көптеген талаптар қоятынын байқатты. Жастар бұл өмірді тек қызықты, тәтті өмір деп қана түсініп қоймай, оның елеулі қиындықтары да болатынан, ол қиындықты жеңуге жастар әзір болуы керектігін ескертті. Абай махаббат сезімін стихиялы сезім емес, саналы сезім екненін, оның шешек атып, салтанат құруына үлкендер әрдайым жол сілтеп, қадағалап отыруын құптады. Абай некелескен жастардың бір-бірімен, отбасы мүшелерінің басқа кісілерімен, жора-жолдас, туған-туыс, ауыл-аймақпен сыпайы қарым-қатынас болуын, жастардың елге құрметті болуы өздерінің мінез-құлқы, іс-әрекетіне байланысты екенін ашып көрсетті.

Қазіргі заман қоғамы құндылықтардың кең ауқымды дағдарысына ұшырап отыр, оны жеңу экономикалық және рационалды көзқарас шеңберінен адамгершілік пен рухани салаға кетуді көздейді. Отбасы қандай да бір жағынан қоғамда болып жатырған барлық өзгерістерді көрсетеді. Отбасы институтын жетілдіру тұлға мен социумның дамуының, қоғамдық тұрақтылық пен дамудың, ұрпақтар сабақтастығының

сақталуының қажетті талабы болып табылады. Зерттеушілердің көбі отбасын жас ұрпақтың отбасы жүйесі үшін ерлі-зайыптылардың бір бірімен қатысында да, ата-ананың баламен арақатынасында да күшті интеграциялау факторы болып табылатын өмірлік құндылықтар иерархиясын жасақтайтын және қабылдайтын орта ретінде қаралады. Құндылықтар бағдары түгел отбасының даму динамикасын және, атап айтқанда, ата-ана институты динамикасын анықтайды.

Қоғам мен ата-ана отбасы ата-ана болудың нақты моделін қалыптастыратынын атап өту қажет, аталған модельді тұлға өзінің сенімдері, көзқарастары, қажеттіліктері мен жеке бас ерекшеліктерімен үндестікке келтіреді. Яғни ата-ана болуды факторлық детерминациялау микрожүйесі - қалыптасып отырған ата-ана институтына түпкі қасиеттер қалыптастыратын ықпал ету деңгейі. Өзіндік, жаңадан қалыптасып отырған отбасының ата-ана институтының қалыптасуына және әр нақты жағдайдағы жүзеге асырылуына әсер етуіне талдай отырып, бірнеше факторды айқындауға болады:

- Ерлі-зайыптылардың әрқайсысының бағытталуы және жеке бас психологиялық ерекшеліктері;
- Ерлі-зайыптылардың жасы мен денсаулығы жағдайы;
- Ерлі-зайыптылардың ұсынып отырған ата-ана болу моделінің сәйкес болу деңгейі;
- Ерлі-зайыптылардың белгілі бір өмір сүру жағдайы [8].

Студент жастарды отбасылық өмірге және жауапты ата-аналыққа дайындығын қалыптастыру келесі қадамдарды көздейді:

1. Отбасылық тәрбиенің оң тәжірибесін кеңінен насихаттау;
2. Жастарда белсенді өмірлік көзқарастар қалыптастыру;
3. Отбасы, оның дамуының заңдылықтары, отбасы дәстүрлері мен салты-ғұрыптары, отбасылық тұрмыс, отбасылық этикет, жыныс психологиясы және т.б. туралы білімдерді кеңейту;
4. Жастарда қоршаған микро және макросоциумдағы отбасылық рухани-адамгершілік құндылықтарға деген құрметті тәрбиелеу;
5. Ағартушылық жұмыс арқылы жауапты ата-ана рөлін қалыптастыру;
6. Білім беру мекемелерінің оқыту үрдісіне «Отбасылық тәрбиенің психологиялық аспектілер», «Отбасын тану», «Отбасы мен мектептің әрекеттесуі», «Отбасылық педагогика», «Саналы ата-аналық» және т.б. сияқты жастардың ата-ана болуға дайындығының мәнін ашатын арнайы бағдарламалар, курстар мен арнайы практикумдар енгізу.

Студенттерде жауапты ата-аналықты қалыптастыруға оқыту-тәрбиелеу бағытталушы жүйені қалыптастыру ата-аналықтың тек интегративті құндылық ретінде дамуына ғана емес, адам туралы биологиялық, педагогикалық, психологиялық, гигиеналық, әлеуметтік, экологиялық білім кешені негізінде өз отбасының сақтығы мен нығаюын қамтамасыз ете алатын білікті маманның дайындығын қамтамасыз етуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Каирова Б. К. Отбасылық өмір психологиясы: оқу құралы / Б.К. Каирова, Д.С. Тойымбетова. – Қостанай: ҚМПИ, 2016. – 144 б.
2. Кекеева З. О. Народные традиции как общечеловеческие ценности в обеспечении безопасности личности в культурно-образовательном пространстве // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2012. № 3. С. 87–91.
3. Попова И.М. Ценностные представления и «парадоксы» самосознания // Социологические исследования. – 1984. - № 4. – С. 29 – 36.
4. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система // Психологический журнал. – 1999. - Т. 20. – № 5. – С. 38 – 44
5. Дубровина, И.В. Проблемы психологической подготовки студенческой молодежи к семейной жизни [Текст] / И.В. Дубровина // Вопросы психологии. – 1999. – No 4. – С. 146–151..

6. https://massaget.kz/kyizdarga/shayra/38693/
7. Қазақ отбасы тәрбиесі: Оқу құралы/ Ибраимова Л.Н., Абдикеримова П.Ж., Алиева П.С./ Тараз: ТарМПИ, 2016- 160 б.
8. Сарузенова А.Ә., Нарық жағдайында этностық құндылықтар арқылы студенттерді отбасылық өмірге психологиялық дайындау / Автореф. ... канд.пед. наук. – Қызылорда, 2012. – 30 б.

ӘОК 159.9:37

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У МОЛОДЫХ СТУДЕНТОВ

Джонисова Г.Қ.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *В статье рассматривается психолого-педагогические основы формирования семейных ценностей студентов и проблемы брачно-семейного отношения. Указывается необходимость процессуально-технологического обеспечения студентов высшего учебного заведения в формирований семейных ценностных отношений.*

Ключевые слова: *Семейные ценности, семейные отношения, семейная психология, психолого-педагогическое сопровождение.*

ОӘЖ 377.1 (075.8)

БОЛАШАҚ МАМАН ЖӘНЕ ОНЫҢ КӘСІБИ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ахметов Т.Р., Амангелдиева Б.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *Бұл мақалада болашақ маманның кәсіби дағдыларын жетілдірудің мәселесі қарастырылған. Кәсіби құзыреттілік, оның түрлері мен сипаты және ЖОО оқу үрдісінде студенттердің кәсіби іс-әрекетін дамытудың жолдары көрсетілген.*

Кілт сөздер*: болашақ маман, кәсіпқойлық, кәсіби құзыреттілік, шығармашылық қабілет, кәсіби іс-әрекет.*

Еліміздің жоғары кәсіби білім берудің көп деңгейлі құрылымы және жоғары мектептің халықаралық білім беру жүйесіне жоспарлы интеграциялануы, жоғары оқу орнын қазіргі заманның талаптарына сай басқару мәселелері жаңа тәсілдерді талап етеді. Болашақ мамандардың кәсіби шығармашылық мүмкіндіктерінің дамуына, олардың білім беруде кредиттік технологияны енгізу шарттарында кәсіби хабардарлығының бейімделуі

жоғары оқу орындарында оқу үдерістерін ұйымдастыруда сапалы өзгерістердің қажеттілігін көрсетеді.

Біздің ғасыр - білім, ғылым және сапа ғасыры. Осы үшеуі элиталық білімнің негізі болып табылады. Біз жоғары оқу орындарын тек білім беруші мекеме деп қарайтын біржақты түсініктен арылып, оның ғылымның бастауы және кіндігі деп түсінгеніміз жөн, өйткені элиталық білімді ғылым жетістігінсіз беру мүмкін емес, ал оның деңгейін анықтайтын өлшем – сапа.

Бүгінгі таңда жоғары білімнің мақсатына жаңаша түсінікпен қарасақ, оны дамытудың басты стратегиялық бағдары өмірге жауапкершілікпен қарайтын, дүниетанымдық мәдениеті жетілген, шығармашылық ойлауға дағдыланған, іскерлік қабілеттілігі биік, гуманистік ойлауы басым, заманауи білім беру технологияларымен қаруланған, адамгершілік қасиеттері мол білікті мамандардың жаңа ұрпағын қалыптастыру болып табылады.

Кәсіпқой - өзінің біліміне, шаруаға икемділігіне қарай әр түрлі кәсіппен шұғылданатын, жеке меншік, бірлестік немесе қауымдастық түріндегі жұмыс орнын ұйымдастыратын жеке тұлға. Басқаша айтқанда, кәсіпқой дегеніміз - кәсіби іс-әрекеттің жоғары деңгейіне жеткен, еңбек ету барысында өзін өзгертіп, дамытып отыратын, кәсіпке өзінің дара шығармашылық үлесін қосып отыратын, өзінің дара орнын тапқан, қоғамды өз еңбегінің нәтижесінде қызықтыра білетін, өз кәсібінің қоғамдағы беделін көтере білетін маман.

Кәсіпқойлық дегеніміз:

- Кәсіби қызметін кәсіп ретінде таңдап алып, нақты кәсіпке аййналдыру;
- Кәсіби іс-әрекет талаптарын игеру, жоғары экономикалық тиімділікке қол жеткізу;
- Жоғары нәтижеге жету, оның тұрақтылығын сақтау;
- Бір кәсіп аясында бірнеше іс-әрекетті меңгеру;
- Кәсіби ойлану, кәсіби түйсік, кәсіптік мәселелерді шешудегі дербестік;
- Кәсіби қатынас және этикалық нормаларды меңгеру;
- Кәсіби шаруашылық нәтижелерін басқа адамдардың игілігіне арнай білу, оларды рухани байыту;
- Адамдармен басқа кәсіби шаруашылықпен қарым-қатынас жасау, олармен оңай тіл табысуға, бірлесіп жұмыс атқаруға икемді болу;
- Бәсекеге қабілетті болу, өнімдерінің сапасына басқалардың қызығушылығын туғыза білу;
- Басқа іске көшу, әмбебаптық қабілеттілікті игеру;
- Кәсіп арқылы шығармашылығын байыту;
- Кәсіби жоба жасау, оны тәжірибеден өткізу, кәсіби өрлеудің стратегиясын жасау, өзінің кәсіби өмірінің мақсаттарын жүзеге асыру;
- Қызметінің мотивациялық және қимылдық жақтарының үйлесімін табу;
- Кәсіби жағынан машықтану, үнемі ізденіс үстінде болу, жақсыдан үйрену;
- Өзінің дара кәсіби дамуының нәтижелерін қоғамның, басқа да адамдар мен кәсіпқойлардың игілігіне арнау [1].

Жалпы кәсіпқой - өз ісінің маманы.

Кәсіпқойдың кәсіби құзыреттілігі қалыптасқан жағдайда, бәсекеге қабілетті өнім өндіре алады, өз шаруашылығын дамытады. Кәсіби құзыреттіліктің көптеген түрлерін атауға болады (№1 кестеде көрсетілген).

Кесте 1. Кәсіби құзыреттіліктің түрлері және оның сипаты.

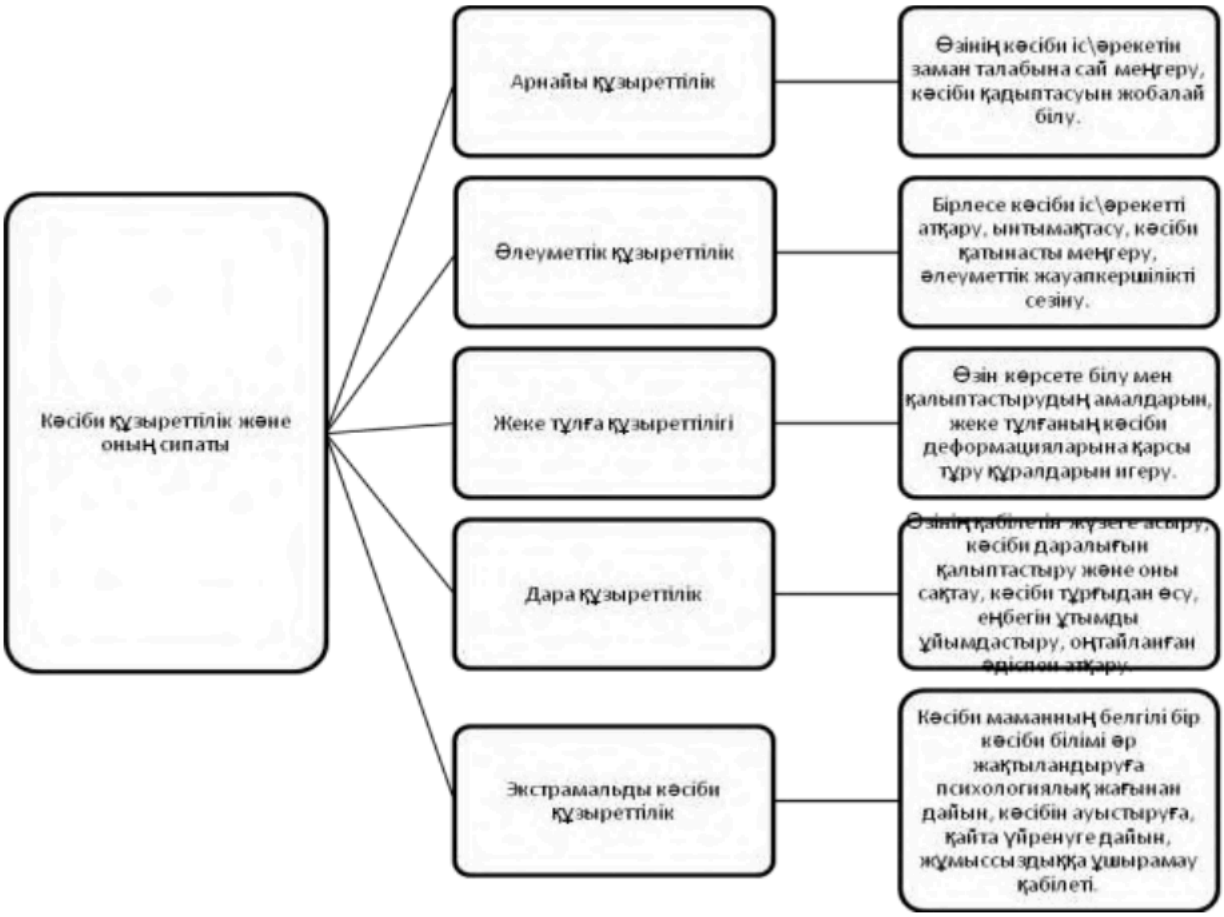

Ал мамандардың кәсіби құзыреттілігі дегеніміз - ол әртүрлі кәсіби бірлестіктерде бейімделуі, өнімді қызмет етуге керекті мәдениеті, еңбек етуі, салааралық білім іскерліктері мен қабілеттіктері.

Мамандардың құзыреттілігін оның еңбегінің нәтижесіне, шығармашылық деңгейіне қарап бағалауға болады. Кез келген кәсіпқой маман өз әрекетімен кәсіби іс-әрекетінің түпкі нәтижесіне сай талаптарға жауап беретін жұмыстарды атқара алса ғана, кәсіби құзыретті болып саналады.

Адамдар кәсіпқой болып тумайды. Сондықтан жастарды мектеп қабырғасынан бастап кәсіпқойлыққа дайындау қажет.

Кредиттік оқыту технологиясының негізгі мақсаты студенттерді мамандығы бойынша кәсіпқойлыққа дайындаумен ғана шектелмей, олардың кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына мүмкіндік жасау болып табылады.

Педагог-ғалымдар мен оқытушылардың ұстаздық қызметінің басты міндеті - студент жастардың бойындағы шығармашылық қабілетін тани білу, олардың қабілетін дамыту жолдарын қарастыру, ынталандыру, мүмкіндік жасау, шығармашылыққа тәрбиелеу болмақ.

Студенттерде шығармашылық қабілеттілікті қалыптастыру үшін мамандығына қатысты базалық пәннен сабақ беретін оқытушы-ұстаз, ең алдымен, оларды шығармашылыққа икемдеу керек. Ол үшін:

- Студенттердің пәнге қызығушылығын тудыру;
- Ізденімпаздылыққа баулу;
- Пәннің ғылыми-практикалық маңызынан хабардар ету;
- Сол пәннің оның болашақ кәсіби мамандықты игеруіне нақты әсері болғандығына сендіру;
- Пәнге қатысты ғылым саласының бүгінгі жетістіктері мен болашағы туралы және де басқа ғылым салаларымен өзара байланысы туралы ақпараттармен қамтамасыз ету;

- Теориялық білімсіз ғылыми жетістікке жетпейтінін нақты мысалдар арқылы жеткізу;
- Ұлы ғалымдардың еңбек жолдарымен, ашқан жаңалық шығармаларымен таныстыру;
- «сен де жаңалықтар ашасың, қоғам сеннен жаңалықтар күтіп отыр, оған сенің мүмкіндігің бар» деген сенім жүктеу;
- Мамандыққа қатысты жаңа технологиялар мен құралдарды игеруге көмектесу;
- Кәсіби шығармашылықтың маңызын түсіндіру, шығармашылық көзқарас және үміт қалыптастыру;
- Ең бастысы, студенттерді шығармашылыққа жетектейтін педагогикалық негіздегі оқу әдістемелік нұсқаулар мен пәндік әдіснаманы қамтамасыз ету.

Қазіргі жас мамандарға қойылатын талап та өте жоғары. Себебі, ғылымның шарықтай дамуына байланысты өндірістік техника мен технология күн сайын өзгеріске ұшырауда. Техника мен технологияның жетістігі, бір жағынан алып қарағанда, педагогикалық әдіснаманы жүзеге асыруды жеңілдетеді [2].

Болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру - ақпараттық қоғамның қазіргі дамуында жоғары оқу орындарына қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Ақпараттық қоғам еңбек мазмұнының өзгеруін сәйкес жылдам бейімделетін, жаңа білімдерді және дағдыларды қысқа мерзімде игеру қабілетіне ие болатын мамандарды қажет етеді

Кәсіби даярлықтың қалыптасуы мен дамуы - маманның стратегиялық, тактикалық және оперативтік іскерліктер кешенін меңгерудің, маман ретінде өзіне, кәсіби іс-әрекет нысаны мен пәніне маңызды кәсіби бағыт берудің күрделі үдерісі.

И.Б.Гриншпунның пікірінше, студенттердің кәсіби іс-әрекетті меңгеру үдерісінде оқыту үрдісінің мынандай амалдарын қолдануға болады:

- Студенттің арнайы ұйымдастырылған белсенділігінің барысында шынайы, кәсіби құрылымы жағынан жақын іс-әрекеттің қажетті амал тәсілдерін меңгеру;
- Іс-әрекет амал-тәсілдерін, қажет болған жағдайда түсіндіре отырып, сол қажет иелеріне (кәсіпкерлердің) көрнекті түрде көрсетуі;
- Студенттің жадында сақталуын және одан соң оны өзі дербес туындатып, жүзеге асыра алуын ескере отырып, кәсіби іс-әрекетінің ұғымдық моделін мазмұндау;
- Шындық өмірдің жекелеген салаларын сипаттаудың ғылымда қолданылған амалдары туралы жеңілдетілген түсініктерді хабарлау және оны студент кәсіби іс-әрекетте өзіндік тәсілдерін жасау үшін пайдаланады деп болжау [3].

Қазіргі заманның жаңа даму сатысында жоғары білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігінде бәсекеге қабілетті деңгейдегі сапаға сәйкес келуі тиіс. Осыған орай кәсіби білімнің мақсаты, мазмұны және оны оқыту тәсілдері қайта қаралып, оқу жүйесін реттеу, жетілдіру, ұйымдастыру мәселелері зерттеліп, өз шешімін табуды қажет етеді.

Қоғамның болашағы жастардың тұлғасын тәрбиелеу мен оқытуда жоғары мектептің алатын орны ерекше. Оның қызметі үнемі жетілдірілуде. Жаңа заман талаптарына сәйкес жоғары оқу орындарында білім алушылардың көптеген рухани-әлеуметтік мәселелерін шешуді қамтамасыз етуі қажет. Осыған орай жоғары оқу орнының алдына қойып отырған мақсаттарының бірі - өркениетті қоғамға қажетті бәсекеге қабілетті жоғары білімді мамандарды даярлау.

Кәсіби табысты, сәтті тұлға ерекшеліктерін акмеология тәрізді жаңа ғылым саласы зерттейді. Кәсіби іс-әрекетте табысты болу дағдылары мен іскерліктерін жоғары оқу орын студенттеріне университет қабырғасында тәрбиелеп қалыптастыру қажет.

Ғылым мен техниканың дамуы болашақ мұғалімдерде ақпараттық-компьютерлік кәсіби білім мен іскерліктердің дамуына, құзырлылықтың қалыптасуына баса назар аударады. Болашақ мұғалімдердің бойында ұйымдастырушылық қызметі, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру, берілген жауапкершіліктің орындау, ұжымда

адамгершілік, психологиялық ахуалдыұстап тұру қабілеттерін қалыптастыру ең маңызды міндеттердің бірі болып табылады [4].

Бүгінгі таңда болашақ маманның профессиограммасын жасау қазіргі кезде психология, педагогика, әлеуметтану ғылымдарының өзекті міндеттерінің бірі болып саналады. Бұл міндетті шешуге байланысты ғылыми зерттеулер жүргізіп жүрген ғалым-психологтар, педагогтар - Н.В.Кузмина, В.А.Сластенин, Т.М.Баймолдаев, Г.Т.Хайруллин, Г.С.Саудабаева, С.Г.Тәжібаева, Н.Намазбаева, М.Н.Сарыбеков және т.б.

Мамандар профессиограммасын жасауда әлеуметтанушылардың «маман моделі» қасиеттерін қамтитын мынадай төрт түрлі блок болады:

1) Кәсіптік;
2) Әлеуметтік;
3) Саяси-идеялық;
4) Әлеуметтік-психологиялық.

Қазіргі таңда Қазақстанда білім беру жүйесін дамыту стратегиясының негізгі қағидаларынаи байланста іске асырылуда. Оның мақсаты дүниежүзілік тарихтың, түркі халықтарының, көшпелі өркениеттің, Орталық Азия елдерінің тарихы тұлғасында ғылымның, мәдениет пен ағарту жүйесінің дүниетанымдық синтезі негізінде жас ұрпаққа жоғары сапалы білім мен тәрбие бере алатын жоғары білімінің жаңа шын мәніндегі тұңғыш ұлттық моделін қалыптастыру болып табылады [5].

Қазақстан Республикасында жоғары білімнің мынадай басты мақсаттары мен міндеттері бар:

- Ол адам құндылықтарын, демократия, бейбітшілікті нығайту мақсатында барлық адамдардың бүкіл өмір бойы дара дамуы мен әлеуметтік әрекетіне қажетті мүмкіндіктерді қамтамасыз етуі тиіс;
- Ғылым мен технологияны дамыту жолымен қоғамның мәдени, әлеуметтік экономикалық дамуына сүбелі үлес қосу;
- Өзі үшін жауап бере алатын жоғары білікті мамандарды, азаматтарды даярлауды бір мезгілде жүзеге асыру;
- Тұтас алғанда қоғамның, оның ішінде білім жүйесінің дамуы мен жақсаруына үлес қосу [6].

Д.Голланд тұлғаның белгілі бір мамандыққа сәйкес келуін анықтау әдістемесінің авторы болды, оның пікірінше, вербалды белсенділіктердің жоғары деңгейі кәсіпкер типіндегі тұлғаның маңызды қасиеті болып табылады. Сондықтан да коммуникативтік қабілеттерді диагностикалаудың қадрлық менеджментте маңызы зор [7].

Жоғары эмоционалдық тітіркену, күйзеліс жағдайларын азайтуды көздейді, психологиялық кеңес беру мен психокоррекцияны керек етеді. Психологиялық қызмет жоғары оқу орындары, отбасы, басқа әлеуметтік институттармен бірлесіп болашақ маманның моральдық құндылықтарын қалыптастыру мақсатында олардың күштерін реттеуге мүмкіндік береді. Қазірігі күні әрбір қадамды психологтың нұсқауларымен салыстыруда талап етеді. Осы ереженің сақталуы болашақ маманды дайындаудың деңгейін көтереді.

Қазіргі жағдайда студенттік кезінен бастап жоғары дәрежелі маманды дайындау кәсіби білім берудің бүкіл жүйесінің белсенді қосылуын талап етеді: 1-орында оқу пәндерінің мазмұнына, оқытудың тәсілдері мен әдістеріне. Оқу бағдарламалары бір ғылымның ғылыми білімдерінің бейнесі ретінде абстрактылы сипатта болытн және шындық өмірден, яғни болашақ кәсіби іс-әрекеттен алшақ болатын пәнді оқыту деп түсіндіріледі. Осындай білім беру мазмұнына көзқарас энциклопедизм идеясы мен тұлғаның жан-жақты даму тұжырымдамасынан туындайды, бірақ әлеуметтік тәжірибені меңгеру негізінде жатқан психологиялық механизмдерді есепке алмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құрманұлы О. Кәсіпқой маманның кәсіби құзыреттілігінің қалыптасту мәселелері // Қазақстанның ғылыми әлемі / бас ред.п.ғ.к., ӘбуовӘ.Е. 2010 №4.

2. Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. – Астана, ЕҰУ, 2001. – 270б.

3. Гриншпун И.Б., Вачков И.В., Пряжников Н.С. Введение в профессию психолог (соавт.,редактор). – Москва.: МАПСН, 2001.

4. Тілеуова С.С. Кәсіптік білім беруді ақпараттандыру - заман талабы // Қазақстанның ғылыми әлемі / бас ред. п.ғ.к., Әбуов Ә.Е. 2010 № 4.

5. Ниязов Г.Ж. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану - білім мамандығы студенттерінің кәсіби құзырлығын қалыптастырудың маңызды элементі. Пед. ғыл. канд. дисс... – Алматы 2008.

6. Бидайбеков Е.И. Информатизация образования в Казахстане. –Алматы: Кітап. 1998.

7. Голланд Д. Прогноз достижений студента в колледже // Психологическое образование. – Одесса. - 2016.

УДК 377.1 (075.8)

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МАСТЕРСТВА БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА И ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ

Ахметов Т.Р., Амангелдиева Б.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,г.Уральск

Аннотация: *В данной статье рассматриваются проблемы усовершенствования профессиональных навыков будущих специалистов, профессиональная компетентность и ее виды, а также показаны пути развития профессиональной деятельности студентов в учебном процессе в вузе.*

Ключевые слова: *будущий специалист, профессионализм, профессиональная компетентность, творческая способность, профессиональная деятельность.*

ОӘЖ 456

БУЛЛИНГ ФЕНОМЕНЫ ЖӘНЕ ОНЫН ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ

Балашева Г.С.

Батыс Қазақстан инновациалық-технологиялық университеті, Орал қ.

Андатпа*:Мақалада шетелдік және отандық зерттеушілердің көзқарастары мен идеяларын талдау негізінде қорқыту (зорлық) құбылысы және орта мектептегі оқушыларға оның себептері қарастырылады.*

Кілт сөздер*: буллинг, булли, буллинг куәгері, мектептегі буллинг, қорлау көріністері, зорлық-зомбылық.*

Қазіргі білім беру мекемелеріндегі психологиялық қызметтің өзекті мәселелерінің бірі - ол буллинг немесе мектептегі қорлау болып табылады. Аталған мәселе барлық әлемдегі білім беру мекемелерінің ортақ проблемасы. Статистика бойынша мектепте әр түрлі буллинг формаларына 2 пайыздан 15 пайызға дейін қыз балалар, ал ер балалар

арасында 6-27 пайыз қорлау процестеріне кірістірілген.Қоғамның қазіргі даму тарихында психологтар мектепте қысым көрсету, зомбылық жасау жағдайларының көбейіп кеткендігіне қатты қынжылады. Балалардың арасындағы бұзақылық, төбелестер, әлімжеттік жасау, күш көрсету оқиғалары сияқты агрессиялық әрекеттер қоғамды ерекше алаңдатады.

Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталығының жетекшісі В. Калюжный 2015 жылдың шілде айында жария еткен деректерді негізге алатын болсақ, білім беру саласындағы буллинг статистикасы келесідей: балалардың 66,3%-ы мектептегі зомбылықпен бетпе-бет келген, куәсі немесе себепкері немесе құрбаны болған, оның үстіне сұрауға қатысқан балалардың 23%-ы қол жұмсау зомбылықтарының құрбаны болса, 20% - құрбылары тарапынан бопсалауға ұрынған, 27% - мұғалімдер тарапынан күш көрсету түрінде жаза алған [1, 169-175 б.].

Қазіргі психологияда күні бүгінге дейін қорлау, қудалау әлеуметтік өзара әрекеттесудің ерекше жағдаяты ретінде қарастырылған емес. Оның жекелеген элементтері «агрессия көріністері», «виктимизация», «топтағы төмен әлеуметтік мәртебе» ретінде суреттелетін. Мектептегі зорлық-зомбылық мәселесі отандық ғылымда қақпағы жабулы күйінде қалған, қозғалмаған тақырыптардың бірі болып келді [2, 25-32 б.]. Зерттеуші психологтардың қазіргі таңда буллинг мәселесіне аса ден қоюы өміршеңдік, өмірге бейімділік феноменін туғызуда (И.А. Александрова, Т.О. Арчакова, И.А. Баева, С.А. Богомаз, Е.В. Бородкина, И.В. Дробинина, И.А. Кузьмин, О.А. Кузнецова, Д.А. Леонтьев, С.Р. Мадди, Т.В. Наливайко, Е.И. Рассказова, И.А. Регуш, Р.И. Стецишин және басқалары). Алайда қазіргі кезеңде бұл құбылыс туралы пікірлердің бір арнаға тоғыспайтынын айта кету керек. Әртүрлі авторлар бұл ұғымды тұлғалық бейімделушілік әлеуетімен (А.Г. Маклаков), тұлға әлеуетімен (Д.А. Леонтьев) және басқа да ұғымдармен байланыстырады [3, 28-33 б.].

Қазіргі таңда «буллинг» туралы түсініктің аясы айтарлықтай кеңейді - бейнетаспаға түсірілген төбелестен бастап [4] жаппай озбырлыққа дейін [5]. «Буллинг» ұғымының этимологиясына тоқтала кетейік. «Буллинг» (bullying) термині ағылшын тіліндегі bully сөзінен аударғанда «бұзақы, төбелесқұмар, ұрыншақ, зорлықшыл» дегенді білдіреді [6]. Скандинавиялық және ағылшын тілді елдерде бұл құбылыстың анықтамасы ретінде келесі терминдер қолданылады: шетке қағу, кемсіту, моббинг (баланы қорлаудың, қудалаудың топтық түрлері), буллинг [7]. Интернетте Bully OnLine (www.bullyonline.org) атаулы ресурсты құрған Т. Фалд буллингті «бір жұмыскердің екінші жұмыскерге немесе жұмыскерлер тобына қатысты жүйелі жағымсыз сипаттағы әрекеті, оған еш себепсіз, болмашы нәрселер үшін тиісу, жұмысына ешқандай негізсіз теріс баға беру немесе бағалаудан бас тарту, жұмыскерді немесе жұмыскерлер тобын өзгелерден оқшаулау, шетке қағу, олар туралы қаңқу сөздер мен жалған ақпарат тарату» деп қарастырады [8]. Д. Лейн мен Э. Миллер буллингті бір бала немесе балалар тобы тарапынан басқа балаға (басқа балаларға) қатысты қасақана түрде қатыгездік танытуы, физикалық және (немесе) психикалық тұрғыдан қорлауы деп біледі [9, 240-276 б.].

Психотерапевт И.С. Бердышев келесідей анықтаманы қолдайды: «буллинг - бір немесе бірнеше адамның тарапынан саналы түрде, ұзақ уақыт бойы жүзеге асырылатын зорлық, қорлық, ол өзін қорғаудан туындамайды» [10, 5 -б.].

Белгілі социолог И.С. Конның айтуынша, буллинг - бұл «өзгелердің үрейін туғызуға және оларды өзіне бағындыруға бағытталған физикалық немесе психологиялық сипаттағы қорқытып үркіту, террор» [11, 15-18 б.].

Осы айтылғандарды зерделей отырып, мектептегі қорлауды (буллинг) агрессордың өз құрбанына қатысты түрлі сипаттағы әрекеттері деп бағалаймыз. Сонымен бірге И.Г. Малкина-Пых деген ғалымның мына пікірін дұрыс деп есептейміз: «агрессордың құрбанына қарсы барлық әрекеттері оны эмоциялық, физикалық, экономикалық немесе сексуалдық тұрғыдан төмендетуге бағытталады» [12, 17 -б.].

Буллинг мәселесінің аспектілерінің бірі ретінде О.А. Мальцева балаларға қатыгездік көрсету, олардың мүдделерін аяққа таптау, соның салдарынан қарым-

қатынастарда күш қолдануды келтіреді. Білім беру жүйесінің тұлғаның дамуына мүмкіндік бермейтін қатаңдығымен қатар, мектептерде балаларымыз құрбылары, жоғарғы сынып оқушылары, сондай-ақ педагогтар тарапынан түрлі кемсітуге, мазақтауларға, қорлауға ұшырап жатады. Өз зерттеулерінде ол оқушыларға қолданылатын психикалық қысымның келесі белгілерін айырып көрсетеді:

- оқушылардың атына жасалған үркітушілік сипаттағы қатерлі сөздер;
- оқушыларды әдейі бөлектеу, шетке қағу;
- оқушыға жасына сай келмейтін шамадан тыс қатаң талаптар қою;
- ар-намысына тию, қорлау;
- баланы жүйелі түрде еш негізсіз айыптау, сынау арқылы оның жанын күйзелту;
- оқушыға үнемі теріс мінездеме беру, оқушыны ұнатпайтындығын, жаратпайтындығын ашық көрсету [13, 51-54 б.].

Осылайша мектеп ортасына қатысты айтар болсақ, буллинг тек балалар арасында ғана емес, сонымен қатар «мұғалім/ересек-бала» қатынастар жүйесінен де байқалады. Е.В. Гребенкин өз зерттеулерінде мектепті мектеп қауымдастығының барлық мүшелеріне бірдей қатаң нормативтік талаптар қоятын және тыныс-тіршілігі бір ізбен жүріп жатқан мекеме ретінде қарастырады. Мысал ретінде ғалым баланың намысын қорлап жатқан мұғалімді келтіреді, оның мінез-құлқын, әрекетін өзінің жігерсіздігін, қабілетсіздігін жасыру амалы ретінде, өзінің тұлғасының жоғары тұрғандығын басқаша көрсете алмайтындығымен түсіндіреді [14].

«Буллинг» (мектептегі қорлау) дефинициясын бұдан тереңірек талдауға, біздің пікірімізше, буллингтің негізгі түрлерін қарастыру жатады.

Д. Лэйн зорлық-зомбылықтың физикалық және психикалық түрлерін бөліп көрсетеді [9]. И.С. Бердышев сөз, әрекет және агрессияға негізделген буллинг түрлерінің бар екендігін айтады [10]. С.Т. Мерцалова зорлық-зомбылықты физикалық, эмоциялық, вербалды және сексуалды деп бөледі [15, 25-32 б.].

Американдық зерттеушілер буллингтің сегіз негізгі типін ажыратады:

1. Сөзбен қақтығысу (флейминг) - екі немесе одан көп адам арасында әдетте көпшілік орындарда, әлеуметтік желілерде туындайтын қысқаша эмоциялық керіс. Кейде ұзаққа созылатын жанжалға (holywar - қасиетті соғыс) айналуы мүмкін.

2. Орынсыз шабуылдау - адамды үнемі орынсыз соқтығу арқылы қинау (harassment), коммуникацияның дербес каналдарын артық жүктеу арқылы құрбанға бағытталған қайталанатын қорлау сипатындағы хабарламалар (мысалы, ұялы телефонға жіберілген sms хабарламалар, үздіксіз қоңырау шалу) [16].

3. Жала жабу (denigration) - адамның жанын жаралайтын жалған ақпарат тарату. Сексуалдық сипаттағы мәтінді хабарламалар, фото, әндер. Құрбандарға жекелеген жасөспірімдер ғана емес сынып түгел айналуы мүмкін (мысалы, «мектепте кімнің орны қандай» деген сияқты тізім таратылуы мүмкін), сыныптастар туралы түрлі әзілдер жазылған арнайы «сын кітаптары» (slam books) құрылады.

4. Біреудің атын жамылу - белгілі бір адамның атын иемденіп алу (impersonation), қудалаушы құрбанның атын, оның әлеуметтік желілерге, блогқа, поштаға, лездік хабарламалар жүйесіне кіретін атын, қол жеткізу құпиясөзін пайдаланып, оның атынан хабарлама жазып немесе ұқсас никнеймммен аккаунт құрып, құрбанның атынан жағымсыз нәрселер жазады [17].

5. Алдампаздық, құпия ақпаратты алдау арқылы біліп алып, тарату (outing & trickery) - дербес, жеке сипаттағы ақпаратты қолға түсіріп, оны интернетте жариялау немесе оны білмеуге тиісті адамдарға тарату.

6. Бөлектену, бойынаулақ салу (остракизм, оқшаулану). Кез-келген адам қандай болмасын бір топтың мүшесі болғысы келеді. Топтан шығып қалу кейбір адам үшін әлеуметтік өліммен тең. Адам неғұрлым өзара әрекеттесу шеңберінен шығып қалатын болса, өзін қажетсіз сезініп, жайсызданып,ұнжырғасы түседі. Виртуалды ортада бұл баланың эмоциялық көңілінің толықтай бұзылуына алып келеді [18, 177-191 б.].

Онлайн-бөлектену құпиясөз бен қорғалатын, ұнамсыз адамдар немесе пошталардың тізімі құрылатын кез-келген ортада жүзеге асырылуы мүмкін. Кибер-остракизм лездік хабарламалар немесе электронды хаттарға жауап бермеуден де байқалады.

7. Киберқудалау – шабуыл жасау, ұрып-соғу, зорлау, т.б. мақсаттарда құрбанды жасырын түрде аңду.

8. Хеппислепинг (HappySlapping - шаттыққа толы шапалақ, ұнамды ұр тоқпақ) – бұл атау ағылшын метросында жасөспірімдердің жүргіншілерд іұрып, басқаларының сол көріністі ұялы телефон камерасына түсіріп алуынан туындаған болатын. Қазіргі таңда бұл атау нақты өмірден алынған зорлық, зомбылық бейнеленген роликтердің жалпылама атауына айналды. Бұл роликтерді құрбанның өзінің рұқсатынсыз мыңдаған адамдар қарап шығады [19, 11-22 б.].

Зорлық-зомбылықтың келесі түрлері көрсетілген тәсілдеме дәстүрлі болып табылады:

1) эмоциялық зомбылық - құрбанды эмоциялық қыспаққа алу, оның намысына тиіп, кемсіту, төмендету. Бұл жағдайда басты қару адамның дауысы болып табылады. Эмоциялық зомбылықтың көптеген көріністерінің ішінде кеңінен таралғандары:

- ажуалау, мазақ ат қою, мысқылдау, бітпейтін ескертулер, шындыққа жанаспайтын бағалау, басқа балалардың көзінше келемеждеу, мұқату, т.б. Бұл буллинг түрі көбінесе дене тұрқында ақаулары бар, акценті, дауысының ерекшеліктері бар немесе академиялық оқу үлгерімі төмен балаларға бағытталады [20];

- сыртқа итеру, оқшаулау, ортадан қуу, құрбанмен тілдесуден қашқақтау, бас тарту. Бұл әдісті пайдаланудың бастамашысы әдетте бұзақы болып табылады. Құрбан қасақана бөлектеніп немесе оны сынып оқушыларының бір бөлігі немесе барлығы бөлектейді. Бұған қоса түрлі мазмұндағы хаттарды тарату, бір-бірінің құлағына құрбанға естіртіп кемсітетін сөздер сыбырлау, тақтаға, қоғамдық орындарда мазақ сөздер жазып қою (баламен ойнамай қою, онымен бір партаға отырудан бас тарту, туған күндеріне шақырмау, т.б.) [21];

2) физикалық зомбылық - құрбанға күш көрсету, соның нәтижесінде тіпті дене жарақатын салу. Физикалық қысымға ұрып-соғу, соққы беру, шапалақпен ұру, желкесінен түйіп жіберу, мүлкін бүлдіру, соның нәтижесінде киімін, оқулықтарын немесе құрбанның басқа да жеке заттарын бүлдіру, ұрлап алу немесе тығып тастау. Тек кейбір шеттен шыққан жағдайларда қару, мысалы, пышақ, қолданылуы мүмкін. И.Г. Малкина-Пых айтып кеткендей, мұндай оқиғалар қыздардан гөрі ұлдар арасында жиі кездеседі [22]. Әдетте физикалық және эмоциялық зомбылық екеуі қатар жүреді. Келемеждеу мен мұқату ұзақ уақытқа созылып, құрбанның жанын қатты жаралауы мүмкін;

3) ересек немесе басқа баланың өзінің сексуалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін немесе пайда табу үшін сексуалдық зомбылық жасауы немесе баланы (ұл немесе қыз баланы) арам оймен жаман әрекетке итермелеуі, жолдан тайдыруы. Сексуалдық сипаттағы азғыруға сондай-ақ баланы проституцияға, порно бизнеске итермелеу, баланың алдында жыныс мүшелерін және бөксесін жалаңаштау, оларды сығалап қарау [23, 58-66 б.].

4) экономикалық қыспаққа алу - басқа адамды бақылау үшін ақшаны пайдалану. Экономикалық буллингті пайдалану құрбаннан ақша талап ету, таңғы астарын, талондарын, т.б. тартып алудан тұрады. Құрбанды өзгенің мүлкін ұрлауға мәжбүрлеуі де мүмкін [24].

Жасөспірімдер ортасындағы буллинг әлеуметтік тұрғыдан болдырмауды қажет ететінкелеңсіз құбылысқа саналады. Әлеуметтанушылар да, психологтар да жоғары сынып оқушылары арасындағы буллинг туралы алдын алу және жою қажеттігі туралы ортақ пікірде.Соңғы кездері психолог ғалымдар әлеуметтік ортаның дамуына сәйкес буллингті мәселелерге көп көңіл бөлуде. Соның ішінде аса маңызды мәслелер ретінде буллинг ұғымына сипаттама беру, буллинг түрлерін анықтау, буллингтің пайда болына

және дамуына ықпал ететін факторларды анықтап, оларға түсініктеме беру, буллингті жағдайлардан шығу тәсілдерін анықтау және іс – жүзінде пайдалану тұрғылары қарастырылуда. Оның себебі, буллингті мәселелерді психологиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеу, психологиялық-рефлексиялық тәсілдер мен әдістемелер қарастыру және пайдалану жасөспірімдер арасында психологиялық қарым – қатынас мазмұнын тиімді меңгеруге ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай жағыдайларда жасөспірімдердің өздерінің еріктерін басқара алуға қажетті психологиялық білімдерді игеру және оны практикада қолдану – психологиядағы өзекті мәселелердің бірі.

Аталған зерттеулерде жасөспірімдер арасындағы буллингті болдырмау тұлғааралық қарым – қатынастары тұрғысынан біртұтас мәселе ретінде арнайы зерттелмеген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байздрахманова А.К. Современные подходы к проблеме изучения буллинга в казахстанской школе // Учёные записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы. - 2015. - Том 24. - № 2. - Б. 169-175

2. Мерцалова С.Т. Насилие в школе: что противопоставить жестокости и агрессии? // Директор школы. - 2000. - № 3. – Б. 25-32.

3. Касаткин В.Н., Симонятова Т.П., Манелис Н.Г., Медведовская Т.А., Митькин А.С., Страхов М.Ю., Тувельский А.Н., Тарасова Т.А. Предупреждение насилия в школе // Воспитание школьников. - 2007. - №2. – Б. 28-33.

4. Мухаркина А. В качканарских школах эпидемия буллинга: жертв травли снимают на видео / Качканарский четверг. - 2008. // http: // www. kchetverg .ru/?p=589.

5. Roland E. Bullying: the Scandinavian research tradition. In D. Tattum (Ed.), Bullying in School. 1989. - 89 б.

6. English-Russian dictionary of common lexis. / Англо-Русский словарь общей лексики. - М., 2005. - 48 б.

7. Руланн Э.Г. Как остановить травлю в школе. Психология моббинга. - М.: Генезис, 2012. - 264 б.

8. Фалд Т. Буллинг. Офисные хулиганы / Т. Фалд, В. Кичкаев // http://psyfactor.org/lib/bulling.htm.

9. Лэйн Д. Школьная травля (буллинг). / Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Д.Лэйна, Э.Миллера. - СПб.: Питер, 2001. - 330 б.

10. Бердышев И.С. Лекарство против ненависти. // Первое сентября. - 2005. - № 18. – Б. 5.

11. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться // Семья и школа. - 2006. - №11. – Б. 15-18.

12. Психологическая помощь в кризисных ситуациях: справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. - М.: Эксмо. - 2005. - 960 б.

13. Мальцева О.А. Профилактика жестокости и агрессивности в подростковой среде и способы ее преодоления. // Тюменский государственный университет - 2009. - № 7. – Б. 51-54.

14. Гребенкин Е.В. Профилактика агрессии и насилия в школе. - Р-н/Д: Феникс, 2006. - 157 б.

15. Мерцалова Т. Насилие в школе: что противопоставить жестокости и агрессии? // Директор школы. - 2008. - №3. – Б. 25-32.

16. Дусманбетов Г.А., Шерьязданова Х.Т. Психология деструктивных факторов процесса социализации старших подростков. - Алматы: Казахский государственный женский педагогический институт, 2003. - 110 б.

17. Найденова Л. Кибербуллинг: опасное виртуальное «быкование» // http://ru-cyberpsy.blogspot.ru/2011/03/blog-post_2700.html.

18. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Кибербуллинг: травля в пространстве современных технологий. // Психология. - 2014. - Т. 11. - № 3. – Б. 177-191.

19. Солдатова Г.У. Кибербуллинг в школьной среде: трудная онлайн-ситуация и способы совладания // Образовательная политика. - 2011. - № 5(55). – Б. 11-22.

20. Петросянц В.Р. Психологическая характеристика старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде, и их жизнестойкость: Автореферат дис. … канд. психол. наук. - СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2011. - 210 б.

21. Козлова Г.Л., Мирейчик Л.Н., Пряхина М.В. Насилие над детьми. Его виды и возможности предупреждения. - Мн., 2003. - 76 б.

22. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы. - М.: Эксмо, 2006. - 1008 б.

23. Кон И.С. Совращение детей и сексуальное насилие // Педагогика. - 1998. - № 5. – Б. 58-66.

24. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна Г.Круга и др./ Пер.с англ.- М: Весь Мир, 2003. - 376 б.

УДК 456

ФЕНОМЕН БУЛЛИНГА И ПРИЧИНЫ ЕГО ВОЗНИКНОВЕНИЯ У СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Балашева Г.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университетг.Уральск

Аннотация: *В статье на основе анализа взглядов и представлений зарубежных и отечественных исследователей рассматриваются феномен буллинга(насилия) и причины его возникновения у старшеклассников. Отражены статистические показатели данного социально-психологического феномена.*

Ключевые слова: *буллинг, школьная среда, жертвенное поведение, страх, безнаказанность.*

УДК 316 (62)

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА И ПРЕДПОСЫЛКИ ПОЗИТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ДЕТЕЙ И ЛЮДЕЙ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Калкенова Г.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *в данной статье рассматривается возрастные особенности пожилого возраста и предпосылки позитивного взаимодействия детей и людей пожилого возраста, сходство и различие смыслов, которые обнаруживаются у стариков и дошкольников при восприятии жизни.*

Ключевые слова: *возрастные особенности, пожилой возраст, взаимодействия детей и людей пожилого возраста, восприятие жизни, сходство и различие смыслов.*

В отличие от детского возраста, каждый период которого в психологии описан достаточно подробно, описание старческого периода достаточно скудно. Однако, существует различная возрастная периодизация позднего возраста, самой классической является следующая:

- предстарческий период (60-69 лет)
- старческий (70-79 лет)

- позднестарческий (80-89 лет)
- дряхлость (90-99 лет)

К сожалению, периодизации недостаточно для того, чтобы четко представлять, что именно происходит в каждом из периодов. Кроме момента окончания работы здесь фактически нет каких-то четких границ. Традиционный взгляд на старение схож с эпигенетической теорией Э.Эриксона, согласно которой восьмой стадией жизненного пути является старость, в котором разрешается противостояние интеграции и разочарования в жизни. Иными словами, можно сказать, что здесь выступает целостность против отчаяния. Если побеждает целостность, отчаяние отступает и наступает мудрость не как высшая стадия развития интеллекта, а как высший уровень развития личности. Этого, конечно, совсем не достаточно для описания старости, но теория развития Э.Эриксона фактически одна из немногих, описывающая весь жизненный цикл развития. Вероятно, одной из причин плохой изученности старческого периода является «молодость» старости, первые старики по сравнению с остальными возрастными группами появились достаточно поздно – только с началом использования огня, они получили функции его хранителей. И долго после этого продолжительность жизни оставалась низкой. Однако сейчас очевиден факт увеличения процента пожилого населения. В 1990 люди в возрасте 65 лет и старше составляли 4 % населения США. Сегодня в эту категорию попадает около 13% населения, и по оценкам специалистов к 2030 году эта цифра увеличится до 20%. (ХухлаеваО.В., 2002) Это достаточно интересный факт: связь между поколениями в наше время не так популярна, как раньше, тогда как объективное количество пожилых людей выросло. Сейчас все же растет интерес к пожилому возрасту,во многом, потому что старость это период уязвимости и риска, человеческие способности снижаются, он уже не может функционировать так, как раньше, кроме того, старый человек сталкивается с большим количеством потерь. Здесьон мало чем отличается от ребенка, который также уязвим и зависим. Существует пять основных типов личностных черт при старении (Reichard, 2004):

1. Конструктивный тип. Схож с тем, о чем говорили в своих теориях Эриксон и Пек интегративный тип. Такой старик адаптивен к старению, принимает все особенности, которые связаны с его возрастом, находит в этом что-то новое, умеет и стремится устанавливать теплые полноценные эмоциональные взаимоотношения с другими.
2. Зависимый тип («кресло-качалка»). Считается социально адаптированным так же, как и предыдущий тип. Но здесь пожилой человек больше полагается на других. Считает себя уставшим, уход с работы воспринимается как освобождение. Пассивен.
3. Защитный тип. Фактически это невротический тип личности. Такие пожилые люди отказываются от помощи, не признают собственной несостоятельности, продолжают работать, невзирая на объективные негативные показатели. Могут быть враждебными по отношению к другим людям.
4. Агрессивно-обвинительный тип. Такие старые люди не справляются с «навалившимся» старением и обвиняют в собственных неудачах других. Особенно это может быть заметно на отношении к молодым. Часто восприятие других достаточно агрессивно.
5. Самообвинительный. Похоже на предыдущий тип, только здесь негодование и ненависть направлено на самого себя, а не на других. Таким старым люди характерны очень длительные депрессии, которые могут и не прекращаться.

У пожилого человека одна из самых основных потребностей в этом возрасте является потребность в самореализации, созидании и передачи наследства (духовного и/или материального) следующему поколению, активное участие в жизни кого-либо, ощущение полезности и значимости для него. Обычно естественной ситуацией является общение и внуками; внуки и правнуки обычно являются одной из самых больших радостей этого возрастного периода. У многих бабушек и дедушек возникают с ними близкие и любящие отношения. Эти отношения могут стать самыми главными, они могут определять мотивационную сферу, играть в ней доминирующую роль. Связь с

маленькими детьми дает пожилым людям ощущение личного и семейного обновления, вносит разнообразие в их жизнь, придает жизни смысл. А. Бенгстон (1985) выдвинул гипотезу о том, что дедушки и бабушки могут выполнять 4 символические, но очень для них важные роли, различающиеся по мотивационной направленности.

1. Присутствие. Бабушки и дедушки чувствуют, что своим наличием несут стабильность в семейный уклад. И уже этим он укрепляют отношения внутри семьи.
2. Семейная «национальная гвардия». Некоторый процент бабушек и дедушек считает, что одного присутствия недостаточно, тогда они начинают предпринимать активные действия и выходят далеко за рамки простого присутствия.
3. Арбитры. Деятельность бабушек и дедушек направлена на сохранение семейных ценностей, на препятствие всякому разрушению семьи они стараются помогать сохранять связь между поколениями. Некоторые дедушки и бабушки стараются разрешать семейные конфликты, в том числе конфликты между родителями и детьми, и, несмотря на то, что у тех уже иные ценности, имеющийся опыт у пожилых дает им уверенность в собственном успехе.
4. И последняя роль - в передачи своего опыта, определенного наследия, продолжения себя в других. Роль бабушки или дедушки всегда являлась одной из наиболее приятных ролей в пожилом возрасте. Исследования показали, что у многих бабушек и дедушек формируются крепкие дружеские связи с внуками. Эти связи основаны на регулярном общении и являются основой для любви и тесной привязанности. (Cherlin, Furstenberg, 1986). Т. Мурадян писал о том, что искусство старости состоит в том, чтобы суметь стать опорой для последующих поколений. Он также рассказывал о том, что в Канзасе один врач основал школу для 70-80летних стариков, где они занимались различной деятельностью, учились играть и работать. Их продолжительность жизни выше средней – удовольствие продлевает жизнь. Андре Моруа писал о том, что есть два пути «хорошего» старения: первый – это постоянная деятельность, (и именно в этом основной смысл мифа о Фаусте), а второй - в том, чтобы понять, что пришло другое время, другой возраст, что можно отдохнуть и никому не завидовать, а наслаждаться преимуществами своего уникального возраста.

Переходя к следующим параграфам, хотелось бы обозначить самую трудную задачу старости – это принятие смерти. (И.Б. Новиков) Чтобы гармоничн принять данность смерти нужно осуществить очень тяжелую внутреннюю работу в системе жизнь - смерть. А старость является непосредственной связью жизни и смерти. Принимающее отношение к смерти является одним из ключевых факторов успешного старения.

Когда мы говорим об одиноких стариках, то здесь это приобретает еще большую значимость. Н. Бердяев говорил о том, что «великая задача человеческой жизни состоит в том, чтобы человек научился выходить из себя, из поглощенности собой к другим людям и миру, к ценностям, имеющим сверхличностное значение». Эту великую задачу именно ребенок помогает совершать старику. А если говорить о сиротах, то их поглощенность собой могла бы стать менее выраженной при взаимодействии с пожилым человеком, это бы был обоюдный процесс. В пожилом возрасте у человека есть стремление сильной близости даже к незнакомым людям. Что говорить о старике, у которого никого нет и вдруг появляется возможность провести какое-то время с ребенком, фактически находящемуся в той же ситуации, когда Другой просто необходим. Мы видим в этом большой потенциал. По данным зарубежных исследований, рождение ребенка – это один из тех факторов, который может отложить социальную, (а может и не только) смерть. В основном рассматривались исследования взаимоотношений бабушек и дедушек и их внуков, которые смогли своим появлением заполнить пустые места, возникшие в жизни пожилых людей. Ребенок – это большая ответственность, это требованиесамопожертвования, он вызывает у пожилых людей стремление жить долго, стараться оставаться психически и физически здоровым, сокращается процент пессимистических взглядов. Кроме того, осознание того, что рядом

с тобой есть кто-то, кому ты можешь передать свои знания, опыт и т.д., то есть видение своей наследственности в ком-то, облегчает процесс принятия смерти. Сама мысль о том, что мое «Я» может быть сохранено в другом приводит человека к мысли о бессмертии и умирать не так страшно. «Человек в других людях и есть душа человека. Вот что вы есть, вот чем дышало, питалось, упивалось всю жизнь ваше сознание. Вашей душою, вашим бессмертием, вашей жизнью в других. И что же? В других вы были, в других и останетесь. И какая вам разница, что потом это будет называться памятью. Это будете вы, вошедшая в состав будущего. Наконец, последнее. Не о чем беспокоиться. Смерти нет. Смерть не по нашей части». (Б. Пастернак, 1945) В. Гете писал И. Эккерману о том, что человек должен верить в бессмертие, у него есть такое право, потому что это соответствует его природе.

Американские ученые провели исследования, доказывающие, что люди реально способны отсрочить свою смерть, например, дожидаясь какого-нибудь значимого дня, чьего-нибудь возвращения и т.п. Причиной этого является способность к саморегулированию собственных психических и физиологических процессов. (D. Filips, 2006). Эта возможность может появляться при желании жить для другого. Межличностные отношения имеют огромное значение для здоровья человека и продолжительности его жизни. «Среди одиноких американских мужчин в возрасте старше 65 лет, по сравнению с их семейными сверстниками, в два раза выше смертность от рака легких и желудка, в 10 – от туберкулеза, в 7 – от цирроза печени. Во всех возрастах смертность от инфаркта значительно выше у одиноких, чем у семейных». «За 9 лет, прошедших после разрушения аффективных связей со значимыми другими, среди тех, с кем это произошло, умерло вследствие различных причин в два раза больше (в процентном отношении) людей, чем в уравненной с ними по социально-демографическим показателям группе мужчин и женщин, сохранивших контакт с близкими». (Гозман Л.Я. , с.151-152) Простое человеческое одиночество и отсутствие кого-либо рядом,небезразличного к его судьбе – это один из едущих факторов, ускоряющих смерть человека. Тогда происходит потеря смысла и жизнь заканчивается. «Потеря смысла жизни – смерти равна». (Л. Толстой, 1870) Ф. Арьес выделил 5 этапов в изменении установок людей по отношению к смерти:

1. «Мы все умрем». Люди воспринимали смерть как нечто естественное, входящее в жизнь. Смерть являлась неотъемлемой частью жизни. Таким образом, не было сильного разрыва между смертью и жизнью.
2. «Смерть своя». Эта идея была основана на том, что человек стал страшиться «страшного суда», причем не для всего человечества, а индивидуального. Эта идея утвердилась к 21 веку.
3. «Смерть далекая и близкая». Считается, что от смерти ничто не спасет. Смерть как природа неукротима, и человек перед ней бессилен.
4. «Смерть твоя». Здесь наблюдается ослабление страха перед наказанием, а смерть воспринимается как воссоединение с теми, кто уже ушел. Смерть приобретает романтические черты.
5. «Смерть перевернутая». Такое представление о смерти присуще только цивилизованным, высокоразвитым государствам. Уже к 20 веку страх смерти развивается до такой степени, что эта тема становится табуированной. Складывается такое ощущение, что она вытесняется из коллективного сознания. Чем старше человек становится, тем меньше эта тема обсуждается, человек старается о ней не думать, таким образом, отрицая ее. Считается, что говорить о ней равно тому, что призывать, вызывать ее в воображении. Кто о ней говорит сейчас? Говорит о ней тот, кто впервые с ней сталкивается, и это ребенок 4-6 лет. Здесь есть большой потенциал для работы ребенка и старика. Ребенок думает о смерти впервые, ему нужно ее осознать, чтобы развиваться дальше, старик же подходит к ней как никогда близко, и для обоих это переживание очень значимого смысла. Смерть переживается ребенком в несколько этапов: сначала он в нее не верит, затем верит в свое всемогущество («все умрут, а я останусь»), далее – в

общее бессмертие, мысль о котором переходит в представление о счастливой смерти. Если ребенок и старик будут проходить вышеописанные Ф. Арьесом стадии вместе, результатом может стать достижение первой стадии, когда люди думали о смерти, как о продолжении жизни. В любом случае, момент принятия смерти является одним из ключевых для всей последующей жизни. Ребенок и старик могут помочь друг другу «правильно» принять ее.

Что касается одиноких стариков и детей, то все вышеописанные преимущества такого совместного взаимодействия сохраняются, но к ним прибавляется еще и преодоление одиночества, и все это может значительно изменить уровень их жизни.

Список литературы:

1. Белоусов С.А. Духовная зрелость личности отношение к смерти //Психология зрелости и старения. – 1988. - №4
2. Брудный А.А. Психологическая герменевтика. Учебное пособие. –Издательство «Лабиринт», М., 1998. – 336 с.
3. Брудный А.А. Пространство возможностей, М., 1998. - С.11
4. Гроос К. Душевная жизнь ребенка. СПб., 1996
5. Ермолаева М.В. Структура эмоциональных переживаний в старости//мир психологии. – 1999.-№2

УДК 316 (62)

ҚАРТТЫҚ ШАҚТЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН БАЛАЛАР МЕН ҚАРТТАРДЫҢ ПОЗИТИВТІ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Калкенова Г.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *мақалада қарттық шақтың жас ерекшелігі мен балалар мен қарттардың позитивті өзара әрекеттерінің алғышарттары мен өмірді қабылдаудағы егде жастағылар мен мектепке дейінгі жастағы балалардың мағыналық қабылдауының ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылған.*

Кілт сөздер: *қарттық шақ, балалық шақ, жас ерекшелік, өзара әрекеттесу, өмірді қабылдаудағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары.*

ТАРИХ

УДК: 94 (574)

КҮНБАТЫС АЛАШОРДА ЖЕТЕКШІСІ – ЖАһАНША ДОСМҰХАМЕДОВ

Сүлейменова Д.Д., Мұратов А.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.
Ж.Досмұхамедов атындағы «Қайраткер» қоғамдық қорының президенті

Аннотация: *Алаш қозғалысы – Қазақстан тарихының құрамдас бөлігінің негізі болып табылады. Алаш тарихы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісінің негізгі бөлігі. Батыс Алашорда тарихы –өлке тарихының құрамдас бөлігі. Біздің өлкеміздеде «Ойыл уәлаят» атты үкімет құрылып, кейіннен бұл үкімет тарихта Алашорданың батыс бөлімі деген атауға Уфа директориясында ие болған болатын. Алашорданың батыс бөлімінің басшысы заңгер - Жаһанша Досмұхамедов.*

Кілт сөздер: *Алаш, Алашорда, «Ойылуәлаят», Алаш партиясы, Алашорданың батыс бөлімі, Орал қазақстарының съезі, I Жалпықазақ съезі, II Жалпықазақ съезі, Алашавтономиясы, Уфа директориясы.*

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» аясында Елбасының ұсынысымен Қазақстан Республикасының әр аймақтарында өлке тарихына байланысты, тұлғаларды дәріптеу бағытында, елді мекендеріндегі құнды киелі жерлерді ұрпаққа таныстыру бағытында көптеген ізгі шаралар өткізілуде. Өткен тарихымызға көз жіберсек осыдан 100 жыл бұрын Қаратөбе елді мекенінде Алаштың зиялы қауымы Орал қазақтарының III-съезін өткізіп, Алаш автономиясын құруға, сөйтіп Ресейде патша тақтан құлаған соң, қазақ халқының дербес мемлекетін құруға әрекет жасады. Міне бүгін осы конференция Қаратөбе жерінде өткен қазақ съезінің 100 жылдығына арнап өткізіп отыр деп

есептейміз. Сонымен қатар, биылғы жылы Алашорданың Батыс бөлімінің құрылғанына 18 мамырда 100 жыл толды. Алаш жетекшісінің бірі – Халел Досмұхамедовтың туғанына 135 жыл.

Өткен тарихымызды дәріптеп, жас ұрпаққа тағылымды іс ретінде қалдыру үшін тарихи болған оқиғаларды еске түсіріп, айтып ұғындыру аға ұрпақтың міндеті.

Орал өңірі қазақтарының IУ облыстық сьезі 1918 жылы 18 мамырда Орал қаласының оңтүстік-шығысында орналасқан Жымпиты (қазіргі Сырым ауданының орталығы) елді мекенінде өткізілді. Бұл жердің Орал қаласынан арақашықтығы – 140 км. 1886 жылы Өленті өзені жағасында іргетасы қаланған болатын. Батыс өңір бұл кезде Ресей империясының қол астындағы елді мекен еді.

ХХ ғ. басында Жымпитыда 1544 тұрғын болса, оның 402-і орыс, 271-і қазақ, 868-і татар еді. 1894 ж. Жымпитыда алғашқы мектеп есігі ашылды. Халқының басым көпшілігі татарлар мен орыстар болуы Жымпитының тоғыз жолдың торабына орналасқан сауда орталығы болғандығын сипаттайды. Сонымен қатар бұдан әскери-әкімшілік билігінде орыстардың басым болғандығы да айқын.

Дала жұрты қазақтар Жымпитыны шәр-қала тұтынып, оның қызыл кірпішті үйлерінің көз тартуы себепті «Қызыл үй» деп ат қойды.

Съездің ашылу сәтіне 300 делегат келіп үлгерсе, ол жұмыс істеген үш күннің ішінде тағы 150-дей адам қосылды. Съездің күн тәртібіне 20 мәселе енгізілді, оның соңғы төртеуі съездің барысында анықталды.

Съезді кіріспе сөзбен ашқан Халел Досмұхамедов өзінің Мәскеуде РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесімен, Орал облысымен шекаралас кеңестердің жетекшілерімен келіссөздер жүргізгенін, Орал казачествосы басшылығымен жақындасу әрекеттерін жасағанын айтты. Осы келіссөздерге съезд саяси баға беретіндігін ескере отырып, Х.Досмұхамедов өзін съезд төралқасы құрамына сайламауды оның делегаттарынан сұрады. Съезд төралқасына Жаһанша Досмұхамедов (төраға), Дәулетше Күсепқалиев, Жанқожа Мергенов (төрағаның орынбасарлары), Қалдыбай Асанов және Кәрім Жәленұлы (хатшылар) сайланды. Съезд делегаттарының құрамына және оның жұмыс барысына баға бере келіп, «Яицкая воля» газетінің (әскери өкіметтің органы) тілшісі былай деп жазды: «Бұл жерде пролетарий да, буржуй да, дворян мен шаруа да, кадет те, эсер де, большевиктер мен меньшевиктер де жоқ, тек қана рулық қауымдастық өмір салтын сақтаған жалпы халықтық бір семья бар. Олардың кейде менмендікке және жеке басының екінші кезектегі мүддесіне сай айтысқа түсетіндіктері ауыз бірлікке нұқсан келтіріп жатады» [1].

Съездің күн тәртібіне енген 20 мәселенің негізгілері мыналар:

1. Ресей мен Орал облысындағы ағымдағы жағдайға көзқарас. 2. Земство делегациясының Мәскеуге баруы жөніндегі есебі. 3. Орал облыстық земство басқармасының казачествомен одақтасу саясаты туралы баяндамасы. 4. Жалпы саяси бағытты анықтау. 5. Кіммен және қандай негізде одақ құру керек? 6. Орал облысының қазақ бөлімінде мықты өкімет құру. 7. Земство мекемелерінің билігін кеңейту. 16. Оралдық земство басқармасын қырға көшіру...

Съезд күн тәртібінің мазмұнынан көрініп тұрғанындай, онда жалпымемлекеттік, аймақтық және ұлттық саясаттың көкейкесті мәселелері қамтылған. Сонымен қатар съезд талқылайтын мәселелер қатарында ымыраға келу, ұлттық бірлікті сақтауға байланысты мәселелер болғандығы айқындалып тұр (мәселен, «Кіммен және қандай негізде одақ құру керек?»).

Жалпы саясат мәселелері жөніндегі өз стратегиясы мен тактикасын белгілей келіп, Орал облыстық қазақ съезі өзінің негізгі міндеттерінде бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мен келешектегі Ресей Федерациясындағы қазақ автономиясы үшін күрес идеясын алға тартты.

Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтерсъезд шешімімен «Ойыл уәлаятының» Уақытша үкіметін құрды. Оның құрамына Ілбішін, Орал, Атырау, Ақтөбе, Ырғыз уездерінің қазақтар мекендеген аудандары мен Маңғыстау, Ойыл және Бөкей уездері

кірді. Осы өңірде 1917 жылы жойылған Уақытша үкіметтің билігі жүретін болды. Басқа сөзбен айтқанда, бұл әрекет екінші жалпықазақ съезінің ұлттық-территориялық автономия құру жөніндегі шешімінің Батыс Қазақстанның айтарлықтай территориясында жүзеге асуының көрінісі еді.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі – XX ғасырдың басында Жайық өңірінде орнаған мемлекеттік-автономиялық құрылым. Ол 1918 жылдың мамыр айының соңында Жымпитыда өткен IY Орал облыстық қазақ съезінің қарарымен құрылды.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің атауы жөнінде Н.Мартыненко «Алашорда» атты құжаттар жинағында: «Құрылған үкімет Жайық өзенінің арғы бетінде орналасқан, онда тұратын халықтар түгел дерлік қазақтар, ол территориялық бөлік Ойыл облысына жатады. Сондықтан осы облыстың атымен үкімет «Ойыл уәлаяты» аталды», – деп жазады [2, б.93].

Ғ.Әнес пен М.Тәж-Мұрат: ««Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі орталық Алашордадан бөлініп кеткен жоқ және бүкіл қазақстандық билікке ие болуды да көздемеген. Мемлекет құрылымы жағынан ол – федерация объектісі, құқықтық-саяси дербестігі жағынан автономиялық республикалар құрылымындағы кантон, штат, өңір (земж) деңгейінде тұрды», – деп жазады [3, б.93]. Сүйінов С. «Бөкей ордасы» атты кітабында «Ойыл уәлаяты» үкіметінің құрамын былайша тізбелеген. [4, б.168-169] Үкімет құрамына 7 адам сайланды. Олар: Жаһанша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов, Дәулетше Күсепқалиев, Салық Омарұлы, Қалдыбай Асанов, Ғабдол-Ғалым Қуанайұлы, Сабыр Сарғожин.

«Ойыл уәлаятының» жетекшісі Жаһанша Досмұхамедов Алаш қозғалысының аса көрнекті қайраткері, Алашорда үкіметінің мүшесі, Алашорданың Батыс бөлімшесінің төрағасы, заңгер.

1887 жылы Орал облысы Орал уезі Жымпиты болысының № 1 ауылында дүниеге келген.

1899 жылы тамыз айында Орал әскери-реалды училищесіне түсіп, оның 1905 жылы 31 мамырға дейін толық курсын оқып бітіріп, сол жылғы 27 қарашада №991 аттестатпен 1906 жылы тамыз айында Орал облысының стипендиаты ретінде Мәскеу университетінің заң факультетіне түсіп, оны № 175 бітіру куәлігімен 1910 жылы 4 наурызда бітіріп шыққан дей келе, Жаһаншаның бұған дейінгі жарияланған туған жылын және жоғары оқу орнына түсуін, оқыған жылын, оқуды бітірген уақытын қате көрсетті деп мәлімдейді [5]. Бірақ мақала авторы бұл деректерді қайдан, қашан және қалай тауып алғанын, қандай құжаттардан алғаны туралы ашып жазбаған.

Егер де осы жазған мәліметтерді басшылыққа алатын болсақ, Жаһанша Досмұхамедов 1906 жылы Мәскеуде оқып жатса, 1905 жылы Санкт-Петербургте Ресей Мемлекеттік Думасының II шақырылысына депутат болған жерлесі Бақытжан Қаратаевпен қалайша кездеседі деген сұрақ-ойлар туындайды.

Ал жаңа табылған суретіне келетін болсақ, біздің Орал қаласында В.П.Онуфриевтің фотостудиясы жұмыс жасаған, оның отбасы осы қалада көп уақыттар бойы өмір сүрген. Қазір біздің қалада В.П.Онуфриевтің қызы бар екенін айтқым келеді (авт.Д.С.)[6].

Сондықтан да Жаһанша Досмұхамедов туралы тың деректердің табылғаны, баспа беттерінде жариялануы көңіл қуантарлық нәрсе екені сөзсіз, бірақ осындай тарихи-деректі мәліметтерді бір жүйеге бірігіп келтіруіміз қажет-ақ.

Жымпитыда 1918 жылы мамырда өткен Қаратөбе Құрылтайындағы дау-жанжалды естеріне алып, енді екінші ең күрделі мәселе – үкімет қаражаты үшін елден салық жинаудың талқысы қалай өтер екен деп басшылар үргелектеніп отырғанда сөз бастаған Тобанияз:

– Жаһанша мырза, бастаған ісің оң болсын. Құдайым алдыңнан жарылқасын. Қолға алған ісіңді орындап шығуыңа адайлар мықты тірегің болады деп сен. Ойылдан ашқалы отырған кадеттер мектебіне 100 жігіт беремін. Олардың оқуды бітіріп шыққанына дейінгі барлық шығынын өз мойныма аламын, сонымен бірге олардың

кейінгі астарына мінетін аттары да, барлық құрал-саймандары да менен болады деп есеп жаса. Осы айтылғандарға қоса үкіметтің адай полкін жасақтауға 2000 жігіт береміз, – деп сөзін аяқтады. Жаһанша орнынан тұрып келіп, аса зор ризашылығын білдіріп, оның қолын алды.

1918 жылы мамыр айында Жаһанша Досмұхамедов пен Орал казак үкіметі арасында бір-біріне деген сенімдік қатынас орнады. Жымпитыда өткен 4-ші Орал облыстық қазақ съезіне Орал қаласынан қарулы казак жүздіктері Жаһанша Досмұхамедов пен оның жақтастарын қорғауға әкелінді [2, б.32].

Осылайша, Орал казактарының әскери үкіметі мен «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкімет арасында бір-бірін танығаң келісім орнайды [2, б.38].

Казактармен қақтығыс сол кезде қазақтар үшін өте тиімсіз болатын, осыны ескерген, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Орал әскери үкіметімен одақтық шарт жасауға мәжбүр болды. Шарттың негізі төмендегідей басты баптардан құралды:

1. Қызылдар казактарды өз территориясынан ысырған жағдайда, Алашорда үкіметі казак әскерлеріне, олардың босқындарына пана береді;

2. Қазақ әскери бөлімдері казактар майданындағы ұрыстарға қатыспайды және тек өз территориясын ғана қорғайды;

3. Казактар даланың ішкі өміріне араласпайды және Қазақ үкіметіне қару-жарақ, әскери жабдықтар мен көмек көрсетеді.

Осы баптардың өзі көрсетіп отырғандай, қазақ үкіметі қазақ халқын, оның территориясын елдегі бүліншілік соғыстан қорғау жолында қызмет еткенін көруге болады [7, б.102].

Бекітілген шарттың осындай ережелері қазақтар үшін тиімді болды, өйткені сол кезде майдан шебі қазақ даласынан алыста болатын, сондықтан да Алашорданың қызыл Армиямен қақтығысуы мүмкін емес еді. Ал казактар далаға шегінген жағдайда оларды «Қалай қарсы алу» керектігін қазақтар жақсы білді және оны кейін іспен дәлелдеді де. Сонымен қатар келісімшарт жасалу фактісінің өзі Алашорда үкіметі автономиясының қас жауларының үнін өшіріп, басталған ұйымдастыру жұмыстарын ары қарай жүргізе беру үшін Қазақ үкіметіне азды-көпті қолайлы жағдай жасады, –дейді өз еңбегінде Т.Рысбеков.[8, б.115]

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Орал казактарының әскери үкіметімен қатар, Орынбор казактарының әскери үкіметімен де жақсы қарым-қатынас ұстанған. Илецк маңында жеңіске жеткен Орынбор казактарына «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі ерекше грамота жіберген, онда былай деп жазылған: «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі орынборлықтарды өз астанасын және Илецкая қорғанысын алғаны үшін құттықтап, ыстық сәлемі мен тілегін жолдайды. Алдағы уақытта казактардың ғасырлық еркіндігі мен Русьті жайлаған большевиктер індетінен құтқару күресінде табыс тілейді, – делінген. 1918 жылы 9/Y. №178. Жымпиты селосы (маусым) [2, б.34].

Осы грамотада 1918 жылы мамыр айында Жымпиты селосында уақытша «Ойыл уәлаяты» үкіметі құрылғанын, осы үкімет Орынбор әскери үкіметіне жолсапарға өз кісілерін жіберіп жатқанын, олар: облыстық жер басқармасының бастығы Ихсан Топаев және бастауыш мектептің инспекторы

Поручик Сперский, бұлар – «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі атынан бара жатқан үкімет адамдары, сондықтан Орынбор казактарының әскери үкіметі «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметін танып, оған 10-15 офицер, 20 урядник жіберсе, жаңа құрылып жатқан әскерді үйретуге, әскерге керекті киім-кешек, қару-жарақтарды, өз басына ақшаға сатып берсе деген өтініштерін білдіреді. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі большевиктерге қарсы күрес жүргізіп жатқанын хабарлайды [2, б.38].

Осылай, Ойыл уәлаяты» басшылығы үкімет ретінде, сол кездегі құрылған көрші антикеңестік аймақтық үкіметтерге ресми түрде өздерін таныта білді. Күні кешеге дейін және Кеңестік дәуірде Жаһанша Досмұхамедов казактардың қол астында большивектерге қарсы күресті, ол хандық үкіметті аңсады деп келсе, бұның жаңсақ ой-пікір екенін бүгін де біз ашық айта аламыз. Оның себебі:

Батыс Алашорда үкіметінің ұйымдастыру жұмыстары қыза бастаған кезде, қазақтардың ұйымдасқанын көрген генерал Дутов Орынбор жағынан, Орал казактарының әскери (әскерлік) үкіметі екінші жағынан Қазақ автономиясы мен Алашорда үкіметіне қарсы науқан жүргізе бастады. Сол уақытта Дутов Орынборды алса, Орал казактары Қызылжар шабуылын тойтарып тастаған болатын.

Генерал Дутов: «Қазақ автономиясы – бір топ зиялылардың ойдан шығарған нәрсесі, егер осы бір топтың көзі жойылса, қазақтардың көпшілігі ақ патша билігін өздері-ақ сұрайды», – деп жаулық ниетін ашық білдірсе, ал Орал казактарының әскери үкіметі, оның төрағасы Фомичев тылдағы қазақтардан келіп отырған қауіп туралы жар сала бастады.

Чехословактардың Кеңестік Ресейге қарсы бүлігі басталған соң, 1918 жылғы маусым айында Самарада Құрылтай жиналысы мүшелерінің комитеті құрылды. Оның территориясының шекарасы орта (Еділ бойы), Оңтүстік Орал және Екатеринбург губернияларын қамтыды. Комуч-басқарушы ведомстволар кеңесінің атқарушы өкіметінің негізінде заңды орган ретінде құрылды.

Комуч өкіметінің негізі түгел эсер партиясынан құрылды, тек еңбек ведомоствасының басында меньшевик И.М.Майский тұрды. 15 шілдеде Комучқа атаман А.И.Дутов пен Орал казактарының әскери үкіметі жақындасты, осы жылдың қыркүйек айының ортасында Комуч мүшелерінің саны 100-ге жетті. Олардың арасында Алаш партиясының мүшелері: А.Байтұрсынов, С.Досжанов, С.Қадырбаев, А.Бірімжанов, Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер, У.Танашев, М.Тынышбаев, М.Шоқаев, Н.Ипмағамбетов, Г.Әлібеков бар. Соның ішінде Жаһанша Досмұхамедов, Г.Әлібеков және Халел Досмұхамедов қазақ атқару комитетінің мүшелері атынан сөйлесе, ал қалғандары Алаш партиясы атынан болды [9].

Комуч басқа да облыстық үкіметтер сияқты бірден заң шығарушылықпен айналысып, өзін жалпыресейлік үкімет деңгейінде ұстауға тырысты. Ол ең алдымен большевиктерге қарсы күресті ұйымдастырды. 1918 жылы 8 маусымда № 2- інші бұйрық шығарып, «Халықтық армияны» жабдықтауға кірісті. Ал бір айдан кейін (басқа ұлттардан инородцев) армияға шақыруды (призыв) ұйымдастырып, әскери қызмет атқару үшін «Халықтық армияны» жабдықтауды қолға алды. 19 шілдеде Комуч ұлттық бөлімдер құрумен айналысты [10, б.3].

Комуч большевиктік Кеңестерді (Советтерді) таратты, 6 шілдеден бастап Құрылтай жиналысының шешімімен барлық жерлер жер комитеттеріне берілді, жергілікті жағдайды есепке ала отыра жұмыс істеу тапсырылды [10, б.14].

Комуч жалпы халықтың арасындағы үгіт-насихат жұмысына көп көңіл бөлді. Үгіт-насихат жұмысының мәдени-ағарту бөлімінде бөлек, басқа ұлт өкілдеріне (инородческий отдел) арнайы бөлім ашылды. Ол бөлім ұлтаралық қатынастарды реттеуге, орыс емес халықтардан «Халықтық армияға» әскер алуды, жергілікті комитеттердің материалдарын қарап, заңдастыру жұмыстарына көмек ұйымдастырды.

Оның Орал бөлімін В.А.Анзимиров басқарды [11, б.92], оның ықпал ету аймағына «Ойыл уәлаяты» және Жаңа өзен ауданы, Самар губерниясының қазақ ұлты мекендейтін жерлері енді. Бұл бөлім сондай-ақ Орал әскери үкіметімен, земствомен, кооперативтермен, кәсіподақтармен және басқа да ұйымдармен байланыс орнатты. 1918 жылдың 10 қыркүйегінен бастап, Орал бөлімін Д.И.Гаргер басқарды [12, б.9]. Дутовтың басқаруымен 25 шілдеде Комуч Торғай облысының басқарушысы қызметіне С.Қадырбаевты бекітеді, ал бұл адамды жеделхатта Ә.Бөкейханов Дутовқа хабарлаған болатын. С.Қадырбаевтың көмекшілері болып орыс және қазақ ұлттарының арасында О.Алмасов, пен Лабанов тағайындалады. Орал облысында Комучтың қызметін атқаруға Д.А.Барановский бекітіледі [13]. Сонымен Сібір үкіметіне қарағанда, Комуч өзінің бастапқы қадамынан-ақ ұлттық өкіметтермен жақын қарым-қатынас орнатқанын көреміз.

Комучтың мүшесі болған И.Майский өз естелігінде: «Самараға Сібір үкіметімен келісе алмаған қазақтар келіп, комитет өздерінің Алашорда мемлекетін саяси жағынан тануды және қару-жарақпен көмектесуді сұрағанын», – айтады [14, б.74].

1918 жылдың 22 шілдесінде Жаһанша Досмұхамедов Комуч комитетіне Орал облысында «Ойыл уәлаяты» атты Уақытша үкімет құрылғанын, оның құрамына 17 адам сайланғанын, бұл «Егеменді үкімет» екенін және бұл үкімет Құрылтай жиналысында үкімет құрылғанға дейін өмір сүретінін айтады. Большевиктермен күресу үшін халықтық милиция құрылғанын, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Комуч комитетімен елшілік алмасуға және тұрақты байланыс ұстануға әзір екенін баяндайды [2, б.39].

Шілде айының соңында Комучтың төрағасы В.К.Вольский және М.А.Веденяпин Комуч комитеті атынан Ә.Бөкейхановқа арыз түсірді, онда қазақтардың өзін-өзі билеу жөніндегі ұмтылысына тілектестік білдіріп, IY Орал облыстық қазақ съезінің Кеңес өкіметіне бағынбайтынын қуаттайтынын айта келіп, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің құрылымын негізсіз деп тауып, оны жалпыресейлік Құрылтай жиналысының шешімдеріне қарсы келеді деп мәлімдеді.

Комучтың алдына қойған мақсаты – Ресейді біртұтас мемлекет ретінде қайтадан қалпына келтіру. Қазақ үкіметі «Ойыл уәлаяты» Халықтық Комиссарлар Кеңесі сияқты Ресейді бөлшектемес, Ресей тәуелсіз Советтік (Кеңестік) республикаларға бөлінбес деп ойлайтынын, қазақтар арасында тұратын орыс халықтарының зардап шекпейтініне сенетіндерін білдірді [15, б.71].

Осы арыз бойынша Ә.Бөкейхановтың сұрауына Жаһанша Досмұхамедов 30 тамызда былай деп хабарлайды: «Комуч комитетінің ақпараты қате. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің земстволық мекемелері дұрыс қызмет атқаруда. Олар 1917 жылғы жалпыресейлік Уақытша үкіметінің бекіткен Сібір және Далалық облыстардың өзін-өзі билеуі туралы ережеге сәйкес қызмет жүргізуде. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі тапсырған істерді земствоға халықтық армия құруды ұйымдастыру т.б. үкімет араласуға тиіс емес, ол земствоның өзіндік басқаруына тиіс жұмыстары деп көрсетеді».

Осындай жауапты Комуч комитетіне жолдай отыра, Ә.Бөкейханов және алашорда мүшелері У.Танашев, Х.Досмұхамедов шетел бөліміне: ««Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі, барлық территориядағы автономиялық Алаш үкіметі земстволық мекемелер сияқты Уақытша үкіметінің земство туралы ережесіне сай қызмет атқаруда», – деп сендіре мәлімдейді [15, б.40].

Комуч Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы шақырылғанша, барлық құрылған үкіметтерді танитындығын мойындайды. Алаш үкіметі Башқұрт, Орынбор және Орал үкіметтерімен қатар құрылған демократия-танымдылық негізде Алашорданың қарулы күштерін құруға құқығын мойындайды, Самарадан Жымпитыға 600 винтовка және пулемет жіберілген [16, б.1-2].

Жаһанша Досмұхамедов 1918 жылы қыркүйекте Қазақ атқару комитеті атынан Комучке мүше болып кірді. Сонымен бір мезгілде ол Құрылтай жиналысы шақырылғанша, не жалпы мемлекеттік өкімет билігі құрылғанша «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі өз егемендігін сақтайтынын, ал Комучтың билігі Самара губерниясы шегінде жүретін құрылым ретінде танитынын мәлімдеді. Жаһанша Досмұхамедов Комучпен арадағы одақты тең дәрежедегі байланыста ұстана отыра, Комучтың демократиялық-федеративтік республика идеясын ұстанды. Комуч комитеті Жаһанша Досмұхамедов сияқты өздері үлкен үміт артқандардың Құрылтай жиналысының большевиктер тарапынан күшпен таратылуына деген наразылығын ала отыра, өз қызметтеріне пайдалануға тырысты.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі басшысы Жаһанша Досмұхамедовтің осы кездегі негізгі ұстаған бағыты «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметін көршілестерге танытып, мойындату еді.

Азамат соғысы басталысымен үш ай бойы Алашорда өз билігін орнату мақсатымен автономияны басқару, жер пайдалану тәртібі, салық, сот, дін, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылдады. Алайда Сібір үкіметі тарапынан да,

Орынбор мен Орал қалаларындағы «әскери үкіметтер» тарапынан да оларды қолдау туралы ешбір әрекеттер жасалмады.

1918 жылғы шілденің ортасында Омбы қаласында өткен Сібір казачествосының командирі Х.Тоқтамышев арнаулы өкіл ретінде жіберілді. Оның съезде сөйлеген сөзін жергілікті «Сибирская речь» газеті былай деп жазады: «Семейде большевиктік өкіметтің құлауына тоқтала келіп, осы төңкерісті қазақтардың қолдауына сүйенген офицерлер мен казактардың тобы жасады. Қазақтардан Алаш полкі құрылуда, оның жетекшілері мен командалық құрамы орыс офицерлері, Алашорда Уақытша Сібір үкіметін және қазақ мүддесін қорғау үшін өзінің армиясы болғанын қалайды», – деді [17].

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Алашорда үкіметінің Уақытша Сібір үкіметімен жүргізіп жатқан саясатына өте ықыласты қарап, бағалап, бақылап отырды. Бірақ Ә.Бөкейханов айтқандай, Орал облысының жаман жолға түсуі мүмкін емес еді. Бұл кезде «Ойыл уәлаяты» үкіметі де өзін уақытша болса да, толыққанды мемлекет ретінде көршілестеріне танытуға бар әрекеттерін жасап жатқанын жоғарыда айтып өттік.

1918 жыл – Батыс өлкенің және жалпықазақ съезінің шешімдерін жүзеге асыру жолындағы саяси күрес жылдары еді.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің атқарған істері:

– Жерге жекеменшікті жойып, оны халықтың меншігі деп жариялады;

– Халық сайлаған уәлаяттық, уездік соттар іске кірісті;

– Ақша-финанс жүйесі жасалынды;

– Халыққа өз саясатын жеткізу, түсіндіру үшін газет шығарылды (оның редакторы блып Ахмет Мәметов жұмыс атқарды). Ол – М.Мәметованың әкесі, көрнекті Алашорда қайраткерлерінің бірі.

– Жер пайдалану, салық, дін, сот, білім, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылдады.

Батыс Алашорданың Жаһанша Досмұхамедов басшылық еткен үкіметінің атқарған істері 1919 жылы 20 желтоқсанда әдейі халықтық ұйымдар мен қызметкерлер Кеңесінде қорытындыланды, онда былай делінген:

1. Қазақ жұртының өзін-өзі билеу құқығы іске асырылды;
2. Азамат соғысы жағдайында бірімен бірі қырқысып жатқан екі саяси ағым арасында белсенді іс атқарылып, қазақ халқын бүліншілік пен тонаудан сақтады.

Бұл екі міндетті атқаруда Батыс Алашорда басшылары екіжүзділіксаясат жүргізуге мәжбүр болды. Ол өмір талабынан туындаған еді.

Биылғы жылы Алаш қозғалысына 100 жыл толып отыр және Күнбатыс Алашорда мемлекетінің жетекшісі Жаһанша Досмұхамедовке 130 жыл. Осындай тарихи жылда Алаш қайраткерлерінің атқарған істерін өскелең жас ұрпаққа насихаттау, олардың өмірдеректерін зерделеу, халық санасына жеткізу бүгінгі тарихшылардың міндеті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Яицская воля. // 1918. 27 мамыр.
2. Н.Мартыненко. Алашорда. – Алматы, 1992. – с.93.
3.Ғ.Әнес, М.Тәж-Мұрат. Батыс Қазақстан облысының энциклопедиясы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. – 419б.
4. С.Сүйінов. Бөкей Ордасы. – Алматы, 2000. – 168-169б.
5. «Айқын» газеті, // 2007. 15 наурыз.
6. Д.Сүлейменова. Алашорданың Батыс бөлімінің тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі. Алматы, 2007.
7. Т.Рысбеков. Өскен өлке тарихы. – Орал, 1997. – 102 б.
8. Т.Рысбеков. Батыс өлке тарихы. – Орал, 2004. – 115 б.
9. Н.К.Святицкий. К истории Всероссийский вестник Комитета уполномоченных// 1918. 4 қыркүйек.
10. РФ мемлекеттік мұрағаты 749- қор, 1- тізбе, 49- іс, 3- парақ;

11. Д.Аманжолова. Казахский автономизм и Россия. – М.: Россия молодая, 1994. – с. 92.
12. РФ Мемлекеттік мұрағаты. 671- қор, 1-тізбе, 6-іс, 9-парақ; 2-іс, 3- парақ; 24-іс, 7, 74, 82 , 85, 116, 128-парақ;
13. Оренбургский казачиий вестник. 1918. 18 июль; РФ мемлекеттік мұрағаты 749-қор, 1-тізбе, 31-іс, 41-парақ; 667- қор, 1-тізбе, 3-іс, 1-п., 1701- қор, 1-тізбе, 6-іс, 98-парақ
14. И.Майский Демократическая контрреволюция. –М.: ПГ., 1923. – с.74.
15. РФ Мемлекеттік мұрағаты 667-қор, 1-тізбе,16-іс, 71- парақ.
16. РФ Мемлекеттік мұрағаты 72-қор, 1- тізбе, 5-іс, 1-2 парақ
17. Сибирская речь // 1918. 19 шілде.

УДК: 94 (574)

РУКОВОДИТЕЛЬ КУНБАТЫС АЛАШОРДА-ЖАХАНША ДОСМУХАМЕДОВ

Сулейменова Д. Д., Муратов А.
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск
Президент общественного фонда имени Ж. Досмухамедова «Кайраткер»

Аннотация: *Движение Алаш – одна из составных частей непрерывной национально – освободительной борьбы казахского народа против колониальной политики России. До настоящего времени история Западного отделения правительства Алаш – Орда не была объектом комплексного и системного научного исследования. Региональное изучение алашского движения позволяет воссоздать более полную картину истории алашской автономии и правительства Алаш–Орда. Вышесказанное обусловливает актуальность избранной темы.*

Ключевые слова: *Алаш, Алаш - Орда, "Ойылский уалаят", партия Алаш, история Западного отделения Алаш – Орды, Уральский казакский сьезд, IВсеобщий казакский сьезд, II Всеобщий казакский сьезд, Алашская автономия, Уфиский директория.*

ОӘК 32(091)

МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫС МӘСЕЛЕСІНІҢ ОТАНДЫҚ САЯСИ АҚЫЛ – ОЙ ТАРИХЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ

Гайсина М.Б., Ерназаров Ж.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *Әрбір халық өз өткен кезеңінің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана – сезімінің мөлдір қайнарын сусындамай тұрып өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмас. Тәуелсіздік алғаннан бері, біз ұлттық қазынамызды қайта жинақтай бастадық және ата – бабамыз армандаған мәңгілік елдігімізді құруға қолымыз жетті. Бұл бағытта отандық саяси ақыл – ой қалыптасуын зерттеу ерекше орын алады. Елбасы XXI ғасырда қуатына енген жаһандану дәуірінде тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі, оны ұстап тұру әлдеқайда қиын екенін тарихи сабақтастықты тарқата отырып, ерекше атап өтті.*

Кілт сөздер: *Елбасы, мемлекет, идеология, тәуелсіздік, ұлт, тарихи сана, болашақ.*

Әрбір халық өз өткен кезеңінің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана – сезімінің мөлдір қайнарын сусындамай тұрып өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмас. Тәуелсіздік алғаннан бері, біз ұлттық құндылығымызды қайта жинақтай бастадық және

ата – бабамыз армандаған тәуелсіз елімізді құруға қолымыз жетті. Мемлекеттің пайда болуы мен оның адамзат үшін пайдасы туралы мәселе отандық саяси ойшылдарының зерттеуінде ерекше орын алады.

Отандық саяси ақыл – ой дамуында көшпелі өмір салты өшпес із қалдырды. Бұл жерде мысалға дарынды тарихшы Л.Н.Гумилевтің сөзін келтіре кетелік: «Көшпенділер мәдениеті өзінің үшмыңжылдық тарихында өзіндік рухани дамуды басынан кешірді» [1, 5 б.].

Қазақ халқының тарихын әріден бастайтын болсақ «Күлтегін» жырын, Бумын (Момын) қағанды еске түсіруге болар еді. Тәуелсіздік идеясын алғаш ұсынған сол ұлы бабамыз болатын. Күллі исі түркі жұртының бабасы Туұлы Бумын мәңгілік қара тасқа қашап тұрып «Мингу Ел» – «Мәңгі ел» деп кейінгі мәңгі ұрпағына жазып қалдырды.

Көшпенді өмір салтының рухани жаршылары мен сақтаушылары ақындар мен жыраулар болды. Олардың мұрасы бізге даланың ауызша тарихы арқылы жетті. Өмір шындығын батыл жырлағандықтан, халық жыраларды «әділеттілік жаршылары» деп атады. Олар дала өлкесінде хандар мен сұлтандардың кеңесшілері, билік қасындағы халық өкілдері болды. XX ғасырға дейінгі қазақ даласындағы саяси ақыл – ой әлеуметтік – утопиялық сипаттағы идея болды.

Көшпенді қоғам әлеуметтік – саяси ақыл-ойы бірқатар ерекшеліктерге ие. Ең алдымен бұл қайырымдылық пен ерлікке табыну. Бұл жайында кезінде Ш.Уәлиханов жазды. Оның ойынша дала ордасының тұрғыны қазақ өзінің адамгершілік қасиеттері бойынша түркі тектес басқа отырықшы халықтардан анағұрлым биік тұр [2, 14 б.]. Көшпенділер өз елін «Мәңгі аспанмен» ажырамас бірлікте қарастырған. Мұндай көзқарас Ұлы Жібек Жолымен жүріп өткен Марко Полодан бастап көптеген зерттеушілерде кездеседі.

Көшпелі қоғам әлеуметтік-саяси ойының тағы бір ерекшелігі, оның адамгершілік қағидасына толылығы. Бұл, сонау әл-Фараби бабамыздан бастау алған «Адам бол!» идеясы. Абай бұл қағиданы жаңа биіктікке көтерді және бұл үрдіс қазіргі қазақ ақыл – ойында да жалғасын табуда. Қазақ қоғамы ақыл – ойының осы бір қырын шетелдік зерттеушілер де көрсетті. Қазақ ұлтының тарихын зерттеген шетел ғалымдары туралы зерттеу жүргізген отандық тарихшы М.Лаумулин өзінің «Сырттан көзқарас» атты еңбегінде былай деп жазды, – «Қазақ қоғамындағы құқықтық және әлеуметтік қатынастар адамгершілік идеясына негізделген» [3, 71 б.].

Көшпенділер өз Отанын, жерін ерекше қадірледі. Бізге жеткен аңыздардың бірі осы сүйіспеншілікті жырлайды. Ғұндар ханы Мөде халқына соғыс қасіретін әкелмес үшін жауларына қадірлі арғымағы мен сүйікті жарын беруге келісті. Бірақ, одан батпақты жерді сұрағанда Мөде хан қасиетті жер үшін қан төгуге бұйырған [4, 52 б.].

Қазіргі отандық әлеуметтік – саяси ақыл – ой тарихындағы мемлекет мәселесінің дамуын бес кезеңге бөлуге болады.

1. Философ – ғұламалардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың ілімдері грек және араб мәдениетінің қағидаларына негізделді. Ең көрнекті өкілдер әл – Фараби мен Ж. Баласағұн.

Әл – Фараби (870-950 ж.ж.) Оның қоғамдық саяси көзқарастары «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекет қайраткерінің даналығы» және т.б. бүкіл әлемге әйгілі трактаттарында көрініс тапты.

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында әл – Фараби қала – мемлекеттерді салыстыра отырып мәңгілік ел мен ең әділетті қоғамды іздейді. Еңбектен грек ақыл – ойының, әсіресе Аристотельдің әсері айқын сезіледі.

Ал, «Мемлекет қайраткерлерінің даналығы» трактатында әл – Фараби өзін шығыс ойшылы ретінде танытты. Ол енді үлгілі, әділетті қоғам мен мәңгілік елдікке бастаушы ақылды, қайырымды билеуші туралы аңсайды. Оның ойынша, адам надан билеуші билеген елден ғылым – ілімнің дамуына қамқорлық жасап отырған білімді билеушісі бар елге кетуі тиіс. XXI ғасырда өмір сүріп отырған қазақ ұлты, әл – Фараби сынды ұлы

бабасы аңсаған мәңгілік елдікке бастаушы көреген дана һәм қажымас қайраткер Елбасының тарихи шындыққа айналғандығының куәсі болып отыр.

Ж.Баласағұнның (1017 - белгісіз) көзқарастары «Құтты білік» дастанында көрініс тапты. Ж. Баласағұн әміршінің өз халқы алдындағы үш қасиетті міндетін көрсетті. Біріншіден, билеуші мемлекетін күмістей таза ұстауы қажет. Екіншіден, билеуші заңдары бірін – бірі жоққа шығармауы қажет. Үшіншіден, билеуші өз еліндегі ең мардымсыз өзгерісті де біліп отыруы қажет.

Сол сияқты халықтың да үш қасиетті міндеті бар. Біріншіден, халық өз билеушісін құрметтеуі. Екіншіден, халық әмірші салған алым – салықтарды уақытында төлеп тұруы. Үшіншіден, халық қашанда өз әміршісінің жанында табылуы қажет.

2. Сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастары Қ.А. Иассауи, С.Бақырғани және т.б. мұсылман дінін уағыздаушылар ойларында көрініс тапты. Олар жаратушыға деген ұлы сүйіспеншілікке шақырды. Өзінің «Диуани хикмет» (Ақыл кітабы) атты еңбегінде Қ.А. Иассауи халықтың өз билеушісіне қарсы шығуын үлкен күнә санады. Сопылық ағым өкілдері билеушіні қайырымды болуға шақырды. Егер әкесі ұлына қандай қамқорлық көрсетсе, әмірші де өз халқына осындай қамқорлық көрсетуі қажет. Мәңгілік елдіктің ең басты қағидаларының бірі Елбасы мен халық бірлігі. Осы тұрғыдан келетін болсақ, сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастарының, қазіргі қазақ елі халқының қоғамдық санасымен үндесіп жатқандығын көруге болады және мұның өзі елдің саяси тұрақтылығы мен экономикалық гүлденуінің ең басты алғышарттарының бірі.

3. Жыраулар мен ақындардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың көзқарастары көшпелі ортаның өз ішінде қалыптасып дамыды. Ең көрнекті өкілдері Асан Қайғы мен Бұқар жырау.

Ағылшын гуманисі Томас Мордан жүз жыл бұрын өмір сүрген Асан Қайғы (1361 – 1469) өз қиялындағы аралын (Утопия) іздеді. «Жерұйықта» адамдар бақытты өмір сүреді, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман болды. Бұл әлеуметтік утопизм идеясының алғашқы көрініс табуының бірі болды.

Асан Қайғының «Жерұйық» идеясы адам баласының ақыл-ойы дамуының тарихындағы аса ұлы идеялардың бірі. Бұл да – өте терең, ұлы гуманизмге толы ғажап идея. Халқының болашағын ойлап, ұлтының қамын жеген дана және дара ойшыл қазақтың кең даласын шарлап адамға да, малға да жайлы жұмақ болар жерді іздейді. Ол елде жұрттың бәрі тең, бәрі шат – шадымен тіршілік етеді. Ел аласы, ру таласы болмайды. XXI ғасырдағы қазақ ұлты, Асан Қайғы аңсаған «Жерұйықта» өмір сүріп отырғандықтарын, жарқын да мәңгілік болашақ жолына нық қадам басқандықтарын мақтаныш сезіммен алға тарта алады.

Бұқар жырау (1685 – 1777). Қазақ даласында өте күшті орталықтандырылған мемлекет болуын аңсаған жыраулар тобының бастауында тұрды. Ол күшті хан билігін жақтады. Хан жанында «Хан кеңесі» болуы тиіс. Хан олардың ақылын өзі қажет деп санаған жағдаяттарда пайдаланады. Қазақ елі Бұқар жырау аңсаған «Хан кеңесінің» қазіргі заманға лайықты түрі қос палаталы кәсіби Парламентке ие болды.

4. Қазақ ағартушыларының қоғамдық – саяси көзқарастары орыс ағартушылары мен революционер-демократтар ықпалымен дамыды. Ағартушылық негізгі білім, ғылым бәрін түзейді, бәрін құтқарады деген қағидаға табыну болды.

Ш.Уәлиханов (1835 – 1865). Көшпелі қоғам әлеуметтік құрылымы мен сот жүйесін зерттеді. Оның көзқарастары «Даладағы мұсылман діні», «Сот реформасы туралы хат» және т.б. еңбектерінде көрініс тапты.

Өзінің «Алтышардың ар жағында немесе Қытайдың Нан – Лу провинциясының алты шығыс қаласындағы 1858 – 1859 жж. жағдай» атты еңбегінде, мұсылман дінінің Шығыс халықтарының саяси, азаматтық өміріне тигізіп отырған зор әсері туралы жазды. Барлық мұсылман шығысында Құран азаматтық мекемелер негізі. Ол қоғамдық және халықтар арасындағы қатынастарды реттейді, сол себепті – де мұсылман елдері халықтарының өмірі бір – біріне ұқсас [5, 28 б.].

Қазіргі қазақ елінің геосаяси орналасуы да өте күрделі. Мемлекеттілік идеясын дамытуда Ш.Уәлихановтың жағырафиялық – саяси идеяларын пайдалану ұлттық құндылықтарымызды әлемге мойындатудың бірден – бір жолы болары сөзсіз.

5. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық – саяси көзқарастары. Қазақ елінің мемлекеттілігінің ғылыми – теориялық базасын XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары қалады. Олардың артына қалдырған ғылыми мұралары орасан зор және қай – қайсысынан болмасын қазақ елінің тәуелсіз ел болуына қажетті ғылыми – теориялық тұжырымдар мен қолданбалы – тәжірибелік ұсыныстар табуға болады. Қазақ зиялылары енгізген діни талаптар мен зайырлы құндылықтардың бір – бірін толықтыра өмір сүруі ұстанымдары, діни және зайырлы ерекшеліктерді біріктірген сайлау жүйесі, әлеуметтік төңкерістер жағдайында ұлттық мемлекеттілікті құру ұстанымдары қазіргі заманда да ең озық идеялар болып отыр.

М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» жырымен ілесе қазақ зиялыларының ұлттық сана – сезімі қалыптаса бастады. Ұлттық сана – сезімінің бекуіне 1916 жылғы ұлт – азаттық көтеріліс үлкен әсер етті. Ұлт зиялылары көзқарастарында ұлттық мақтаныш, ұлттық мәдениет сезімдері көрініс тапты.

Бұл кезеңде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышпаев, М.Шоқаев және т.б. ұлт зиялылары қазақ жерінің мемлекеттік тәуелсіздігі идеясын көтерді. Қазақ жері тұңғыш рет саяси тартыс сахнасына айналды. «Алаш», «Үш жүз» атты екі ұлттық партия және көптеген ұлттық саяси ұйымдар құрылды. Бұлар артына орасан зор қоғамдық – саяси идеялар қалдырды.

Қазақстан ең алдымен елімізді мекендейтін барлық тұрғынды этностық, нәсілдік ерекшеліктеріне қарамастан, біртұтас, унитарлы мемлекеттің азаматы ретінде қарастырып, тең мүмкіндіктер бере білді. Әртүрлі ұлт өкілдерінің өз тілі мен дәстүрін, әдет-ғұрыптарын дамытуға толықтай мүмкіндіктер жасалды.

Қазақстандағы толеранттық бір күнде қалыптасқан жоқ, оның негізі, әрине, қазақ халқында жатыр. Бүгінгі қазақ халқының толеранттығының тамыры тым тереңде. Ол сонау халықтардың депортациясы кезінде алпыстан астам ұлт өкілдерін қабылдап, жарты нанды бөліп беріп, бір бөлмелі құжырасынан орын берген кезден басталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 1983. – 185 с. С. 5

2. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – 450 бет. 14 бет.

3. Лаумулин М.Т. Сырттан көзқарас. Қазақ жинағы. – Алматы., 1994. – 120 бет. 71-84 беттер.

4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трех тысячилетий. – Алматы, 1992. – 600 с. С. 52

5. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – 450 бет. 28 бет.

УДК 32(091)

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТОЙСТВА В ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Гайсина М.Б., Ерназаров Ж.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,г.Уральск

Аннотация: *Единство народа и его будущее невозможно без опоры на духовное наследие прошлого, без обращения к истокам национального самосознания. Обретение независимости дало нашему народу исторический шанс на возрождение собственной государственности и восстановление духовного сокровища нации. В связи с этим особое место в этом процессе играет изучение отечественной политической мысли. В условиях*

глобализации идеологическое обеспечение сохранения национальной идентичности приобретает особую значимость.

Ключевые слова: *Лидер нации, государственность, идеология, независимость, нация, историческое сознание, будущее.*

ӘОЖ 93.327

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Абдиров М., Шинтимирова Б.Г.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы.

Аннотация: *Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы Орталық Азия елдерінің аймақтық интеграциялық үдерістері сарапталады. Аймақ интеграциялық бастамалардың көп векторлық сипатымен және онда барлық ірі геосаяси факторлардың мүдделерінің түйісуімен қызықты. Атап айтқанда, Орталық Азия мемлекеттері қатысуымен Еуразиялық кеңістіктегі интеграциялық жобалардың теориялық-тұжырымдамалық бағалауы, мемлекеттер ынтымақтастығының динамикасы мен мүмкіндіктері, қатерлері және келешегіне назар аударылады. Сонымен қатар, аймақтағы ынтымақтастықтың институттандыру үдерістерінің тиімділігі мен нәтижелері де айқындалады.*

Кілт сөздер: *Әріптестік, дипломатия, логистика, энергия ресурстары, интеграция*

Жаһандану экономикалар арасындағы бәсекелестікті күшейтті, ал ол өз кезегінде мемлекеттердің күштерін біріктіруге ұмтылыстарын да дамыта түсті. Оған қалыптасқан әлемдік интеграция үлгілері – ЕО, НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН, т.б. мысал бола алады.

Қазіргі жаһандану кезеңінде Орталық Азия өзінің бай табиғи ресурстары мен маңызды стратегиялық орналасуы арқылы әлемдік державалардың саяси және экономикалық мүдделерінің шиеленісу орталығына айналып отыр. Мемлекеттердің әлемдік саясатқа ену күрделілігі көптеген факторлармен түсіндіріледі, оның ішінде лайықты тәжірибенің болмауы мен ұлттық мүддеге сәйкес күш орталықтарын тұрақты теңестіріп отырудың қажеттілігін айта кетуге болады. Алайда Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциясына кедергі келтіруші көптеген факторлар: аймақтың әлсіз экономикалық потенциалы, этникалық қақтығыстардың шығу қаупі, парақорлық мәселелері тікелей қауіпсіздікке өз әсерін тигізуде. Орталық Азия елдерінің саяси құрылымындағы әулеттік бөлініп басқарушылық ортақ орта-азиялық интеграцияға кедергі болуымен қатар, мемлекеттердің өз ішінде қақтығыстардың болуына алып келуде. Саяси келісімге келе алмаушылық өз кезегінде аймақ мемлекеттерінің өз ішінде одақтасумен қатар, басқа мемлекеттермен де, мысалы Ресей, АҚШ, Қытай қолдауын табуға итермелеуде. Себебі аймақ мемлекеттерінің көпшілігі АҚШ пен ЕО елдерінің қаржылық қолдауы мен Ресейдің әскери және

техникалық көмегіне тәуелді. Сонымен бірге өзіндік бірегейлік мәселесінің өткірлігі, Орталық Азия елдерінің экономикалық, саяси-құқықтық жүйелері жағдайының транзиттік сипаты, жаңару үдерістерінің әртүрлі серпіні, бағыты және терендігі, осы процестер шеңберінде жүргізіліп жатқан реформалар өмірлік қажетті интеграцияны жүзеге асырудағы қиындықтарды анықтайды.

Орталық Азия мемлекеттерінің аймақтық интеграциясы ұлттық шаруашылықтар мен құрылған аймақтық экономикалық топтардың жақындауы мен өзара қарым-қатынастарымен сипатталады. Оның негізінде өзара сауда және инвестициялық өзара қарым-қатынас жолында ұлттық кедергілерді жою мақсатында ұлттық шаруашылықтық жүйелердің байланыстарын күшейту мен дамыту үрдістері жатыр. Бюджеттік, салықтық және валюталық саясаттарын келістіру, бірегейлендіру арқылы бірыңғай экономикалық кеңістік құрылады. Осының негізінде жаңа геосаяси жағдайды қалыптастыру мен осы аймақтағы экономикалық мүдделерін жүзеге асыру және өз ықпалын нығайту керек. Сондықтан осы аймақта аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мемлекеттердің алдына қойған өзекті және маңызды міндеттерінің бірі болып отыр. Аймақ елдері әлемдік интеграциялық процеске, аймақ ішілік өзара қарым-қатынас сипатындағы, сонымен қатар, өзінің жақын көршілестерімен басқа да мемлекеттермен қатысты мәселелерді шешуінде тығыз қатысуында мүдделі болып табылады.

Қазіргі сәтте Орталық Азияның одан әрі дамуында екі жол бар. Бірінші жол – өзінің әлемдік экономикадағы шикізат көзі ретіндегі ролін бекіту. Оның үстіне – әлемдік геосаяси және геоэкономикалық бәсекелестіктегі қолжаулық ролі. Екінші жол – интеграция. Халықаралық нарық процестеріне тең деңгейде қатыса алатын аймақтық мықты бірлестік құру жолы. Бұл лық, экономикалық өрлеу, әскери және саяси қауіпсіздік жолы. Орталық Азиялық елдердің тәуелсіздік жылдары, бұл елдердің мүдделерімен ешқашанда сәйкес келмейтін, тек қарама-қарсы болатын, Батыс және Шығыс мемлекеттер қатарының назарының орталығында болды.Сонымен қатар, сыртқы күштер арасында Орталық Азиядағы геосаяси және геоэкономикалық ықпал сферасы және оның табиғи ресурстары үшін күрес айналысы пайда бола бастады. Орталық Азия аймағына тек мемлекеттер мен шетелдік компаниялар ғана көңіл аударған жоқ. Орталық Азиялық елдері және халықтары, тағы да ауқымды қарама-қайшы жоспарының жүзеге асыруы мақсатында, осы жерде өзінің стратегиялық плацдармдарын құруға үміттенген, түрлі экстремистік исламдық ұйымдардың шабуылына ұшыраған еді [1].

Орталық азиялық мемлекеттердің әлеуметтанушылары мен саясаттанушылары, аймақ мемлекеттерінің қазіргі сыртқы саясатын қалыптастырылуы әлемдік пен аймақтық ауқымды күштер орталығы арасында балансталған және дамудың сыртқы шаралары өте қиын жағдайда өтіп жатыр деп белгілеген. Өз кезегінде, бұл аймақтық ынтымақтастыққа себепші болады. Сарапшылар ең алдымен, қауіпсіздік үшін құрылымдық ынтымақтастыққа мемлекеттердің дайындығы мен қажетілігіне шартталған, аймақішілік диалогтың дамуында бірқатар позитивті қозғалыстарды белгілейді. Қауіпсіздік идеясы Орталық Азияның жас мемлекеттерінің интеграциясына түрткі болғаны дәлел бола бастады [2].

Орталық Азия аймағындағы мемлекет халықтарының тарихи байланыстылығы олардың арасындағы интеграцияның негізгі алғышарттарының бар екендігін көрсетеді, аталған алғышарттар геосаяси, геостратегиялық, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, өркениеттік, діни, мемлекеттік-саяси және этникалық негіздерге тығыз байланысты. Орталық Азия мемлекеттерінің экономикасы бірыңғай кеңестік халықтық – шаруашылықтық кешеннің құрамдас бөлігі ретінде дамыды. КСРО ыдырауы мен шаруашылықтың шарттарының түбегейлі өзгеруі мемлекеттер тек өзара бірігуі арқылы ғана шешімін таба алатын мәселелердің туындауы мен оның күрделенуіне алып келді. Аймақ мемлекеттері саяси және экономикалық құрылымдардың реформалануын көздейтін өтпелі кезеңнің ортақ міндеттерін құрастырған болатын. Осы кезеңде ең

негізгі мәселе ортақ экономикалық потенциалды тиімді пайдалану жолдарын іздеп табуда болған болатын. Орталық Азия елдері сыртқы саяси стратегияларын өзара үйлестіре отырып қана экономикалық интеграция мен ұлттық қауіпсіздік жүйелерін дамыта алады. Мемлекетаралық қатынастарды дамытуда аймақ мемлекеттері бірнеше кезеңді өтті. Осы даму әр республиканың ішкі саяси жағдайымен, саяси жетекшілерінің жеке тұлғалық қасиеттерімен және экономикалық ерекшеліктерімен анықталды, ал ол аймақтағы интеграциялық үрдістің даму динамикасына өз әсерін тигізді. ТМД мемлекеттері интеграциялық типтегі байланыстарды құруға деген тығыз қарым-қатынастарды қолдады. Әсіресе энергетикалық және транспорттық жүйелері, радио және телекоммуникация кешендері, мұнай мен газ салалары ерекше көзге түсті. Алайда Орталық Азия елдері арасындағы интеграция толықтай орнады деп айту әлі ерте. Келісімдерді толыққанды жүзеге асыру механизмдерінің реттелмеген, кедендік, салықтық және бюджеттік саясаттардың байланысы әлі жүргізілмеген. Сондықтан тарихи қалыптасқан тығыз шаруашылық байланыстары мен аймақтың ұтымды геосаяси жағдайы Орталық Азия мемлекеттерін өзара ынтымақтасуға жетелейді. Аймақтың газ, су-энергетика ресурстарын, экологиялық мәселелерін бірлесе отырып шешу, көлік-коммуникация жүйелерін бірлесе отырып пайдалану, соңғы жылдары күшейіп кеткен наркобизнес пен әр түрлі экстремистік, террористік топтар мен ағымдарға бірлесе отырып күрес жүргізу сияқты маңызды шараларды іске асыру үшін де аймақтық интеграция кажет. Сондықтан Орталық Азия мемлекеттерінің нарықтық экономикаға өтуі мен интеграцияны таңдап алуы жаһандану жағдайында орындалуы әлемдік тарихтағы бірінші оқиға деп бағалануда. Орталық Азия елдеріндегі интеграцияның әлсіз жақтарын анықтау үшін оны халықаралық экономикалық интеграцияның шарттары мен алғышарттарына сәйкес зерттеу қажет. Жалпы аймақтағы интеграция үрдісі өте баяу жүргізілуде. Ол бірнеше себептермен түсіндіріледі, олардың қатарына экономика мен саяси жүйелерді реформалау үлгілерінің әртүрлілігі жатады. Экономика мен саяси жүйелердің, ұлттық мүдделердің және халықаралық аренаға бағытталудың әртүрлі болуы әзірше интеграциялану үрдісінен жоғары орын алуда.

Орталық Азия мемлекеттерінің шеңберінде көпжақты өзара қатынас та баяу дамуда. Мемлекетаралық тауар алмасуы, инвестициялық ынтымақтастық төмендеуде, жеке капиталдың интеграциясы байқалмайды, кедендік және валюталық кедергілер жоғары, ұлттық шаруашылықтық заңнамаларда әртүрлілік бар. Сонымен қатар Орталық Азия мемлекеттерінің шеңберінде қол қойылған құжаттардың тиімділігі де жоғары емес.

Орталық Азияда интеграцияны дамыту үшін біріктіруші идея қажет. Бір шетінен Еуразиялық концепция ортақ стратегияның рөлін атқаруы мүмкін, себебі Орталық Азия мемлекеттері Еуразиялық өркениеттік құрылымға жатады және тарихи дамуы, ділі мен өмірлік құндылықтарда қабылдауы ұқсас болып келеді. Дегенмен де өзіндік идентификация проблемасының өткірлігі, Орталық Азия елдерінің экономикалық, саяси – құқықтық жүйелері жағдайының транзиттік сипаты, жаңару үдерістерінің әртүрлі серпіні, бағыты және терендігі, осы процестер шеңберінде жүргізіліп жатқан реформалар өмірлік қажетті интеграцияны жүзеге асырудағы қиындықтарды анықтайды. Президент Н. Назарбаев «еуразияшылдық» ұғымын теориялық жол емес, тәжірибелік саясаттың бір бағыты деп қарастырды. Қазақстан үшін «еуразияшылдық» интеграциялану бағыты, көпжақты аймақтық одақтастықтың дамуы. «Еуразияшылдық» теориясы қазіргі әлемде ұлттық мәдениеттердің диалогы мен олардың жақындасуы қажеттілігінен туындаған. Орталық Азияда маңызды рөлді қауіпсіздікті сақтау мәселелері алады [3].

Орталық Азия әлемдік державаларды экономикалық, саяси, тіпті әскери саладан қызықтыратын аймақ болып табылады. Аймақ елдерінің мемлекеттік шекараларды күшейту ұмтылыстарына қарамастан олар халықаралық лаңкестік, діни экстремизм,

этникалық сепаратизм, қару жарақ пен есірткінің заңсыз тасымалы, заңсыз миграция сияқты трансұлттық қауіптерге кедергі болмай отыр. Қандай да бір тарихи, геосаяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени факторлардың жиынтығы аймақ мемлекеттерінің лаңкестік қауіп алдында осалдығын көрсетеді. Осындай жағдай өз қауіпсіздігін сақтау мақсатында орталық азиялық республикаларды халықаралық ынтымақтастыққа енуге міндеттейтін ерекше жағдай туындатады. Әлемдік интеграциялық тәжірибені зерттей отырып, Орталық Азия елдеріне еуропалық интеграцияға сәйкес барлық кезеңдер мен формаларды өту қажеттілігі жоқ деп айтуға болады, себебі бірнеше ғасыр бұрын болған Еуропамен салыстырғанда Орталық Азия елдері біраз ғана жыл бұрын бірыңғай экономикалық, саяси және мәдени кеңістікте болды және оның бөлшектері әлі де сақталды. Жалпы еуропалық интеграция тәжірибесі аймақтық интеграцияның салдарлы, кезеңдік үрдіс екендігін көрсетеді, онда соңғы нәтиже тек іс әрекеттегі таңдаудың дұрыстығында ғана емес, сонымен қатар нақты тәжірибелік әрекеттердің бағдарламасын құрастыруда болып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шумский Н. Интеграция постсоветских государств: возможности и перспективы развития// Международное общественное объединение «Развитие». № 1 (33), 2012. С. 11-21.
2. Ситарян С. Интеграция стран СНГ: трудности и перспективы взаимодействия // Казахстан – Спектр. Научный журнал. №33,2011. С.15.
3. Смагулова Д. К. Интеграционные процессы в Центральной Азии: проблемы и перспективы. //Евразийская Экономическая Интеграция. №4 (17), 2012. С 115.

УДК 93.327

РЕГИОНАЛЬНОЕ ИНТЕГРАЦИОННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Абдиров М., Шинтимирова Б.Г.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск.

Аннотация: *В статье анализируются региональные интеграционные процессы стран Центральной Азии за годы независимости. Регион интересен многовекторным характером интеграционных инициатив и сочетанием в нем интересов всех крупных геополитических факторов. В частности, будет уделено внимание теоретико-концептуальной оценке интеграционных проектов на евразийском пространстве с участием государств Центральной Азии, динамике и возможностям, угрозам и перспективам сотрудничества государств. Кроме того, будут определены эффективность и результаты институционализирующих процессов сотрудничества в регионе.*

Ключевые слова: *Сотрудничество, дипломатия, логистика, энергоресурсы, интеграция.*

УДК 94(574).(075)

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА В 20-40-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Абдрахманова Р.Л.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск.

Аннотация: *В статье рассказывается об исторических аспектах развития системы образования Казахстана в 20-40-е годы XX века, о просветителе, ярком представителе национальной интеллигенции А. Байтурсынове, который является своеобразным подходом к реформам в писательской сфере.*

Ключевые слова*: Революция, ликвидация,царизм, съезд, перестройка.*

Революционная перестройка всей системы народного образования началась с первых дней социалистической революции. Декретом от 9 ноября 1917 года была организована Государственная комиссия по просвещению, которая занялась разработкой основ строительства новой системы народного образования. Народный комиссариат по просвещению, выполняя волю Коммунистической партии и Советского правительства, обратился с воззваниями к населению, к учительству и учащимся. В этих воззваниях были изложены основные принципы и задачи Советского правительства в области народного образования: всеобщее обязательное начальное обучение, общедоступность школы всех ступеней, безусловная светскость школы, высокий бюджет по народному образованию, демократизация народного образования, учет местных и национальных особенностей, привлечение педагогов к обсуждению всех вопросов строительства новой школы. Началась ликвидация старой системы управления народным образованием. Управление начальными и средними школами на местах передавалось Советом рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. 11 декабря 1917 года было принято постановление «О передаче дела воспитания и образования из духовного ведомства в ведение Народного Комиссариата по просвещению». Все учебные заведения, находившиеся в ведении религиозных органов, преобразовывались в светские, и переходили в ведение Наркомпроса [1, с. 334-335]. Историко-ретроспективный взгляд на становление и развитие системы школьного образования в 1920-1940 гг. позволяет выделить два основных направления образовательной политики советского государства: первое - ликвидация неграмотности и малограмотности и второе – воспитание подрастающего поколения в духе марксистко-ленинской теории. Особенностью первого направления является определенно резко возросшие народнохозяйственные потребности советского государства в условиях бурного развития экономической мощи страны, особенностью второго – воспитание советского человека, в условиях диктатуры пролетариата, умеющего, безукоснительно, выполнять поручения партии и правительства. Осуществление этих мероприятий было невозможно без коренного реформирования системы школьного образования в СССР и Казахстане. В результате в 1920-1940-е годы все общеобразовательные школы республики берутся под жесткий контроль со стороны

партийно-правительственных органов, и все последующие 146 преобразования в них происходят исключительно в контексте углубления принципов единой трудовой школы. Основная же задача в области образования - ликвидация массовой безграмотности населения Казахстана, также, проходила в условиях огосударствления всей жизни общества, жесткого политико-идеологического диктата. Реформы коснулись и письменности. Так, в 1929 году, казахская письменность была переведена с арабской графики на латинскую. Замена арабской графики должна была ослабить позиции ислама в обществе и привести к унифицированию культурного пространства, основой которого должна была стать культура советского человека, а последовавшая замена латиницы кириллицей, обеспечила успех приобщения казахов к «пролетарской культуре». Понятно, почему большевики так боролись с казахским языком, ведь общеизвестно, что письменность, кроме просветительского значения, имеет ярко выраженный идеологический и политический характер. Насильственный перевод на новую графику лишает культуру исторической памяти. Без национальной графики язык утрачивает одну из своих основ, свой дух, свою гибкость, утрачиваются секреты и тонкости языка, исчезает его своеобразие. На смену приходит язык обыденный, не могущий оказать существенного сопротивления чужеродным влияниям. В результате данных реформ один и тот же человек вынужден был трижды обучаться начальной грамоте. Разумеется, не каждому такая нагрузка оказалось под силу. Свой подход к реформам в области письменности был у ведущего просветителя, яркого представителя национальной интеллигенции А. Байтурсынова. Однако тоталитарный режим не счел нужным прислушиваться к голосу специалиста [2, с.400].

Ахмет Байтурсынов был одним из ведущих просветителей Казахстана, который осознал, что, образование, просвещение принесет ощутимую пользу народу лишь в условиях свободы, общественных перемен.А. Байтурсынов, как и многие представители казахской интеллигенции, некоторое время находился под влиянием националистических настроений. Но вскоре в 1919 году, он переходит на сторону советской власти, участвует в работе Революционного комитета по управлению Казахским краем. Получив мандат за подписью В.И. Ленина, он бессменно трудится в его составе, внеся заметный вклад в подготовку государственности казахского народа и в дело его просвещения, Выдающийся ученый-лингвист помимо вопросов развития казахского алфавита говорил о необходимости разработки новых учебных планов, программ и учебников. Вместе с тем А. Байтурсынов, считал, что в казахской начальной школе необходимо изучать в числе других предметов национальный язык и национальную историю. Он написал ряд учебников для обучения казахских детей родному языку Среди них : «Учебное пособие» (1912), «Пособие по языку» (1914), «Азбука» (1924), «Новая азбука» (1926-1928) и методическое пособие «Баяншы». В Актюбинской области, где в свое время учительствовал А. Байтурсынов, состоялся уездный съезд мугалимов, который принял резолюцию о поддержке советской власти. По всем населенным пунктам уезда проходили собрания граждан с повесткой дня об открытии школ. Так решением общего собрания граждан аул №2 в Буртинской волости Актюбинского уезда одной из первых в уезде была открыта школа. Впоследствии по всему уезду реогранизовывались старые и открывались новые советские школы [3, с. 157-158].Поддерживаю Советскую власть в вопросах распространения грамотности, однако А. Байтурсынов придерживался своей позиции в вопросах национально-языкового строительства, в особенности реформы казахской письменности. Ахмет Байтурсынов, предостерегая от поспешности решения вопроса графики казахского языка, подчеркивал необходимость тщательного его изучения. Он выступал за сохранение казахского алфавита на основе арабской графики. Но, советское государство одновременно с борьбой за всеобщую грамотность пыталось оторвать казахов от огромного духовного наследия веков, зафиксированных в книгах с арабским шрифтом. Кроме того, ведь даже после усовершенствования А.Байтурсыновым в 1924 году, арабица позволяла казахам читать любые тюркоязычные издания, в том числе и

выходившие за рубежом, что считалось политически вредным. Сотням тысяч казахов, умеющим читать 147 по-казахски на основе арабской графики пришлось вновь стать неграмотными и осваивать новый алфавит. Итак, после революции 1917 года с установлением советской власти считалось, что переход на более простую и доступную народным массам графическую основу письма был насущно необходимо ввиду экономических и культурных потребностей народов СССР. В тот период попытки советской власти перевести письменность тюркских народов СССР на кириллицу встретили ожесточенный спор и вынудили власть в целях предотвращения возможного истолкования такого решения как рецидива старой, русификаторской политики царизма искать окольные пути, промежуточного переходных ступеней, однако и это вызвало полемику среди национальной интеллигенции. Если А. Байтурсынов, Х. Досмухамбетов, М. Дулатов и другие были за арабскую графику, но другая половина национальной интеллигенции выступила сторонником перехода на латинизацию, об этом свидетельствуют материалы Первого съезда работников образования 1924 года. Большинство докладчиков и Первого Всесоюзного Тюркологического съезда, проходившего в Баку в 1926 году, подчеркивали необходимость перехода на латинскую графику. Первый Тюркологический съезд, в своем постановлении, большинством голосов (101 голос за латинизацию, 7 - против) включил пункт о том, что латинская графика по многим параметрам лучше арабской, а ее принятие или непринятие решается каждым народом, каждым государством самостоятельно. Съезд, отметив положительную работу некоторых республик и областей по введению нового алфавита, рекомендовал изучить их опыт для возможного проведения у себя этой формы. Между тем в Казахстане, как и во всех тюркских республиках, активно развернулось широкое движение за новой алфавит, стали организовываться комитеты и другие организации нового алфавита. Целью новообразованных организаций стало разъяснение среди насления преимуществ употребления латинского алфавита. В пропаганду нового алфавита на основе латинской графики включилось и казахское студенческое землячество в г. Москвы.

Так, заслушав на своем общем собрании 24 апреля 1927 года доклад Н.Торекулова, одного из главных инициаторов и проводников латинизации в Казахстане, о новоказахском алфавите, студенты-казахстанцы в г.Москве отметили в резолюции, что высказываясь за принятие новоказахского алфавита, они учитывают все препятствия на этом пути в виде «отсталости населения, противодействия консервтивной верхушки старой интеллигенции». Студенты подчеркнули, что внедрение новоказахского алфавита трубует системной и упорной работы в течение продолжительного времени; всякое форсирование, принуждение может лишь затормозить дело. Поддерживая пример ряда республик и областей, они призвали всех сознательных участников культурного строительства в Казахской республике словом и делом помочь скорейшему принятию новоказахского алфавита. Из полемики видно, что вопросы настоящего и будущего родного языка сильно волновали население и прежде всего национальную интеллигенцию XX века. Лидеры национальной интеллигенции прилагали все усилия к сохранению казахского языка в условиях советской власти. [4 с. 190-196].

Наиболее сложной была вторая реформа. Решение 5 сессии Верховного Совета Казахской ССР от 10 ноября 1940 г. о переходе на русскую графику также осуществлялось в течение нескольких лет, хотя к тому времени кириллица почти полностью вошла в обиход нерусского населения. Периодическая печать Казахстана в течение ряда лет публикована материалы в одной и той же полосе на основе и кириллицы, и латиницы. Одновременно, как и в 30-е годы все население было охвачено овладением новой графики. Таким образом, в 20-х – начале 40-гг. XX века в Казахстане дважды проводилась реформа письменности. Однако, время доказало, что естественно-исторической и, соответственно, правомерной графической основной современного казахского языка может выступить латиница, поскольку она ближе к рунической

письменности тюрков, нежели кириллица. К этому, стремились и призывали такие великие казахские мыслители как А. Букейханов, М Жумабаев, М. Шокай, Ж. Аймаутов, М. Дулатов и другие, которые всегда думали о будущности казахского народа, культуры и языка. [5, с. 71]. 148

Список литературы:

1. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики: Учебник для студентов пед. ин-тов. – Москва: Просвещение, - 1982. – 447 с.

2. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т.4. – Алматы: Атамура, - 2009. - 768 с.

3. Культурное строительство в Казахстане (1918-1932 гг.) Сборник документов и материалов. - Алма-Ата: Казахстан, 1965. - Т.1. – 564 с.

4. Кыдыралина Ж.У. Казахская интеллигенция и национальный вопрос (ХХв.). - Астана: Акад.гос.упр. при Президенте РК, - 2008. –543 с. 5. Жумадил М,Т. Вопросы религии и образования в 20-30гг. XX века. // Вестник КазНУ , серия историческая №4 (63). 2011, – С. 64-72.

ӘОЖ 94(574).(075)

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Абдрахманова Р. Л.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы.

Аннотация: *Мақалада XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстанның білім беру жүйесінің дамуының тарихи аспектілері, ағартушы, ұлттық интеллигенцияның жарқын өкілі А.Байтұрсынов туралы айтылады, ол жазу саласындағы реформаларға өзіндік тәсіл болып табылады.*

Түйінді сөздер: *Революция,жою, патшалық, Конгресс, қайта құру.*

ОӘЖ 94 (574)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХЫНАН (XX ҒАСЫРДЫҢ I ЖАРТЫСЫ)

Балыкова А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Мақалада Батыс Қазақстандағы білім беру жүйесінің тарихы туралы, қала халқының жалпы білім деңгейі жайлы, мектептер мен университеттердің пайда болу тарихы жайлы қарастырылады.*

Кілт сөздер: *Сауаттылық, мектеп-интернат, өлкелік комитет, университет.*

XX ғасырдың басында өлке халқының басым бөлігі оқи да, жаза да алмады. Сондықтан да, революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады. 1920 жылы жергілікті халық ағарту бөлімдерінің жанынан сауатсыздық жөнінде комиссиялар құрылды, олар сауатсыздардың есебін алуды ұйымдастырумен, педагог-мамандарды

даярлаумен, курстар мен мектептер ұйымдастырумен, көмекші оқу құралдарын басып шығарумен айналысты. Кейінірек бұл жұмысты «сауатсыздық жойылсын» қоғамының жергілікті бөлімшелері жүргізді. Барлық жерлерде дәрістер оқылып, бір күндік, үш күндік, айлықтар өткізілді. Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады.

Осындай мамандардың бірқатары Батыс Қазақстан аймағына да бет алған. Мысалы, 1933 жылы Ақтөбе облысына алты маман келген. Олардың әрқайсысы әрбір алты ауданға Шалқар, Ырғыз, Ойыл, Табын, Арал және Торғай аудандарының аудандық білім басқармасына келді.

Ал, Батыс Қазақстан облысына маман Қаржауов- Гурьев аудандық білім басқармасына, Исмайылов- Жымпиты, Даулетов - Жаңақала және Валитов Маңғыстау аудандық білім басқармаларына жіберілген. Осындай жоғары білімді мамандардың келесі бір тобы мектептер мен облыстық және аудандық білім басқармаларының қарамағына жұмысқа жұмсалды. 1933 жылы Батыс Қазақстан облысына төрт маман, Ақтөбе облысына төрт маман алғашқы қазақ жоғары оқу орнын бітіріп келген. Олар Батыс Қазақстан облысы бойынша Кузнецов, Ешмеков, Лукьянцевтар- облыстық білім басқармасына, Старостин- Орал педагогикалық техникумына қызметке жіберілді. Ал, Ақтөбе облысы бойынша Шуватов, Қостанай педагогикалық техникумына, Тарлавине, Жигулин, Сатаринов облыстық білім басқармасына оқытушылық қызметке кіріскен [1, Б.43-45]. 30 жылдардың ортасындағы ересектерді оқыту жүйесіндегі ерекшелік-сауатсыздықты жою, шала сауатсыздықты жеңумен қатар жүргізілді. Бұл өте қиын жұмыс болды. 1933 жылы болған 8-бүкілқазақстандық өлкелік конференция ересектерді оқыту, есепке алу ісінде 149 мектептерді оқулықтармен, жазу құралдарымен қамтамасыз етудегі елеулі кемшіліктерді ашып көрсетіп, оларды болдырмаудың нақты шараларын көрсетеді. 1933 жылы Қазақ АКСР-і мен өлкелік комитеті Халық комиссарлары кеңесінің бастауыш және орта мектептерде жаңа оқу жылын ұйымдастыру туралы жарғысы қабылданады. Онда 8-12 жас аралығындағы мектеп жасындағы балаларға арналған облыстар бойынша мынадай орындық мектеп-интернаттарды ұйымдастыру туралы айтылады [2, Б.7-8]. Батыс Қазақстан облысы бойынша- 1500, Ақтөбе облысы бойынша- 3450, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша7770, Қарағанды облысы бойынша- 5120, Шығыс Қазақстан облысы бойынша 5360, Алматы облысы бойынша- 7300, барлығы 30500 балаға арналған мектептер ашу көзделді. Осы жарғыда, сонымен қатар, жаңа оқу жылына дейін республика бойынша 122 мектеп ғимаратын және 7 балалар коммунасының ғимараты құрылысын салып бітіру ескертіледі. Оның ішінде Ақтөбе облысы бойынша 1 балалар коммунасы мен 17 мектеп, Батыс Қазақстан облысы бойынша 22 мектеп құрылысының салынуы көзделеді. Батыс Қазақстан облысының өзінде 1935 жылы облыс көлеміндегі сауатсыздар саны 95 мың адам болса, оның ішінде 56 мыңы әйелдер болды. Сауатсыздықты жою және мектеп жұмысының жүйелі жолға қойылуына республика көлемінде ұйымдастырылған жарыстар ықпал етті. Бұл сайыстардың негізгі көрсеткіштері оқу жылына мектептерді әзірлеу, мұғалімдерді тұрғын үйлермен қамтамасыз ету, мектеп жасындағы балаларды оқуға тарту, ересектердің арасында оқуды жолға қою болды. 1935 жылы облыстық сауатсыздықты жою орнына арналып 12 мың әліппе және 1600 дәптерлер сатып алынған. 1936 жылы сауатсыздар мен шала сауаттыларды оқытуға арналған 960 мың сом қаржы бөлінді, бұл 1935 жылмен салыстырғанда 2 еседей артық. Облыс тұрғындарының сауаттылығы 1935 жылы 55 пайызға көтерілді [3, б.120].

Шешімін таппаған тағы бір мәселе білім жүйесіндегі бастауыш, орталау және орта мектептердің мұғалімдерінің жетімсіздігі болатын. Соған байланысты, 1937 жылдан бастап, мұғалімдерді даярлауға арналған қысқа мерзімді курстар ашыла бастады. Өйткені, 1937-1938 оқу жылынан бастап, мектептердегі жоғары сынып

оқушыларының саны артты. Осы оқу жылының өзінде Қазақстанда бастауыш мектептердегі жоғары сынып балаларының саны 2182-ге, орталау, орта мектептерде 1134-ке артты. Әсіресе, мұғалімдер, пән мұғалімдеріне деген сұраныс арта түсті. Сондықтан, облыстарда төрт айлық бастауыш мектеп мұғалімдерін даярлайтын курстар ашыла бастады. Оның ішінде Ақтөбе облысында - 120, Батыс Қазақстан облысында мұғалім дайындайтын курс ашылды. Сондай-ақ, қазақ орталау мектептеріне орыс тілі пәнінің мұғалімін дайындайтын екі айлық курстар ашылды. Олардың ішінде Ақтөбе облысы бойынша - 30, Батыс Қазақстан облысы бойынша 40 мұғалімдік курстар ашылды. Сонымен бірге, облыстық алты айлық орталау және орта мектептерге арналған оқытушылар дайындайтын курстар ашу жоспарланды. Қазақ КСР ХКК мен БК(б)П Өлкелік комитеті бастауыш, орталау және орта мектептерге мұғалімдерді даярлау ісімен қоса педагог-мамандардың біліктілігін арттыру мәселесін қолға алды. Осыған орай, 1937 жылы Өлкелік комитеттің 7-пленумының жарғысы жарық көрді. Онда, педагог-мамандар, мұғалімдердің сырттай оқумен қамтылуын қадағалау тапсырылады. Сәйкесінше, бастауыш мектептердегі 4, 5 және 6 сыныптық білімі бар Батыс Қазақстан облысы бойынша 837, Ақтөбе облысы бойынша 913 мұғалімнің сырттай оқуға түсуіне мүмкіндік жасалады [4,Б.10- 11]. Осы жылдары бастауыш, орталау және орта мектептердегі ұстаздардың арнаулы және жоғары білімдеріне деген талап күшейіп келеді. Оның дәлелі, 1938 жылы Қазақстанда 19 жоғары оқу орны болған. Оның ішінде 7-і екі жылдық мұғалімдер институты болды. 1937- 1938 оқу жылдары 1 педагогикалық институт, 2 мұғалімдер институты ашылса, 1 педагогикалық және мұғалімдер институты Қиыр Шығыстан корей оқу орны ретінде көшірілген. 1936-1937 оқу жылдары жоғары оқу орындарын 4366 адам оқыды, оның ішінде 1738-і қазақтар болса, 185-і қазақ қыздары еді. 1937-1938 оқу жылдары 5286 адам жоғары оқу орындарында білім алды, оның ішінде 1774 қазақ болса, 203 қазақ қыздары болды. 1936- 150 1937 оқу жылдарындағы түлектер 803 адамды құрады, қазақтар саны 360 адам болатын. Келесі оқу жылы 878 адам жоғары білімнің иегерлері болды. Батыс Қазақстанда жоғары оқу орындарының желісінде бұл уақытта 3 оқу орны болды. Олар 1932 жылы негізі қаланған Орал педагогикалық институты, Ақтөбе мұғалімдер және Орал мұғалімдер институты болатын. Орал педагогикалық институты 1932 жылы Орынбор қаласынан көшірілген Халық ағарту институтының негізінде ашылады. Кейіннен гуманитарлық университетке айналып, педагог мамандарды даярлайды. Бүгінгі таңда мемлекеттік университет мәртебесін иеленген бұл оқу орны аймақтағы ірі ғылыми әлеуетті орталыққа айналып отыр. Осы оқу орындарындағы студенттердің саны 1937 жылы 584 адамды құрады, олардың ішінде қазақ студенттер саны 393 адам, қыздар саны 171 адам да, қазақ қыздарының саны 60 адамды құрап отыр. Сонда, жоғары білімге тартылған қазақ қыздарының үлес салмағы барлық әйелдердің арасында 35,1 пайызды құрайды. 1938 жылғы көрсеткішке назар аударсақ, студенттердің саны 608 адамға артқан [5, б.49]. Демек, жыл артқан сайын жоғары білімді игеруге студенттер де көптеп тартыла бастады. Соған қарамастан, кейбір келеңсіздіктердің орын алғанын айтпай кетуге болмайды. 1937-1938 оқу жылдары бойынша жоспарланған қазақ орта мектептерінің даму бағдарламаларында келіссіздіктер болды. Ашылуы тиіс 98 қазақ орта мектебінің орнына 93 мектеп ашылған. Әсіресе, Гурьев облысында 13 мектептің орнына 10 қазақ орта мектебі жаңа оқу жылын бастады. Гурьев облысында жылма-жыл білімге тартылған оқушылар саны арта түсті. 1939- 1940 жылдары оқушылар саны 7696 балаға өскен. Ал, жоғары сынып оқушылары мен педагогикалық училищені бітіруші түлектер саны 1937-1938 оқу жылы 120 болса, 1939-1940 оқу жылдары 180 оқушыға көбейген [6, Б.66-67]. Гурьев облысында жоғары білімді педагогмамандардың саны осы оқу жылдары аралығында 58-ден 150 оқытушыға артса, орта білімді мұғалімдер қатары 549 адамға жетті. Дегенмен, облыс бойынша осы оқу жылдары математика, неміс тілі, әдебиет, орыс тілі пәндерінің мұғалімдері жетіспеді, мұғалімдердің білім деңгейлері төмен дәрежеде болды.

Облыстағы аяқталмаған орта білімді 1077 мұғалімнің тек 446-сы ғана педагогикалық училищенің сырттай оқу бөлімінде білімдерін жалғастырған. Енді

соғысқа дейінгі жылдардағы Маңғыстау өңіріндегі мектеп жүйесінің барысына назар аударайық. Мысалы, 1914-1915 оқу жылдарында барлығы 22 мектеп қана болды. Оның 4-і қала мектебі де, қалған 18 ауылдық мектептер болатын. Олардың барлығы да бастауыш білім беретін мектептер ғана болды. Ал, араға жылдар салып, 1927-1928 оқу жылдарында бұл көрсеткіштерге елеулі өзгерістер енеді. Мектептер саны 31-ге артады. Оның ішінде қала мектептері 5, ауыл мектептерінің саны 26 болатын. Бұрынғы бастауыш мектептердің желісіне енді ауылда бір жеті жылдық мектеп қосылды. Кейінгі 1932-1933 оқу жылында мектептер саны 39 болды. Қалалық мекендердегі мектептер саны 9 болды. Енді қалалық жеті жылдық 2 мектеп ашылса, ауылда 27 бастауыш, 3 жеті жылдық мектептер білім беруді жалғастырды. Тек қана 1937-1938 оқу жылында Маңғыстау ауданында орта білім беретін 2 қалалық мектеп пайда болды. Ауылдық бастауыш мектептерінің саны 27, жетіжылдық мектептер саны 12 болды. Енді, осы мектептерде білім алушы оқушылар санына тоқталамыз. 1914-1915 оқу жылдарындағы бастауыш білім беретін 1 қала және 1 ауыл мектебінде 1310 бала оқыған. Оның 336-сы қалада, 974 ауылда білім алды. Оқушылардың саны 1927-1928 оқу жылында 1183 балаға артса, 1932-1933 оқу жылы 4337 баланы құрады. Ал, 1937-1938 оқу жылы мектеп қабырғасында 6530 бала білім алған. 1914-1915 оқу жылымен салыстырғанда оқушылардың саны 5220 балаға артып отыр. Оқушылар санының артуына 1927-1928 оқу жылынан бастап жеті жылдық мектептердің, 1937-1938 оқу жылынан орта мектептердің Маңғыстау облысында білім жүйесіне енуі себеп болды. Егер, қалалық қоныстарда білім алушы оқушылардың саны 1927-1928 оқу жылында 903 бала болса, 1937-1938 оқу жылы 2416 балаға артқан. Сонда, 1927-1928 оқу жылына Маңғыстау облысындағы барлық оқушы балалардың 36,2 пайызын қалалық оқушылар құраған. Ал, 1937-1938 оқу жылында қала оқушыларының үлес салмағы көп өзгере қоймай, 37,0 пайызды құрады. Бұған бір себеп, ол қала-қоныстар желісінің мардымсыз өсімі, қалалану деңгейінің төмендігі болатын. Маңғыстау облысында қалалық қоныстар қатарында бір ғана Шевченко қаласы болды. Сәйкесінше, Маңғыстау облысындағы мектеп мұғалімдерінің көрсеткішін қарастырамыз. Оқушылардың өсімі сияқты, оқытушылардың қатары да жыл санап Маңғыстау облысында артты. 1914-1915 оқу жылында бары 31 мұғалім болса, 1927-1928 оқу жылында мұғалім саны 51 адамға жетті. Қалада білім беретін мұғалім саны 25 болса, ауыл ұстаздарының саны 26 адам болатын. 1937-1938 оқу жылында мұғалімдер саны 149 адамға жетті. Енді қала мұғалімінің саны 52, ауыл мұғалімі 97 адамды құрады. Егер де, 1927-1928 оқу жылымен салыстырсақ қала ұстаздарының саны 27 адамға артып отыр [7, б.15].

Осы оң өзгерістердің бәрі халықтың білім деңгейінің көтерілуіне ықпал етті. 1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша Батыс Қазақстандағы қала халқының білім деңгейін анықтаймыз [8,б.56]. Батыс Қазақстан бойынша білім деңгей жоғары өңір Орал облысы болып отыр. Әсіресе, қала халқының білім деңгейі Ақтөбе және Гурьев облыстарымен салыстырғанда әлдеқайда жоғары болды. Тұтас Батыс Қазақстан бойынша жоғары білімді, сонымен бірге, аяқталмаған болса да жоғары, орта, орталау білімі бар халықтың деңгейі қала халқында жоғары көрсеткішке ие болып отыр. 1939 жылы жалпы 9-49 жас аралығындағы халықтың сауаттылық деңгейінің пайыздық көрсеткіші бойынша да Орал облысы 92,8 пайызға ие болған. Осы уақытта Ақтөбе облысындағы сауаттылық деңгейі 87,9, Гурьев облысындағы сауаттылық деңгейі 82,2 пайызды көрсеткен. Сондай-ақ, сауаттылық деңгейі бойынша ерлердің үлес салмағының жоғары екендігін ұмытпау керек. 1939 жылы Батыс Қазақстанда 9-49 жас аралығындағы ерлердің сауаттылық деңгейі 92,7 пайыз, әйелдердің сауаттылық деңгейі 80,4 пайызды құрады. Тұтас Қазақстанда 1939 жылы халықтың сауаттылық деңгейі 83,6 пайызға жеткен. Әріп танымайтын сауатсыздықты толық жоюға Ұлы Отан соғысы кедергі жасады. Мектептегі оқу ісінің қиыншылықтары Ұлы Отан соғысының басталуымен байланысты мүлде шиеленісе түсті. Оқу-материалдық негізі нашарлады, мұғалімдер мен жоғары сынып оқушыларының бір бөлігі майданға немесе өндіріске кетті. Жалпы, Қазақстанда 1940-1941 және 1945-1946 оқу жылдары арасында оқушылардың саны 30,0 пайызға,

мұғалімдердің саны 14,0 пайызға қысқарып кетті. Соғыстан кейінгі жылдарда жалпы білім деңгейін көтеру елдің әлеуметтікэкономикалық дамуының нақты шарттарымен қатар жүрді. Соғыстан кейінгі жылдардағы КСРО-ның әлуеті әскери-өнеркәсіптік қуатты мемлекетке айналу, ғылыми-техникалық революцияның жаңа кезеңнің басталуымен ерекшеленді. Соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта білім маңайында негізгі басым бағыт соғыстың ауыр әлеуметтік және демографиялық салдарының орнын толтыруға бағытталды. Бейбіт өмір салтының қалыптасуы барысында білім жүйесінде оң өзгерістер бола бастады. 1948 жылы қаңтарда Қазақ КСР Министрлер Кеңесі мен Қазақстан КОКП ОК республикадағы халық білімі дамуының жалпы жоспарын қабылдады. 1949-1950 оқу жылдары жаппай міндетті жеті жылдық білім жүйесі енгізіле бастады, облыс орталықтарында, сонымен қатар, ірі өнеркәсіпті қалаларда жалпыға бірдей орта білімге бет алу бағыты байқалды. Мектептер саны айтарлықтай өсіп, ондағы оқушылар саны да артты. 1948 жылы Орал облысындағы қала-қоныстарда барлығы 28 мектеп болды. Жалпы оқушылардың саны 328 бала болды. 1950-1951 оқу жылында қалалық мектептердегі оқушылардың саны 12905 оқушыға артқан [9, Б.3-9]. Жалпыға бірдей жеті жылдық білімге бағыт алуға байланысты, өндірістен қол үзбей оқу үшін жалпы білім беретін кешкі және сырттай оқитын мектептер желісі кеңейе түсті. Жоғары сыныптарда, арнаулы орта және жоғары оқу орындарында оқудың ақысы тоқтатылды. Мысалы, 1947-1948 оқу жылдары Орал педагогикалық училищесін 92 маман аяқтаса, фельдшерлік мектепті 58 фельдшер, 13 медбике тәмәмдаған [10,б.173]. Әуелде Оралдағы педагогикалық училище 1922 жылы педагогикалық техникум ретінде құрылған болатын. Кейін 1937 жылы училище мәртебесіне ие болды. Ал, фельдшерлік-акушерлік мектептің тарихи тереңде жатқан оқу орны. Оның негізі 1914 жылы қаланып, 1954 жылы медицина училищесіне айналды. Қабылданданған бұл шаралар қала халқының жалпы білім деңгейіне оң әсер ететіні сөзсіз. Қазақстанда жаппай халық сауаттылығын ашу үрдісі аяқталған болатын.

Сонымен қатар, сауаттылық халықтың әлеуметтік және демографиялық топтарының жіктелу факторы болуын тоқтатты. Сауаттылық деңгейі қала мен ауыл халқында теңесті. Қазақстанның аймақтарындағы өнеркәсіптің экстенсивті дамуы халық шаруашылығының бар саласы үшін орта білікті мамандардың қажеттілігін тудырды. Жоғары оқу орнына түсуге талап білдірген оқушыларды дайындау орта арнаулы білім беру ісінің дамуымен байланысты болды. Мектептер мен ондағы оқушылар санының өсімі бойынша қажетті матералдық негізін құру үшін республикада техникумдар мен фабрика-зауыт училищелері ашыла бастады. Орта арнаулы оқу орындары әртүрлі мамандықтар бойынша мамандар дайындады: бастауыш сынып мұғалімдері, фельдшерлер, акушерлер, құрылысшылар, ауыл шаруашылығы механизаторлары, агрономдар, зооттехниктер, өнер жұмысшылар және т.б. 50 жылдардың аяғында техникумдар мен өзге де арнаулы орта оқу орындарында Қазақстанда 76 мыңнан астам адам оқыды. Орал қаласының өзінде 1948 жылы құрылыс техникумы, 1957 жылы кооператив-сауда техникумы, Бөрлі ауыл шаруашылығын механикаландыру техникумдары ашылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президентінің Мұрағаты, 141-қ, 1-т, 6558-і.
2. ҚР Президентінің Мұрағаты, 141-қ, 1-т, 6560-і.
3. Промышленность и транспорт Западного Казахстана. Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1955.- 184 с.
4. ҚР Президентінің Мұрағаты, 708-қ, 1-т, 568-і.
5. ҚР Президентінің Мұрағаты, 708-қ, 2/1-т, 756-і.
6. ҚР Президентінің Мұрағаты, 708-қ, 4/1-т, 1363-і.
7. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты, 300-қ, 9-т, 79-і.
8. Всесоюзная перепись населения 1959 г Казахской ССР.- Москва: 1962. -201с.
9. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты, 1553-қ, 2-т, 34-і.

10. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты, 4-қ, 17-т, 27-і.
УДК 94 (574)

ИЗ ИСТОРИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ (I ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

Балыкова А. М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *В статье рассматривается история системы образования в Западном Казахстане, об общем уровне образования населения города, об истории возникновения школ и университетов.*

Ключевые слова: *грамотность, школа-интернат, краевой комитет, университет.*

РОЛЬ ИСЛАМСКОГО ДУХОВЕНСТВА В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ В СОСТАВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XVIII ВЕКЕ

Любичанковский С.В.

Оренбургский государственный педагогический университет, г. Оренбург

Аннотация: *В статье рассматривается роль исламского духовенства в процессе вхождения казахской степи в состав российской империи в XVIII веке.*

Ключевые слова: *Интеграция, Урало-Поволжья,губерния, правительство*

Главными проводниками интеграции казахов в российское общество являлось мусульманское духовенство российского Урало-Поволжья, в том числе Оренбургской губернии, к которой в административном плане и относились казахи Младшего жуза. Оно должно было наладить взаимоотношения как с казахской знатью, так и с рядовыми кочевниками. По справедливой характеристике Ф.фон Щварца, «русские власти искренне думали, что все центральноазиаты должны быть магометанами и обходились с ними с самого начала как с мусульманами, и, следовательно, обращались с ними как с таковыми. Во всех официальных документах русских властей, направляемых киргиз-кайсакам, Аллах играл большую роль; желая добиться особого расположения киргизов, русское правительство построило им на собственные средства мечети и прислало мулл, чтобы те могли их лучше обучить в духе предполагаемой мусульманской религии» (Немецкие исследователи в Казахстане, 2006, с. 184).

По указу императрицы Екатерины II от 2 мая 1783 г. в казахских жузах началось активное строительство храмовых комплексов мусульман - мечетей, которые открывались за счет государства (ГАОО. Ф.5. Оп.1. Д.5. Л.1об.). Постройка мечетей осуществлялась не только в степи, но и вдоль всех пограничных линий (Ислам в Российской империи. Законодательные акты, описания, статистика, 2001, с. 301). Мусульманское духовенство знакомило казахов с мусульманской догматикой, религиозными обрядами, нормами. Еще в конце XVIII в. генерал-губернатор Оренбургской губернии О.А.Игельстром писал Екатерине II: «Казахи желают, чтоб в Орде в нескольких местах построены были мечети и школы для учения детей. До 40 мулл киргизских приезжали ко мне из Орды просить татарского муллу себе учителем и чтоб я позволил им съездить в Сеитов посад смотреть тамошний обряд богослужения. Поступившие в Оренбург экземпляры Корана казахи с несказанным стремлением

разобрали. После чего от них поступило еще более 100 просьб прислать эту священную для мусульман книгу» (РГИА. Ф.821. Оп.8. Д.624. Л.26). Указанные мероприятия государственной власти являлись составной частью общеимперской политики в данном регионе, суть которой отражена в названии указа от 2 мая 1784 г.: «О мерах для укрощения своевольства киргиз-кайсаков» (РГИА. Ф.821. Оп.3. Д.165. Л.11-17). Ключевая цель строительства мечетей в казахской степи – установление спокойствия в Орде. Возведение мечетей было связано с задачами упрочения присоединения казахских земель к империи, приобщения казахов к цивилизации. В именном указе губернатору О.А. Игельстрому от 3 июня 1786 г. указывалось на необходимость продолжения, строительства мечетей (а также городов, гостиных дворов, школ), и все это одновременно с заведением Пограничного суда и расправ для казахов (ГАОО. Ф.6. Оп.8. Д.34. Л.17об.). Представители казахской знати нередко сами проявляли инициативу строительства культовых сооружений мусульман. Правительство империи учитывало эти запросы и отдавало указания местным властям. Так, на основании просьбы одного из казахских султанов о необходимости строительства на р. Иртыш между форпостом Семиярским и Кривым мечети, император издал 6 марта 1802 года грамоту, в которой губернской администрации было приказано выбрать место и подсчитать расходы (ГАОО. Ф.6. Оп.8. Д.41. Л.2). Правительство особое значение отводило мусульманскому духовенству. В указе от 27 ноября 1785 г. губернатору О.А. Игельстрому было поручено решение кадрового вопроса в мечетях, открываемых в казахских степях: «снабдить разных родов киргизских муллами» (ГАОО. Ф.6. Оп.3. Д.320. Л.5-5об.). Обеспечивались они за государственный счет, так как губернатору было приказано обеспечить им большое денежное вознаграждение. Губернатору предписывалось следить за потребностью приходов в муллах постоянно. Муллы приглашались из Казанской губернии и набирались из местных татар (ГАОО. Ф.6. Оп.3. Д.277. Л.13). Одним из главных направлений стало строительство медресе, которые открывались именно при мечетях. Построение школ было предписано губернатору О.А. Игельстрому указом императрицы от 3 июня 1786 г. (ГАОО. Ф.6. Оп.3. Д.279. Л.2). Концепция политики просвещения в казахских степях, была изложена в рескрипте Екатерины II барону и губернатору О.А. Игельстрому от 12 ноября 1786 г. и предполагала следующие элементы: кадровое обеспечение системы образования, структуру, содержание образования и т.д. Впоследствии правительство попыталось ввести в Малой Орде специальные стандарты, сводившиеся к обмирщению образования. Но эти планы не могли осуществиться потому, что их реализация всех возлагалась на мусульманское духовенство. Эта политика обеспечения школ кадрами в лице мулл впоследствии встретила некоторое осуждение в оренбургской губернской администрации. Губернатору Волконскому, в частности, муллы из татар представлялись недостаточно надежными: опасались разжигания ими среди казахов религиозного фанатизма (ГАОО. Ф.6. Оп.1. Д.87. Л.3-7). Действительно, фактически российское правительство в конце XVIII в. – первой половине XIX в. прямо способствовало тому, что казахи сильнее проникались мусульманскими настроениями, исламизировались. Важно подчеркнуть, что в рамках этой исламизации мусульманское духовенство рассматривалось в качестве государственных служащих. На этой службе, осуществляемой как на территории Оренбургского края, так и к югу от его границ (в землях Среднего и Старшего жузов, неподконтрольных Оренбургу), местное мусульманское духовное руководство проявило усердие в решении вопроса по обеспечению казахских родов верным правительству духовенством. Так, первым муфтием Оренбургского магометанского духовного собрания М. Хусаиновым в 1790 г. был составлен список мулл Волго-Уральского региона, которых в связи с их благонадежностью он рекомендовал или не рекомендовал использовать в «киргиз-кайсацких делах». Особенно интересно рассмотреть список духовных лиц, которые не были рекомендованы для привлечения к участию в «казахских делах», поскольку муфтий считал их неблагонадежными людьми, так как «они получили образование в Константинополе, Индии и Бухаре, возомнили себя шейхами, не понимали

и искажали смысл Алкорана и правил магометанского закона, имели сношения с шейхом Фаизханом, вели с ним переписку, отправляли к нему своих учеников. Они будут подбивать непросвещенных киргиз-кайсаков к отказу от верноподданства под российским скипетром». Среди таких мулл оказались 7 человек, служащих по Оренбургской губернии (ГАОО. Ф.6. Оп.2. Д.114. Л.44-46). Вопрос о благонадежности был чрезвычайно важен, поскольку муллы привлекались для политической разведки, лоббирования российских государственных интересов в степи. Именно такую роль мусульманское духовенство сыграло, например, в 1790 г., когда накануне избрания ханом Меньшей Орды Айчувака, генерал- губернатор Уфимского и Симбирского наместничеств барон О. Игельстром направил в Орду муфтия М. Хусаинова с письмами в Ханский совет для того, чтобы казахские роды, собравшись в верховьях р. Кобды, приступили к разбирательству ордынских дел и выбору хана (ГАОО. Ф.6. Оп.2. Д.115. Л.3-5). Имея возможность беспрепятственно передвигаться по казахским кочевьям для совершения религиозных обрядов, муллы часто выполняли функции курьеров. Известно, например, что муфтия М. Хусаинова в его поездке в Среднюю Орду в 1790 г. сопровождали муллы Оренбургской губернии Биркаитимов, Бусманбиллов, Хисамттданов, которые до этого неоднократно бывали в Орде. По поручению О. Игельстрома они должны были еженедельно, а если понадобится, то и чаще, докладывать о том, что происходило в Орде. От них генерал-губернатор своевременно получал информацию об умонастроениях, разногласиях среди различных родов и групп казахского общества. Например, именно из их донесений Игельстром выяснил, что большинство казахов Средней Орды на этих выборах предпочтут старшего сына покойного Нурали хана – Пиргали. Представители же семиродского рода желали, чтобы был избран старый и больной Айчувак султан – младший брат Нургали и Эрали ханов. Часть казахов желала, чтобы ханом был избран Срым Датов, как один из потомков Каиб хана. Но эти старшины пользовались меньшим авторитетом среди казахов (ГАОО. Ф.6. Оп.2. Д.99. Л.89-107об.). Важно подчеркнуть, что функции мусульманского духовенства в этой сложной политической ситуации не ограничивались разведкой, информированиям оренбургского руководства о происходящем. Присланные из Оренбурга муллы являлись одновременно и инструментом влияния на ситуацию. Генерал-губернатором были даны следующие указания муфтию, возглавившему делегацию: «во-1, во всех отношениях с султанами, членами совета, биями, батырами и лучшими людьми из казахов, склонять их к соблюдению мира и тишины в Орде, стойко и беспрестрастно разбирать все происходящие между ними неудовольствия, никогда при этом не показывая никакой над ними власти, а только показывать себя как знаменитейшую духовную особу, к тому же доброжелательно к ним настроенную; во-2, обо всем, в Орде происходящем, еженедельно доносить генерал-губернатору, а если обстоятельства дела того потребуют, то и чаще; в-3, стараться внушать лучшим в Орде людям не допускать, чтобы какими-либо воровскими шайками учинены были хищнические набеги на границы, доказывая им, что такие дерзости без строгого наказания остаться не могут; в-4, не допускать до того, чтобы собирались в Орде скопища, сборища, осведомлять о подобных сборищах и их зачинщиках; в-5, наблюдать и через надежных людей разведывать о том, имеет ли киргизкайсацкий народ вообще желание, чтобы им позволено было выбрать себе нового хана и, не способствуя усилению какой-либо «партии», ожидать дальнейших распоряжений со стороны генерал-губернатора» (ГАОО. Ф.6. Оп.1. Д.100. Л.50-51). Таким образом, дипломатическая миссия, возложенная на группу мусульманского духовенства, знавшего особенности духовной культуры казахов, успешно выполнялась. В Меньшей орде собрался Ханский Совет, на котором казахи были приведены к присяге Российскому государству, используя Коран, произнесли молитву по магометанскому обряду о здравии Его Императорского Величества, а ханом избрали Айчувака - «престарелого и здоровьем слабого, но благомысленного, миролюбиво к России настроенного». Конечно, мулла должен был не только прививать рядовым казахам нормы шариата, но, самое главное для имперских властей, он был обязан формировать

законопослушных, лояльных к власти членов общества. Духовенству вменялось в обязанность увещевать «простых и несведущих киргизов» не делать между собою никаких насилий, почитать, уважать и быть всегда покорными Российскому государю и своему начальству (РГИА. Ф.821. Оп.1. Д.1011. Л.13-13об.). Таким образом, на территории Оренбургского края в XVIII веке проводилась, наряду с политикой христианизации, и политика исламизации – в отношении казахов, составлявших, в разное время, до 15% жителей Оренбургского края к 1796 году (Любичанковский, 2013). Политика систематической поддержки ислама на определенной территории губернии и за ее пределами, финансирования и организационной поддержки миссионерской деятельности мусульманского духовенства являлись объективным препятствием для осуществления политики христианизации на остальной территории Оренбургской губернии, поскольку, во-первых, было подорвано единое идеологическое обоснование для реализации христианизации; во-вторых, была обучена в качестве миссионеров и агитаторов целая плеяда видных мусульманских духовных лиц, применявших свои знания и умения, конечно, не только исключительно на территории казахских степей; в-третьих, было осуществлено глубокое ознакомление руководителей мусульманского духовенства с процессом принятия и реализации решений на территории Оренбургской губернии, что давало дополнительные возможности для тонкого и гибкого отстаивания своих конфессиональных интересов.

Список литературы:

1. Немецкие исследователи в Казахстане. Ч. 1 / Пер. с нем. Л.А.Захаровой. Сост. И.В.Ерофеева. - Алматы: Санат, 2006. - 408с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО).Ф.5.Оп.1.Д.5.

3. Ислам в Российской империи. Законодательные акты, описания, статистика / сост. Д.Ю. Арапов. - М.: МГУ, 2001. - 367с.

4. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф.821. Оп.8. Д.624.

5. РГИА. Ф.821. Оп.3. Д.165.

6. ГАОО. Ф.6. Оп.8. Д.34. 71

7. ГАОО. Ф.6. Оп.8. Д.41.

8. ГАОО. Ф.6. Оп.3. Д.320.

9. ГАОО. Ф.6. Оп.3. Д.277.

10. ГАОО. Ф.6. Оп.3. Д.279.

11. ГАОО. Ф.6. Оп.1. Д.87.

12. ГАОО. Ф.6. Оп.2. Д.114.

13. ГАОО. Ф.6. Оп.2. Д.115.

14. ГАОО. Ф.6. Оп.2. Д.99.

15. ГАОО. Ф.6. Оп.1. Д.100.

16. РГИА. Ф.821. Оп.1. Д.1011.

17. Любичанковский С.В. Империя Романовых и проблема управления культурногетерогенным пространством // Уральский исторический вестник. 2013. №3 (40). С.59- 68.

УДК

XVIII ҒАСЫРДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҚҰРАМЫНА КІРІКТІРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ИСЛАМ ДІНБАСЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Лубичанковский С.

Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті, Орынбор қ.

Аннотация: *Мақалада XVIII ғасырда қазақ даласының Ресей империясы құрамына кіру үдерісіндегі Ислам дінбасыларының рөлі қарастырылады.*

Түйінді сөздер*: Интеграция, Орал-Поволжье, губерния, үкімет*

1917 ЖЫЛҒЫ ҚОС РЕВОЛЮЦИЯ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚАРСЫЛАСУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЖАСТАР ҰЙЫМДАРЫ

Хайдаров Е.Е.

Жәңгір хан ат. Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Мақалада 1917 жылғы Ақпан революциясы, Қазан төңкерісі және азаматтық қарсыласу кезеңіндегі жастар ұйымдары жайлы, XX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы демократиялық жаңғырулар, ұлт зиялыларының және қазақ жастарының ұлттық мемлекеттік дербестікке жету жолындағы саяси күресі туралы баяндалады.*

Кілт сөздер: *Революция, бұқара, социал–демократия, идеология.*

1917 жылғы Ақпан революциясы барысында қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының өрлеуі болды. Себебі қазақ қоғамында бұрын-соңды болып көрмеген қазақ жастарының идеялық тұрғыда ұйымдасуы және қоғамдық–саяси істерге белсене араласуы биік деңгейге көтерілді. Жүсіпбек Аймауытовтың «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Тұр, Бұқара! Жиыл кедей! Ұмтыл жастар!» деген мақаласында: «Біздің қара халық бұ теңдік, бұ бостандық кімге келген теңдік, бостандық неменеге болған бостандық екенін әлі білген жоқ сияқты. Әуелі сөзге бостандық берілді. Не сөйлесек ауызға қағатын кісі жоқ... Бостандық бас қосып, науқан қылып, ұйым жасап, бірлесіп іс қылуға берілген бостандық... Жиырмасыншы ғасырдың жастары, жаңа заманның адамдары барсыңдар ма? Қайдасыңдар? Мұндай заманда атқа мініп іс қылмағанда қайда істейсіңдер? Бар болсаңдар істейтін істерің мынау: мұғалім-учитель, болмаса жоба білетін жас жігіттер басшы болып қара бұқараның басын қосып, «Бұқараның ұйымы» деген ұйым жасау керек. Бастаушы болса, қостаушы табылады. Қорқатын, қорғанатын заман емес... Ұйымның бітіретін жұмыстарын қысқаша көрсетейін:

- Бұқараға теңдік әперу жолында бас қосып, түсіндіріп, партияны тоқтату, комитеттің істелген жұмысын бақылау, халыққа алымшығынды әділдікпен салдыру. Елге пайда келтіру жолында мектеп, уақ қарыз серіктігі, потребительный ләпкелер ашу, ұрыны тию, уездной һәм областной комитеттермен хабарласып, не жұмыс болса халыққа таратып һәм елдегі жұмысты комитеттерге білдіріп тұру. Ұйым жасауға кісінің саны шарт емес. Ал, жастар! жігерленбей, сілкінбей, қара бұқарамыздың есі кірмей, ақыл да, білім де күштіде, жуанда деп бағына берсек іс бітіре алмаймыз. Іс бітіре алмасақ табанды, іргелі халық болуымыз кәдік. Ұйым ашқандар областной комитетке білдірсін. Сұрайтын сөзі болса «Сарыарқа» газетінің басқармасына жазып тұрсын», - деп жастарды, барша зиялы қауымды бостандық, теңдік алу жолында бірлесіп ұйым құруға, ортақ іске жабыла қызмет етуге шақырды [1].

Алаш қозғалысының тарихын зерттеуші К.Нұрпейісов өзінің еңбегінде: «Ақпан революциясының жеңісінен кейін Қазақстанның 20-ға жуық қалалары мен елді мекендерінде оқушылардың, ауыл мұғалімдерінің бастарын біріктірген қазақ жастарының ұйымдары пайда болды. Олардың көпшілігі 1917 жылғы көктем және жаз айларында құрылды. Олардың қатарында Омбы қаласында құрылған «Демократиялық оқушы жастар кеңесі» мен «Бірлік» ұйымы, Ақмолада ұйымдасқан «Жас қазақ», Спасскі заводының қазақ жастарын біріктірген «Жас жүрек», Әулиеата уезінің Мерке қыстағында Тұрар Рысқұлов ұйымдастырған «Қазақ жастарының революциялық одағы»

т.с.с. болды. Сондай-ақ Семейде «Жанар», Қызылжарда «Талап» атты қазақ жастарының ұйымдары құрылды. Бұл ұйымдардың көпшілігі алғашқы кезде өздерінің алдына негізінен ағартушылық мақсаттар қойды. Жастар ұйымдары қазақ еңбекшілерінің арасында газет пен журналдар таратуды, халықтың сауатын ашуға көмектесуді, әйел теңдігі үшін үгіт жүргізуді өздерінің басты міндеттері деп түсінді. Қазақстандағы саяси күштер, ең алдымен ұлттық–либералдық интеллигенцияның жетекшілері мен Ресей социал–демократиясының жергілікті ұйымдары өлке жастарының жоғарыда айтылған бұқаралық ұйымдарына ықпал жүргізу үшін күресті», - деп атап көрсетеді [2]. Омбыдағы ауылшаруашылық училищесінде оқыған, 1916 жылдан бастап «Бірлік» ұйымының қызметіне белсене араласқан С.Сәдуақасовтың баяндауы бойынша Қазақстанның барлық аймағында тек қана Алашшыл жастар ұйымдарының ұзын саны 21- ге жеткен. Ол өзінің 1921 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Жастарға жаңа жол» атты еңбегінде: «1912-ші жылдан бастап 1917-ші жылғы төңкеріске шейін бірен-саран ашылып келген ұйымдардың бәрі жасырын іс жүргізіп келді. 1917-ші жылдан былай жастар ұйымдарына ашылуға ерік болған соң, әр жерлерден бұрқ-бұрқ етіп ұйымдар шыға бастады. 1917 жылы Қазақстанда мынадай ұйымдар ашылды: «Еркін дала» (Орынборда), «Жанар» (Семейде), «Оқытушылар ұйымы» (Семейде), «Талап» (Семей облысы, Шыңғыс болысында), «Игілік» (Орынборда), «Қамқор» (Торғайда), «Жас қазақ» (Оралда), «Үміт» (Тройцкіде), «Талап» (Қызылжарда), «Оқығандар» (Көкшетауда), «Ұйым» (Екібастұз заводында), «Ғылым ұйымы» (Керекуде), «Ынтымақ» (Атбасарда), «Жас жүрек» (Спасск заводында), «Жастар ұйымшасы» (Бөкей Ордасында), «Жас қазақ» (Ақмолада), «Қазақ жәрдемі» (Зайсанда), «Ерік» (Баянауылда), «Қызмет» (Керекуде), «Жас тілек» (Ақтөбеде), «Ғылым» (Керекуде) », - деп сол кездегі жаппай құрылған жастар ұйымдарының тізімін келтірген [3]. Омбы облыстық мемлекеттік мұрағатында сақталған «Үш жүз» партиясының жетекшілерінің бірі Көлбай Тоғысовтың қылмыстық ісіне қатысты құжаттардағы қазақ жастарының «Бірлік» ұйымына байланысты деректерде 1918 жылдың басында барлық өңірлердегі қазақ жастарының мәдени-ағартушылық ұйымдарының саны 51-ге жеткендігі көрсетілген [4].

Сөйтіп, ақпан революциясынан кейінгі қазақ өлкесіндегі демократиялық жаңғырулар қазақ жастарының қоғамдық-саяси белсенділіктерін арттырып, барлық өңірлерде жастар ұйымдарының жаппай құрылуына алып келген. Мұның өзі қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының жаңа сапалық деңгейге көтерілгендігінің айқын белгісі еді. Бұл ұйымдардың жетекшілеріне келер болсақ, Орынбордағы «Еркін даланы» Ж.Жәнібеков, Семейдегі «Жанарды» Манан Тұрғанбаев, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Шыңғыстағы «Талап» ұйымын атақты ақын Абай Құнанбаевтың ұлдары, Көкшетаудағы «Оқығандарды» Айтхожин, Атбасардағы «Ынтымақты» Бермұхамед Айбасов, Шермұхамед Темірбеков, Ақтөбедегі «Жас тілекті» О.Нұрмұхамедов, Әлімгерей Ершиндер басқарған [5].

Міне, осы жетекшілердің жастар ұйымдарының қызметтерін үйлестіріп отырғандығы айқын. Басқарушы комитет ұйымның бағдарламасын жасап, жастардың мақсат-міндеттерін айқындап, жалпы жиналыста қазақ қоғамының өткір мәселелерін талқылап отырған. Осылайша, бұл кезеңде қазақ жастары туған халқының тәуелсіздігі жолындағы күресте ұлт зиялыларына тірек болар әлеуметтік және саяси күшке айналды.

Сонымен 1917 жылғы ақпан революциясынан кейін қазақ өлкесінде қалыптасқан саяси ахуалға, әлеуметтік жағдайға сипаттама жасай отырып, осы кезеңде өріс алған қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысына қатысты мынадай қорытынды жасауға болады. Біріншіден, өз ата-бабасының жерінен, дәстүрлі ел басқару құрылымынан айырылып, рухани жағынан қыспаққа ұшыраған қазақ халқының ақпан революциясының нәтижесінде патша үкіметінің құлағандығы туралы хабарды зор қуанышпен, үлкен құлшыныспен қарсы алғандығы байқалады. Екіншіден, елдегі демократиялық жаңғыруларға байланысты ұлт-зиялылары да өз пікірлерін білдіріп, жаңа үкіметті қолдау мақсатында қазақ елін басқару ісіне белсенді түрде араласқан. Осы уақытқа дейін қазақ жерінің тұтастығын, халқының азаттығын, елінің егемендігін ойлап

келген ұлт-зиялылары қазақ халқының ұлт-азаттық күресінде ең шешуші кезеңнің туғандығын ұққан еді. Сондықтан олар қазақ қоғамының ұйымдықидеялық тұрғыда бірігуіне, топтасуына бағытталған ұйымдастыру шараларын жүргізіп, қазақ елдігін қалыптастыру мақсатында халықтың арасында біртұтас Алаш идеологиясын насихаттап, ұлттық мемлекеттік тәуелсіздікке жету жолында саяси күреске шыққан болатын. Үшіншіден, 1917 жылғы ақпан революциясынан кейін елдегі демократиялық үрдістердің жандануына байланысты қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының үлкен қарқынға ие болғандығын байқауымызға болады. Бұл кезеңде қазақ жастарының арасында ұлт мүддесіне қызмет етуге бағытталған идеялық бірлік өте күшті болған, осыған сәйкес жастардың қоғамдық-саяси өмірге араласуының жоғары деңгейде болуы заңды құбылыс еді. Әрине, алғашқы кезде жаппай құрылған жастар ұйымдары өздерінің алдарына тек мәдени-ағартушылық мақсаттарды қойса, елдегі саяси күштердің арасындағы текетірестің күшеюіне байланысты олардың қызметі де саясат шеңберіне тартыла бастаған. Алаш қайраткерлері қазақ елдігі, ұлтының теңдігі үшін жүргізген күресінде жастарға саяси-рухани тәрбие беру мақсатында әлеуметтік істерге, саясат тәсілдеріне баулуға көңіл бөлгендігі жастар ұйымдарының жұмысын жандандыруда үлкен демеу болған. Осыған орай жастар қазақ халқының арасында өркениет үлгілерін дамытумен қатар елді басқару ісінде Қазақ комитеттерін құруға, Земстволық басқаруды енгізуге, Құрылтай жиналысының сайлауын ұйымдастыруға бағытталған іс-шараларға қатынасып отырған. Осылайша қазақ ұлтының болашағы үшін күресте жастардың саяси белсенділігіне қозғау салынып, қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысы кең етек алған. Ал осы 1917 жылғы қос революция тұсындағы саяси өзгерістер Алашшыл бағыттағы қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының өрістеуіне ықпал етіп қана қоймай, социал-демократиялық бағыттағы жастар қозғалысының да қалыптасуына негіз жасады. Бұл ретте елдегі революциялық жаңғыруларға байланысты Қазақстандағы революциялық мақсаттарды көздеп құрылған қазақ жастар ұйымдарының қызметтерін, бұл топқа біріккен жастардың саяси көзқарастарын айқындап көрсеткен орынды болып табылады. Елдегі революциялық қозғалыстың және Ақпан революциясынан кейін орын алған әлеуметтік-саяси өзгерістердің ықпалымен кейбір жастар ұйымдары («Қазақ жастарының революциялық одағы», «Жас қазақ», «Демократиялық оқушы жастар кеңесі, т.б.) біртіндеп өз программаларына ағартушылық мақсаттармен қатар ауылдағы үстем таптарға, Уақытша үкіметке қарсы күрес талаптарын кіргізіп, түбірлі әлеуметтік, таптық мәселелерді көтере бастады. Мысалы, 1917 жылдың жазына қарай Ақмолада С. Сейфуллин, Б.Серікбаевтың тікелей басшылығымен құрылған «Жас қазақ» ұйымы өзінің «Тіршілік» атты газетін шығарып, Уақытша үкіметтің жергілікті органдарына, бай-феодалдарға, алашшылдарға қарсы күрес жүргізді. Алғашқы кезде «Жас қазақтың» 40 адамға жуық мүшесі болды. Оның жұмысына Ж. Нұркин, Б.Әділов, Р.Дүйсенбаев, Н.Бекмұхамедов т.б. қызу ат салысты. Көп кешікпей большевиктік партияға мүше болған жоғарыда аталған адамдар басқарған «Жас қазақ» «Қазақ» газетінің, ал 1917 жылғы шілдеден бастап «Алаш» партиясының ықпалы күшті болып отырған уездік қазақ комитетіне қарсы күресті таптық тұрғыдан жүргізді. Сонымен қатар осы кезеңде құрамында отызға жуық мүшесі болған Тұрар Рысқұлов ұйымдастырған Меркедегі «Қазақ жастарының революциялық одағы» Әулиеата уезіндегі белгілі большевиктер Н.Чернышев, С.Хмелевский С.Феодоров-Завадскийлермен және Әулиеата әскери гарнизонындағы большевиктік пиғылдағы солдаттармен тығыз байланыс жасады. «Одақ» мүшелері жергілікті большевиктердің ықпалымен уездегі қазақ еңбекшілерінің арасында революциялық үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Сол сияқты Омбы оқу орындарында оқитын қазақ жастарының «Бірлік» ұйымының солшыл қанаты дербес «Демократиялық оқушы жастар кеңесіне» топтасты. Оның құрамында кейін социалистік революция үшін және оның жеңістерін баянды ету жолында белсене күрескен Ә. Досов, Ж. Сәдуақасов, Х.Жүсіпбеков, Т.Арыстанбеков т.б. болды. Бұл ұйым Омбы жұмысшы және солдат депутаттары Кеңесінен қаржы алып тұрды және сол кезде Ақмолада болған С.Сейфуллин мен омбылық большевик Залман Ловковтың күшті ықпалында болды.

«Революциялық оқушы жастар кеңесі» «Алаш» партиясы мен оның Омбыдағы жастар бөлімшесі болған «Бірлік» ұйымына қарсы идеялық позицияда болды [2, 111-112 бб.]. Сонымен, 1917 жылғы қос революция тұсында екі бағытты ұстанған жастар ұйымдарының болғандығы айқын болып отыр. Бір топ жастар Алаштық жолды қолдап, ұлттық-демократиялық көзқарастарды ұстанса, екінші топтағы революцияшыл жастар таптық қанаушылықпен күрескен большевиктердің идеяларын қуаттап, социал-демократиялық бағыт-бағдарға басымдық берген. Саясат ісінде тәжірибелері тым аз жастардың қателесулері, біріншіден, сол кездегі саяси ағымдардың әр алуандығы болса, екіншіден, жастар ұйымдарының басын біріктіретін ортақ ұйымның болмауынан еді. Бұдан жер-жерлердегі жастар ұйымдарының жұмыстарын, іс-әрекеттерін бір тәртіпке түсірудің, жүйеге келтірудің, олардың қызметтерінде басшылыққа алатын ортақ жоба жасаудың қажеттігі туындады. Осы мақсаттарды жүзеге асыру жолында Омбыдағы «Бірлік» ұйымы I жалпы қазақ жастарының съезін шақыруды қолға алады. Бұл съезд 1918 жылы 5-13 мамыр аралығында Омбы қаласында болып өтеді [6]. «Бірлік» қауымы Кіндік Кеңесінің съезд шақырушы комиссия мүшелері: Б.Серкебаев, А.Сейдалин, Х.Кемеңгеров, С.Сәдуақасов, А.Байділдин, М.Сейітов, Ж.Бабатаев еді. Бұл съезде саясат, кооперация, жастар ісін ұйымдастыру, жәрдем үйін ашу, ауыл шаруасы, дәрігерлік, оқу, әйел, жұмыскерлер мәселелері қаралған [7]. Бұл съезде жастар сол кезеңдегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік, мәдениағартушылық салаларындағы ең өткір, ең зәру мәселелерін қарастырып, 1)Қазақ-қырғыз жастарының бар ұйымдары біріксін; 2)Бар ұйымдар ортасынан бір Кіндік Комитет сайлансын; 3) Кіндік Комитетке әрбір ұйым өзінің барлық қазынасынан 15 процентін берсін; 4) Бар ұйымдарда бір-ақ программа, бір-ақ ат болсын. Бұған съездің қойған аты «Жас азамат»; 5) «Жас азамат» атынан газет шықсын; 6) Баспахана пайдасына Кіндік Комитетке ұйым басы 300 сомнан ақша берсін деген қаулы қабылдаған. Съезд 5 кісілік Кіндік Комитетін сайлайды. Оның құрамына Ғ.Мурзин, Г.Досумбекова, Ә.Байділдин, М.Сейітов, С.Садуақасов кіреді [6]. Осындай жағдайда барлық қазақ жастар ұйымдарының басын қосып іс қылуды, ұлт мүддесі үшін күресте күш біріктіруді көздеген «Жас азамат» ұйымы саясат сахнасына көтерілді. Бұл ұйымының дүниеге келуі Алаш партиясының, Алаш Орда үкіметінің мақсат-мұраттарын жүзеге асыруға жәрдем беретін, саяси қайраткерлердің орнын басатын жастарды баулып, тәрбиелеу міндетінен туындаған еді. Сөйтіп, өзге ұйымдарға қарағанда тәжірибесі молдау Омбыдағы «Бірлік» ұйымы жастарының I жалпы қазақ жастар съезінің ұйымдастырылуына мұрындық болып, онда қазақ қоғамындағы ең маңызды мәселелердің талқыға түсуін, барлық қазақ жастар ұйымына басшы болар «Жас азамат» ұйымының құрылуын қазақ ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының шырқау кезеңі ретінде қарастыруға болады. Азаматтық қарсыласу жылдары қазақ ұлттық-демократиялық жастар ұйымдарының қызметтерінде қиындықтар байқала бастаған. Бұл кезеңде Кеңестік биліктің нығаюы барысында қазақ ұлттық-демократиялық жастар ұйымдарының қызметтері әлсіреп, оларға жергілікті Кеңестік билік органдары тарапынан кедергілер келтіріле бастады. Сонымен қатар қазақ ұлттық-демократиялық жастар ұйымдарының мүшелеріне комсомол ұйымдарының құрылуына байланысты революцияшыл бағыттағы жастармен күрес жүргізуге тура келген болатын. Осыған қарамастан «Жас азамат» ұйымының төңірегіндегі жастар өздерінің мақсаттарына жету үшін бар күш-жігерлерін сала қызмет атқарған еді. Алайда, қазақ жерінің кейбір өңірлеріндегі саяси ахуалдың тез өзгеріп отыруы, жердің шалғайлығы, қаржының тапшылығы «Жас азамат» ұйымының барлық қазақ жастар ұйымдарымен байланыс орнатып, олардың жұмыстарына жол басшылық жасауына кедергі келтіргендігі заңдылық болатын. Қазақстанның барлық өңірлерінде Кеңестік биліктің орнап, коммунистік партияның идеологиясының үстемдік құруы қазақ ұлттық-демократиялық жастар ұйымдарының қызметтерінің әлсіреуіне, кейін олардың толықтай жабылуларына алып келді. Оның есесіне комсомол ұйымдарының жаппай құрылуына барлық жағдай жасалып, билік орындарының тарапынан бұл ұйымның қатарына жастарды көптеп тартуға басымдық берілді. Бұл саясаттың өз кезегінде Кеңестік биліктің

нығаюына ықпал жасап, қазақ жастарының өздерінің бұрынғы либералдық-демократиялық көзқарастарынан бас тартуына, коммунистік идеологияның талаптарына мойын ұсынуына, социалдемократиялық бағытқа ауысуына итермелегені мәлім. Осы жағдай қазақ ұлттықдемократиялық жастар қозғалысының дағдарысқа ұшырап, жастардың қазақ халқын өркениетті халықтардың қатарына қосу үшін жасаған әрекеттерінің, қазақ ұлттық мемлекеттілігін қалыптастыру бағытындағы саяси күрестерінің өз жалғасын таба алмауына әкеліп соқтырды. Жалпы ұлт зиялыларының, қазақ жастарының туған халқының азаттығы үшін күресінің тоқтатылуы, Кеңестік тоталитарлық саяси жүйенің орнығуы қазақ халқының тәуелсіздікке жету жолындағы асқақ армандарын жүзеге асыруды бірнеше ондаған жылдарға кешеуілдетті. Десек те қазақ жастарының демократияшыл, өршіл рухы толық сөнбей, Кеңес өкіметі жағдайында да өзінің тарихи жалғасын тапқандығы белгілі. Ал XX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы демократиялық жаңғырулар, ұлт зиялыларының және қазақ жастарының ұлттық мемлекеттік дербестікке жету жолындағы саяси күресі мен ой-армандары Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің тарихи бастамалары, қазіргі Мәңгілік Ел болу мұратымыздың рухани бастаулары іспетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сарыарқа. 1917. №2, 19 маусым.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. -Алматы: Ататек, 1995. -111 б.
3. Сәдуақасов С. Жастарға жаңа жол. Таңдамалы. -Алматы: 2003, 2 том.-38 б.
4. РФ Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты. 643-қор, 1-тізбе, 29-іс, 99 п.
5. ҚР Президентінің Мұрағаты. 141-қор, 1-тізбе, 5790-іс, 7 п.
6. Абай. 1918. №6. 19 маусым. 7.Абай. 1918. №3. 20 наурыз

УДК

МОЛОДЕЖНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ПЕРИОД ДВОЙНОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА И ГРАЖДАНСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ

Хайдаров Е. Е.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им.Жангир хана, г. Уральск

Аннотация: *В статье рассказывается о молодежных организациях в период Февральской революции 1917 года, Октябрьской революции и гражданского противостояния, о демократических преобразованиях в казахской степи в начале XX века, о политической борьбе национальной интеллигенции и казахской молодежи на пути достижения национальной государственной самостоятельности.*

Ключевые слова: *Революция, массы, социал-демократия, идеология.*

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ:622.242.621.436

КӨПТІЛДІЛІК – БІЛІКТІ МАМАН БОЛУ КЕПІЛІ

Шканова Б.А.

Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Бұл мақалада әрбір мемлекеттің экономикалық, парасаттылық және мәдени деңгейі білім саласы мен мамандардың деңгейіне, халқының рухани прогрессивті даму мүмкіндігіне байланысты екендігі атап көрсетілген. Ел Президенті халыққа Жолдауында: «...Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуы тиіс», - деп, әлемдік кеңістікке енуде қазақ, орыс тілдерімен қатар, «ағылшын тілі – әлемдік бизнес тілі», -деп, оның маңызын атап көрсетті. Көптілді білім – көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі. Әлемдік білім кеңістігінің жетістіктерін терең меңгеріп, өз қабілетін таныта алатын, жан-жақты дамыған, бірнеше тілді меңгерген жоғары интеллектуалды маман болу – бүгінгі күн талабы. Бүгінгі таңда ағылшын тілі барлық сала мамандарының кәсіби міндетінің негізгі компоненттерінің бірі.*

Негізгі сөздер: *интеллектуалды тұлға, прогрессивті даму, көптілді білім беру, жоғары білікті маман.*

Мемлекеттің экономикалық, парасаттылық және мәдени қарымы білім саласы мен мамандардың деңгейіне, халқының рухани прогрессивті даму мүмкіндіктеріне тікелей байланысты. Сондықтан ел Президентінің Қазақстан Республикасы дамуының 2030 жылға дейін межеленген стратегиясында жастарға білім берудің әр алуан саласы мен халықтың рухани санасын көтеру, ана тілін өркендету жұмыстарына айрықша басымдықпен мемлекеттік мән берілген және үнемі кезең-кезеңмен дамыту шаралары жүзеге асырылуда.

Елбасымыз 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа Жолдауында: «... біз білім беру сапасын әлемдік стандарт деңгейіне көтеруге тиіспіз. Қазақстандықтардың жас ұрпағы кем дегенде үш тілді білулері тиіс: қазақ, орыс, ағылшын тілдерін еркін меңгерулері қажет. Еуропадағы мектеп түлектері мен студенттерінің өзара бірнеше тілде еркін сөйлесулері қалыпты жағдайға айналған»,- дей келіп,- «Тілдердің үштұғырлылығы» жобасын кезеңдеп жүзеге асыруды қолға алуды ұсынамын. Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуы тиіс. Бұлар – қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі. Ағылшын тілі – әлемдік бизнес тілі, оны меңгеру – жастарға әлем танудың кілті болмақ. Ағылшын тілін білу біздің жастарымызға ақпараттық технология дамыған қазіргі дәуірде басты мәселе болуы тиіс», - деп, әлемдік кеңестікке енуде ағылшын тілінің маңызын атап көрсетті [1].

Бүгінгі таңда кезкелген ұлттың бәсекелестікке қабілеттілігін анықтайтын фактор білімділік деңгейі мен қоғамның интеллектуалдық қуаты болып табылады. Білім беру жүйесі модернизацияланған қазіргі заманда көп тілді меңгертуге елімізде қажетті жағдайлар жасалып, оқыту жүйесіне аса назар аударылуда.

Көптілділік - кез келген қоғам үшін даму бағыттарын айқындайтын,қазіргі өмірлік қажеттіліктен туындап отырған құбылыс. Қай заманда болсын, бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар басқа елдермен коммуникациялық және интеграциялық байланысқа молынан еніп, өз жағдайларын тиімді шешіп отырған.

Көптілді білім - көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі. Бүгінгі таңда көп тілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына, ұлтаралық қатынас мәдениетінің және планетарлық ойлауының қалыптасуынамүмкіндік беретін қажеттілік.

Қазіргі Қазақстан жағдайында, мамандардың үш тілді меңгеруі – замана талабы.

Әлемдік білім кеңістігінің жетістіктерін терең меңгеріп, қоғамға бейім, өз қабілетін таныта алатын, жан-жақты дамыған, бірнеше тілді меңгерген құзіретті тұлғаны қалыптастыру бүгінгі білім беру жүйесінің алдында тұрған басты мақсаттардың бірегейі болып отыр.

Заманның ендігі талабы бүгінгі күнмен тірлік ететін адамды емес, болашақты кеңінен ой елегінен өткізетін тұлғаны, келешекті кемел ойлай білетін, дүние өзгерістерінің себеп-салдарын жекелік талғаммен емес, жалпы адамзаттық өлшеммен қабылдайтын жандарды қажет етеді [2].

Көптілді білім мазмұны ана тілі мен мемлекеттік тілде, сонымен қатар бір немесе бірнеше шетел тілінде жүйеленген білім, білік және дағдыны қамтуы тиіс. Көпмәдениеттілік жағдайында көптілді білім беруді жүзеге асырудың негізгі идеясы жастардың қажеттілігі мен қызығушылығына сәйкес түрлі тілдерді пайдалануға ынталандыру, мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру, өз халқының мәдени құндылықтарын жоғалтып алмай, өзге елдің де мәдени құндылықтарын бойына сіңіре алу болып табылады.

Ғылыми әдебиетте «көптілді білім беру — бұл мектепте оқу пәндерін екі немесе одан да көп тілде аудармасыз оқыту» деген ұғым қалыптасқан. Бірақ іргелі білім негіздерін меңгеру түбегейлі мақсат болғандықтан, аудармасыз оқыту мәселесі бүгін-ертең толығымен дұрыс нәтиже бере қояды деу орынсыз екендігі даусыз. Қазақстанның бүгінгі жағдайында оқушылар білім мазмұнын жетік меңгеру үшін білімді оқыту тілінде қабылдауы тиіс. Аударма арқылы әр түрлі ғылым салаларымен таныса алады. Соның негізінде екінші тілді меңгере алады. Ал аудармасыз оқыту — көптілділікті дамытудың келесі сатысы.

Бәсекеге қабілетті ел болу және әлемдік стандарттар шеңберіндегі сұранысқа ие мамандарды даярлау ісінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасының аясында «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасының жүзеге асырылуын елдің жоғары білім беру жүйесіндегі интеллектуалдық серпіліс деп атауға болады. Оған қоса алдағы оқу жылынан бастап, үш тілде білім берілетін топтар үшін сабақтарды Оксфорд, Гарвард және т.б. университеттері оқулықтарымен жүргізу жоспарлануда. Бұл тәжірибе біздің университеттің шет тілдері сабақтарында қолданылып келе жатқандығын мақтанышпен атап кеткен жөн [3].

Тарихи деректерге жүгінсек, осыдан 12 ғасыр бұрын өмір сүрген, туғанына биыл дың жыл толғалы отырған энциклопедист-ғалым, әлемде Аристотелден кейін «Екінші аға ұстаз» аталған ұлы ғұлама Әбу Насыр Әл-Фараби бабамыз өз өмірінде 70- ке жуық ұлттың тілін жетік білгендігі және бірнеше тілде артына мәңгі өшпес мол рухани құнды мұра қалдырып кеткендігі мәлім.Қазақтың біртуар ұлы Шоқан мен Өр рухты дауылпаз ақын Махамбет те бірнеше тіл білген. Ұлы Абай орыс тілімен қатар, парсы, араб тілдерін меңгерген.Осы ғұламалардыңқайсысы ана тілімізді өзге тілден төмен қойды!

Қазақстан Республикасының Конституциясының 7-бабында: « Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі»,-деп көрсетілсе, осы Ата заңымыз бекіткен «Тіл туралы» заңда: «Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру - Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы», - делінген.

Көп тіл білу – заман талабы, қажеттілік. Әйтсе де өз ана тілін аяқ асты ету - тексіздің ісі. Ана тілін жақсы біліп тұрып, өзге тілде жетік сөйлесе – бұл сүйініш, мақтаныш; ал ана тілін білмей тұрып, өзге тілде сөйлесе – бұл күйініш, өкініш.

Әр халық, әр адам өзінің тіршілігіне қажет болса, ана тілінен өзге тілді өзі ізденіп, оқып үйренеді. Ал ана тілі ананың сүтімен, әкенің мейірімімен даритын ұлы сый.Сондықтан: «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте», - деп, ақын жырлағандай, өз тілінде еркін сөйлеп, оны әлемдік тілдермен қатар қоя алатын тұлға ғана өз елінің патриоты бола алары сөзсіз. Өзгені танып, өз елінің сол елдермен иықтас тұруы үшін білім алып, қызмет ететін ұрпақ қана – Қазақстанымызды мәңгі ел ете алады.

Қорыта айтқанда,бүгінгі жағдайда шет тілдері барлық сала мамандарының кәсіби міндетті компоненті болып табылады. Сонымен қатар, шет тілі қарым-қатынастың нағыз шынайы құралы ретінде және әлемдік мәдениетке, әлемдік білім мен ғылымды меңгеруге, әлем елдеріне саяхатқа шығуға, жұмысқа баруға, кәсіби шеберлік дамытуға мүмкіндік беру құралы ретінде қолданылуда. Сондықтан да әлемдік деңгейде жақсы

маман болу үшін, Елдік тұрғыда білімді, намысшыл, патриот Қазақ азаматы болу үшін көптілді, кем дегенде үш тілді меңгеру міндет.

Мамандардың үш тілді меңгеруінен шығатын қорытынды:

1. - алыс және жақын шетелдерде тілдік көмекті керек етпейді;
2. - көптілді меңгеру еңбек нарығында да жоғары бағаланады;
3. - бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚазақстанРеспубликасыПрезидентініңЖолдауы «Жаңа әлемдегі жаңаҚазақстан» // ЕгеменҚазақстан. 2007. № 55. 11–13 б.
2. Тілдердідамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан.2011. - № 110. 5-7 б.
3. ҚазақстанРеспубликасыПрезидентініңЖолдауы «Қазақстан - 2050» Стратегиясы. [ЭР]. Қолжетімді тәртібі: strategy2050.kz.ru.
4. ҚазақстанРеспубликасының «Тілтуралы» Заңы: Ресмибасылым. - ҚР Заңы 01.2011 ж. - № 378-IV. [ЭР]. Қолжетімділіктәртібі: kapshagay.gov.kz.news.

УДК: 622.242.621.436

ПОЛИЯЗЫЧИЕ-ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ВЫСОКОИНТЕЛЕКТУАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ

Шканова Б.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *В данной статье акцентируется внимание на вопросах взаимосвязи экономических и культурных сфер государства с потенциалом сферы образования. В 2007 году Елбасы в своем Послании отметил: «...Казахстан должен быть известен всему миру, как культурное государство, народ, которого пользуется тремя языками. В период вхождения в мировое пространство, наряду с казахским и русским языками, в государстве должна функционировать английский язык, как язык мирового бизнеса».*

Ключевые слова: *интеллектуальная личность, полиязычие, полиязычное образование, высококвалифицированный специалист.*

УДК 811.111

ГЕНДЕРНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ГРУППОВЫЕ РАЗЛИЧИЯ МОЛОДЁЖНОГО СЛЕНГА (НА ПРИМЕРЕ СТУДЕНТОВ КАЛМГУ)

Мушаев В.Н.

Калмыцкий государственный университет им Б.Б.Городовикова, г.Элиста, Россия

Аннотация: *В статье на примере студентов университета рассматриваются особенности молодежного сленга по двум основным направлениям: в зависимости от*

социально-групповой принадлежности носителей и в зависимости от гендерных особенностей. Эти факторы по нашему мнению являются определяющими в формировании данной разновидности стиля и отражением направлений развития разговорно-бытовой речи.

Ключевые слова: *молодежный сленг, гендерная принадлежность, социум, стилистика и культура речи, социолингвистика, литературный язык.*

В любой науке каждый отрезок времени определяет наиболее актуальные направления исследований, выдвигает на первый план те или иные ее проблемы и даже отдельные отрасли. В науке о русском языке в наши дни особый интерес вызывают вопросы развития социальных диалектов языка, стилистики и культуры речи. Это обусловлено стремительными изменениями всей нашей жизни и отражением их в функционировании языка, и задача исследователей русского языка, во-первых, фиксировать новые явления, обнаруживая наметившиеся в языке тенденции, во-вторых, давать оценку этих тенденций - можно ли их действительно считать особенностями развития языка или им следует дать иную квалификацию.

Новые формы общественных отношений в определенной мере отразились на молодежи - социально наиболее перспективном слое общества, языковая компетенция и речевое поведение которого во многом определяет направление развития и других социальных подсистем языка, в том числе разговорной речи и литературного языка. Молодежный сленг как повседневный язык общения молодежи является своеобразным показателем их уровня развития, интересов, вкусов и потребностей. В наибольшей степени влиянию и изменениям подвержена речь студенческой молодежи, активно отражающая перемены в общественной жизни страны, связанные с социально-экономическими, политическими реформами в стране.

Новые условия функционирования языка создают общее впечатление о неграмотной речи, неверных словоупотреблениях, «засилии» иноязычных слов, «блатных» словечек и бранной лексики, однако речь идет не о разрушении целостности системы русского языка, не о его засорении, все дело в языковой неспособности говорящих, их языковой некомпетентности, неумении использовать лексические единицы того варианта языка, который необходим и уместен в той или иной ситуации общения.

Прежде чем говорить о влиянии на русский язык тех новшеств, которые появились в нем за последнее время, надо определить природу выявленных характеристик и определить, какую роль они играют в общем процессе языковой эволюции. Проблема языковой эволюции, осмысление и анализ сложившейся ситуации - одна из центральных тем языкознания, одна из насущных проблем, стоящих перед современной лингвистикой. Поэтому исследование социолингвистических и гендерных особенностей функционирования молодежного сленга в студенческой среде является перспективным и определяет актуальность предлагаемого исследования.

Междисциплинарный характер нашего исследования, касающегося функционирования молодежного сленга в студенческой среде, обусловливает обращение к целому ряду областей научных знаний: лингвистике, социологии, психологии.

Методологической основой нашего исследования явились работы классиков языкознания В.В. Виноградова, И.А. Бодуэна де Куртене, .В. Щербы, Р. Якобсона, Л.П. Якубинского.

Разные аспекты проблемы развития современного русского языка особенно интенсивно рассматриваются в лингвистической науке последних двух десятилетий в работах Н.Ю. Шведовой, Л.П. Крысина, М.В. Панова, Ю.В. Рождественского, Н.С. Валгиной, М.В. Коатуновой, А.В. Бондарко, В.Г. Гака, Е.А. Земской, М.Н. Кожиной, Ю.Н. Караулова, О.Б. Сиротининой, Г.Н. Скляревской и др.

Противоположные субъективные точки зрения высказываются в отношении проблемы функционирования языка: его кризиса или нового этапа в развитии. Ряд ученых (А.В. Бондарко, В.Г. Гак, Е.А. Земская, В. Иваницкий, М.Н. Кожина, О.Б. Сиротинина, Г.Н. Скляревская и др.) оценивает состояние современного русского языка как стабильное. Они считают, что ни об оскудении, ни об упадке, обеднении, тем более вырождении его говорить нельзя. Другие исследователи - Н.С. Валгина, М.В. Иванова, М.В. Колтунова, О.Г. Ревзина, Ю.В. Рожденственский, Л.О. Чернейко и др. - серьезно обеспокоены современным состоянием русского языка. Они утверждают, что имеет место общий упадок культуры, духовности, следствием которых являются необратимые изменения в языке.

Особую значимость для реализации цели нашего исследования имели работы, посвященные вопросам развития социальных диалектов в русском языке. Основополагающими в этой области явились работы В.М. Жирмунского, Е.Д. Поливанова, А.М. Селищева. В дальнейшем проблемами развития языковых социальных подсистем занимались В.Д. Бондалетов, Ю.Д. Деше-риев, К. Косцинский, Б.А. Ларин, Б.А. Серебрянников, Л.И. Скворцов, А.Д. Швейцер и другие. В последние десятилетия пристальное внимание исследователей русского языка привлекает проблема взаимодействия языка и общества, которая наглядно отражается в функционировании молодежного сленга. Существенный вклад в исследование избранной нами темы внесли работы Е.И. Бегловой, Э.М. Береговской, Е.Г. Борисовой-Лукашенец, Т.М. Веселовской, С.В. Вахитова, М.А. Грачева, К.Н. Дубровиной, В.С. Ели-стратова, Т.В. Зайковской, М.М. Копыленко, Л.П. Крысина, О.Д. Миралае-вой, В.М. Мокиенко и других. Важное значение в исследовании субкультуры молодежи имели работы С.И. Левиковой, которая характеризует молодежную культуру многоаспектно, в разнообразии её проявлений.

Существенную роль в освоении проблемы развития и функционирования молодежного жаргона сыграли лексикографические работы, отражающие эмпирический языковой материал последнего десятилетия: В.М. Мокиенко (2001), С.И. Левиковой (2003), В.С. Елистратова (2000), Т.Г. Никитиной (2003) и других.

Направленность нашего исследования предопределена ее незначительной разработанностью. Мнения ученых и результаты научных исследований использованных нами работ оказались полезны- лишь в определенной мере, поскольку в изученной литературе социолингвистические и тендерные особенности функционирования молодежного сленга конкретно в студенческой среде не рассматривались. Остается неисследованным ряд актуальных вопросов, связанных с соотношением использования сленга мегаполисов и провинциальных городов с точки зрения социолингвистики и лексикографии.

В нашей работе объектом исследования является речь студенческой молодежи. Определен возраст наиболее активного использования молодежного сленга в период обучения в средних и высших учебных заведениях: от 14 до 26 лет.

Предметом исследования являются особенности функционирования молодежного сленга, используемого в студенческой среде.

Цель исследования: выявить и описать социолингвистические и гендерные особенности функционирования молодежного сленга в студенческой среде г. Элиста.

Реализация цели исследования предполагает последовательное рёшение следующих задач:

1. Выявить и обосновать наметившиеся тенденции в развитии современного русского языка во взаимосвязи с социально-экономическими переменами в обществе.

2. Установить место и роль молодежного сленга в языковой системе, изучить природу данного феномена.

3. Описать современное состояние молодежного жаргона в студенческой среде, выявить его предметно-понятийную структуру.

4. Выявить и обозначить функциональные особенности молодежного сленга в студенческой среде, отличающие его от иных социальных диалектов.

5. Изучить и описать специфику речевого поведения студенческой молодежи, выявить особенности функционирования молодежного жаргона, обусловленные социолингвистическими условиями и гендерной дифференциацией.

Поставленные в работе задачи предопределили выбор информантов, опытно-экспериментальной базой исследования явилися Калмыцкий государственный университет. Исследованием было охвачено 460 студентов данного учебного заведения. В социолингвистическом анкетировании приняли участие студенты очной формы обучения разных курсов.

Научная новизна исследования заключается в том, что в ней впервые молодежный сленг в студенческой среде рассмотрен в целостной системе развития языка и общества в новейший период; выявлены социолингвистические особенности функционирования студенческого социолекта на региональном уровне; установлены специфические черты сленга, обусловленные гендерными различиями.

Практическая значимость работы состоит в том, что представленные в работе наблюдения, выводы и эмпирический материал могут быть использованы в курсах «Лексика современного русского языка», «Практическая стилистика», «Социальная лингвистика», «Культура русской речи», спецкурсе «Речевая молодежная субкультура», а также могут оказаться полезными для дальнейшей разработки проблем языковой вариативности. Конкретные лингвистические материалы, данные в приложениях, можно использовать при создании специальных словарей молодежного социолекта.

Динамический характер процессов речевой деятельности пользователей современного русского языка в последнее десятилетие имеет социальные, экономические и психологические корни. В рассматриваемом случае речевое поведение носителей русского языка выступает модифицированным зеркалом общественных перемен. Такое качество современного русского языка, как нарастающая вариантность языковых средств воспринимается как явление положительное, поскольку предоставляет возможность выбора носителям языка, что, в свою очередь, свидетельствует о расширении возможностей русского языка в плане достижения конкретных коммуникативных потребностей. Действие общего закона речевой экономии для новейшего времени непосредственно связано с ускорением темпов жизни. Развитие науки и техники, тесные контакты с иноязычной лексикой и др. - все эти экстралингвистические причины влияют на языковые процессы, особенно в плане расширения словарного запаса, уточнения или изменения семантики лексических единиц.

Молодежная речь существует как неоднородный, быстро развивающийся социальный жаргон, элементы которого использует значительная часть социума. Несмотря на его гетерогенность, многие исследователи придерживаются мнения о том, что существуют различия в региональном и групповом употреблении молодежного сленга. Активно используя всю совокупность общеязыковых средств, он обладает и рядом специфических средств и способен задавать тенденции обновления разговорной речи и литературного языка. Возможно, что некоторые наблюдаемые в настоящее время процессы в области сленга окажутся недолговечными, не закрепятся надолго в языке, но и в этом случае зафиксировать их на данном этапе развития языковой системы интересно и важно, поскольку каждый этап в развитии языка заслуживает внимания и изучения.

Список литературы:

1. Аванесов, Р.И. Русская диалектология J Р.И. Аванесов, С.В. Бром-лей и др. М., Наука, 1965. - 305 с.

2. Апресян, В.Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций / В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян. // Вопросы языкознания. 1993. -№3.- С.27-35.

3. Бабушкин, А.П. Социальные аспекты лексической системы языка: автореф. дис. . канд. фил. наук / А.П. Бабушкин. Саратов, 1984. - 22 с.

4. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. М.: Изд-во иностр. лит., 1961. - С. 252 - 278.
5. Баранникова, Л.И. Просторечие как особый компонент языка /
6. Л.И. Баранникова // Язык и общество. Саратов,-1974. - Вып. 3. - С. 36-41.
7. Беглова, Е.И. Жаргонизмы в русском языке / Е.И. Беглова. Стер-литамак: Тезаурус, 1994. - 178 с.
8. Белл, Р.Т. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы / Р.Т. Белл. М.: Международные отношения, 1980. - 320 с.

ӘОЖ 811.111

ЖАСТАР СЛЕНГІНІҢ ГЕНДЕРЛІК ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ТОПТЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ (КАЛММУ СТУДЕНТТЕРІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

Мушаев В.Н.

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ., Ресей

Аннотация: *университет студенттерінің мысалында мақалада жастар сленгінің ерекшеліктері екі негізгі бағытта қарастырылады: тасымалдаушылардың әлеуметтік-топтық құрамына және гендерлік ерекшеліктеріне байланысты. Біздің ойымызша, бұл факторлар стильдің осы түрінің қалыптасуында және күнделікті сөйлеудің даму бағыттарының көрінісінде шешуші болып табылады.*

Кілт сөздер*: жастардың жаргоны, жынысы, Социум, стилистика және сөйлеу мәдениеті, социолингвистика, әдеби тіл.*

УДК 336. (075)

МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТТІК СИПАТТАМАЛАРЫ

Абдульманов А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Мұнай-газ саласы терминдерінің жалпы терминдерден өзіндік ерекшеліктері болады. Олардың қолданылу аясы мен өзіндік қызметтік сипатына орай түрліше сипат танытуы мүмкін. Алайда басты ерекшелігі – олардың арнаулы мақсатта қолданылып, белгілі бір тілдік жүйеде болуы. Құрылымы жағынан тіліміздің барлық терминжасам жолдарымен түзіле алатындығын танытып келеді. Тілдің*

сыртынан жасалатын әрекет салдарынан сала терминдерінің көп жағдайда ұлттық негізінен адасып қалып жататыны тағы бар.

Кілт сөздер: *терминжасам, сыртқы әсер, арнаулы мақсат, ұлттық негіз, терминдік жүйе, машина тілі, терминбөлшектер, терминүміткер, узуалдану.*

Соңғы онжылда өз зерттеу еңбектерін терминологияға арнаған зерттеушілер қатары өсіп келеді, олардың көшбасшылары В. М. Лейчик, Н. В. Подольская, А. В. Суперанская, Г. П. Немец, Н. В. Васильева, В. П. Даниленко және т.б. ғалымдарды атап көрсете аламыз. Белгілі зерттеуші В. М. Лейчик терминологияны дербес ғылыми пән ретінде анықтайды [1, 14]. Қазіргі зерттеушілердің пікірінше, қазіргі уақыттың терминологиясы — бұл жасанды қалыптасатын қабат, оның әрбір бірлігі пайдалану үшін белгілі бір шектеулерге және өмір сүру мен даму үшін оңтайлы жағдайларға ие болып отыр. Аталымның басқа түрлерінен терминді ерекшелейтін нәрсе – бұл оның ғылыми тұжырымдамалармен байланыста болатындығы. Демек, терминнің тілдік мәртебесі оның қызметтік сипатында болып отыр.

"Термин" ұғымының анықтамасы және оған қойылатын талаптар әлі күнге дейін даулы мәселе, өйткені көптеген ғалымдар зерттеу нысанына байланысты осы ұғымға әртүрлі анықтама беріп жүр. Осыған қарамастан, Д.С.Лотта ұсынған терминге қатысты жалпы ережелері ең негізгілері болып қалып отыр: термин ұлттық терминология жүйесінің мүшесі ретінде қаралады; терминбөлшектердің терминологияда маңызы зор және термин жасауға қатысатын ең аз бірлік болып табылады; табиғи қалыптасқан терминологияның белгілі бір «кемшіліктері бар»; терминдер "абсолюттік" және "салыстырмалы" бірмәнді болып бөлінеді; ұғымдардың шоғырын "меншікті" және "таратылған" деп бөлу қажет (тек жеке ұғымдар ғана терминдер ретке келтіріледі); бастапқыда реттелген терминдерге қосымша ретінде термин деп танылған жаңа ұғымға құлақ үйренуі үшін терминдік мәртебені беру керек; бірінші кезекте терминжасаушы, жүйе құраушы болып табылатын терминдердің топтарын дұрыс құруға назар аудару керек, өйткені олардың құрылымына жеке салалық терминологияның барлық құрылымы да байланысты.; пайда болған термин өз затының немесе ұғымының атауы болуы тиіс, бұл салада синонимдері жоқ және омоним болуы мүмкін емес; қазіргі және жаңадан құрылған термин белгілі бір "жеке" (мағыналық) немесе "тораптық" (агрегаттық) [2, 56-58] қауымдастығын тудыруы тиіс.

Терминтану үшін ғылыми дискурс шекарасындағы зерттеу мәселесі өзекті болып отыр. Қазіргі лингвистикада терминді зерттеуде екі негізгі тәсіл бар: нормативтік және дескриптивті. Нормативтік тәсілде термин белгілі бір түрдегі лексикалық бірлік ретінде қарастырылады, ол оны жалпы әдебиеттің сөздерінен ажырататын ерекше семантикалық және грамматикалық құрылымы бар. Нормативтік тәсілді жақтаушылар терминге қойылатын талаптарды әзірледі, олардың мәні мұндай термин бір мағыналы, дәл, жүйелі, қысқа болуы және синонимдер мен антонимдерге ие болмауы тиіс. Бұл тәсілдің жақтаушыларына Д. С. Лотте, А. А. Реформатский, В. И. Сифоров, Т. Л. Канделаки жатады, олардың зерттеулерінде термин динамикалық емес, жанды сөйлеуде жұмыс істейтін, демек өзгерістерге ұшыраған элемент, ал бекіту саласының статикалық элементі ретінде ұсынылған. Лингвистикада мұндай термин "мінсіз термин"анықтамасын алды.

Дескриптивті амалдың жақтастары қызмет ету саласындағы терминді зерделеу кезінде терминдерге бекіту саласының статистикалық элементі ретінде талап қоюдың заңдылығына күмән келтірді (Г. О. Винокур, Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин, В. П. Даниленко, А. И. Крылов). Терминнің ерекшелігі дескриптивтік тәсілде термин ерекше сөз емес, тек ерекше функциядағы сөз емес, яғни кез келген сөз термин бола алады, ал кез келген термин жалпы қолданылатын лексика саласына өтуі мүмкін. Демек, термин көп мәнді болуы мүмкін, оған синонимдер мен антонимдердің болуы тән. Қазіргі заманғы зерттеулер дескриптивтік көзқарасты жақтаушылардың қатары өсіп келеді, олардың көзқарастарын біз де қолдаймыз.

Белгілі бір ғылым саласы терминологиясының қалыптасуы сол ғылым саласының даму сатысына да байланысты болып келеді. Бұл өз кезегінде, қоғамдық өмірдегі өзгерістерге де байланысты болады. XX ғасырдың 60 -70 жылдары ғылымда терминдерді құру туралы мәселе көтеріліп, термин шығармашылық үрдістердің өзгеруі орын алған болатын, сөйтіп неология призмасы арқылы "термин" ұғымының мәселелеріне жаңа көзқарас пайда болады. Терминдердің пайда болу процесінде терминнің нысаны мен мәні арасындағы байланысты құру, орнату мүмкіндіктері тілдің құрылымдық ерекшеліктерімен анықталды. Жаңа термин пайда болған кезде қолда бар тілдік тәжірибе негізінде қажетті таңбалы ақпаратты іздеу, оны тілдің ерекше "ақпараттық-терминологиялық саласына" бекіту жұмыстары жүргізіледі. XXI ғасырдың басында тілдің жаңа бірлігі ретінде термин туралы түсінік жаңа туған терминдермен белгіленген дефинициялардың абстрактивтілігінің жалпы деңгейі жоғары болуына байланысты айтарлықтай өзгереді, ал семантикалық құрылым алдыңғы білімнің қажеттіліктеріне қызмет көрсететін терминдермен салыстырғанда анағұрлым икемді болады [3, 21]. Термин өзінің репрезентациясы аспектілерінің көпмақсаттылығымен және көпмақсаттылығымен сипатталатын ғылыми коммуникацияның құралы, құралы болып табылады.

Қазақ тілінің терминологиясы үшін жалпы лексика – тақырыптық топтардың (аудан, қабат, бұрғылау) болуы, терминдердің логикалық, құрылымдық және семантикалық қасиеттерінің ортақтығы, оның ішінде: терминдердің семантикасының ұғымдық жағы, терминдердің сөзжасамы және дериватологиясы, олардың арасындағы семантикалық байланыстарды белгілейтін, терминдердің семантикалық және олардың қатынастарының қалыптастыруға әсер ететіндігі анық. Терминжүйелерді қалыптастырудың бірыңғай принципі болуы шарт. Бұл ретте қазақ тіл білімі А.Байтұрсынұлы қалыптастырған қағидаттарды назарға алса болады. Өкінішке орай қазіргі сала тілінде орыс тілінің донорлық сипатымен әлі күнге қызмет атқарып келетін сөздер қатары мол. Бұған тілдегі мынадай лексемалар мысал бола алады: абсорбент, абсорбция, агломерат, баррель, қарыз алу массиві, вакуум, ингибитор, инжектор, коррозия.

Бүгінде ғылым мен техниканың барлық салаласында терминологияда төл қазақ лексикасының белсенді қызмет етуіне көңіл бөлетін ғалымдар қатары мол. Оның ішінде академик А.Қайдаров, У.Айтбаев, Б.Қалиев, Ш.Құрманбайұлы, Ш. Біләлов, Р.Шойбеков және т.б. ғалымдардың еңбектері отандық терминологияның дамуы үшін қуатты түрткі болып жүр.

Мұнай-газ саласының жаңа терминдерін таратуда және жасауда халықаралық қарым-қатынас саласында туындайтын сыртқы экономикалық байланыстар ерекше рөл атқарады, бұл бөтен сипаттағы терминдердің пайда болуына ықпал етеді.

Тарихқа үңіліп, салыстыра қарайтын болсақ, ағылшын тілінде "Мұнай және газ" терминінің пайда болуы бастапқыда латын, грек, старофранцузский, сирек — неміс тілдерінен сөздерді алу арқылы жүзеге асырылған екен: crude (лат.) — шикізат, ointment (т. б. фр.)- жақпа майы, octane number (грек. okto-сегіз) — октандық сан. Қазіргі уақытта мұнай-газ саласын дамыту процесінде ағылшындар өз тілінде жаңа терминдердің пайда болуына, тілдің өзі ішінде шынайы лексика негізінде жасалуына ерекше мән беріп отыр.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап мұнай-газ секторын дамыту кезеңінде қазақ тіліне интернационализмдер, ағылшын, орыс тілдерінің терминдері көбінесе тиісті көп компонентті терминдерді синтаксистік көшіру, орыс тілі арқылы ағылшын тілінен интернационалдық лексикалық қорды меңгеру арқылы белсенді түрде енгізіле бастайды. Соңғы онжылдықта Қазақ елінде мұнай мен газ терминдерінің ұлттық тілдегі баламасына жаппай аударылуы байқалады. Осы аудармаларды қарастыра келе ағылышын-қазақ терминдерінің құрылымдық және қызметтік сипатын салыстыра отырып саралайтын болсақ, төмендегіше көрініс туындайды:

Мұнай-газ саласындағы қазақ тілінде қарастырылған терминдердің арасында мынадай терминдік атаулар анықталды: "мұнай өндіру", "мұнайхимия", "мұнай өңдеу

өнеркәсібі", "газ өндіру", "жобалау". Мысалы, oil − мұнай терминожүйесі (мұнай): oil pool — мұнай шоғыры (мұнай шоғыры); oil show — мұнайдың көрінісі (мұнай көрінісі) және т. б. "Нефтедобыча" терминінің ішінде терминдер арасында "бурение" және "скважина" мәні бар көлемді блоктар анықталды: drilling − бұрғылау (бурение): structural drilling — құрымдылық бұрғылау (бурение структурное); drilling speed — бұрғылау мерзімділігі (скорость бурения) және т. б.; well, hole − ұңғыма (скважина): well depth — ұңғыманың тереңдігі (ұңғыма тереңдігі), well hole — ұңғыманың оқпаны (ұңғыма оқпаны) және т. б.

Ішкі құрылым бойынша терминдер бір компонентті және көп компонентті болып бөлінеді, мысалы: ағыл. – sedimentation — седиментация, orifice — тесік; қаз. - кенорны — field, жоба — draft(бір компонентті); ағыл. – abrasiveness of rocks — жыныстардың абразивтілігі, capacity drum — сыйымдылық; қаз. – кәделеуіш қазандық — қазандық тазартқыш қазан, өнеркәсіптік кенорны — кен орны өнеркәсіптік (көп компонентті). Диаграмма мысалында салыстырмалы тілдердің мұнай-газ саласындағы терминожүйелерінде көп компонентті терминдердің бір компонентті терминдерден басым болу үрдісі байқалады.

"сын есім + зат есім"сөз тіркестерінің аз саны жатады, бұл екі компонентті тіркестердің санынан 18% құрайды: ағылш. – analytical balance (аналитикалық таразылар), spherical bearing (сфералық мойынтірек); қаз. – мұнайлы аймақ (мұнайлы облысы), қатты мұнай (нефть пластовая). Зерттеу барысында Қазақ тілі терминдерінің арасында екі компонентті тіркестердің құрылымдық типтері табылған жоқ.

Қарастырылып отырған тілдердегі үш компонентті және төрт компонентті терминологиялық тіркесімдер көплексемдік тіркесімдердің аз мөлшерін құрайды: ағылш. – ash of petroleum product(мұнай өнімдерінің күлділігі), combustibility of petroleum product (мұнай өнімдерінің жануы; қаз. – газдың мұнай ерігіштігі (растворимость газов в нефти), ауырлатқан бұрғылау құбыр (ауырлатылған бұрғылау құбыры). Үш компонентті терминологиялық тіркестердің арасында " зат есімі. + нысанның аты. + нысанның аты.». Терминологиялық лексикадағы күрделі құрамдас ұғымдардың қалыптасуы бір қабатты терминологиялық бірліктің номинацияға деген қажеттілікті қанағаттандыра алмауымен түсіндіріледі. Терминдерге жүгіну ұғымдарды белгілеудің синтаксистік тәсілі жетекші орынға ие және мазмұн тұрғысынан да, білдіру тұрғысынан да ағылшын және қазақ тілдерінің маңызды сипаттамасы болып табылатын қазіргі мұнай-газ саласындағы термин түзілуімен байланысты.

Терминологиялық сөз тіркесі өзекті және тәуелді компоненттерден тұрады, онда өзекті компонент негізгі мәнге ие болады,ал тәуелді компонент негізгі мәнді толықтырады. Терминдердің негізгі компоненттеріне байланысты субстантивті (атаулы) болып бөлінеді, онда стержендік компонент-зат есім; адъективті.

Қарастырылатын тілдердегі бір компонентті терминдер түрліше және үш негізгі құрылымдық түрге бөлінеді: қарапайым, аффиксалды және күрделі терминдер, олардың арасында аффиксалды терминдер басым: жай: ағылш. – area (облыс), field (алаң); қаз. - алап(алаң), мұнай (мұнай);

аффиксальды: ағылш. – migration (көші-қон), saturation (қанығу); қаз. – айырғыш (сепаратор), ауытқы (аномалия);

күрделі: ағылш. – framework (қаңқасы), hydrocarbons (мұнай-газ шикізаты); қаз. – жерасты(жер асты), кенорны (кен орны). Зерттеу көрсеткендей, қарастырылатын терминдердің пайда болу негізінде жалпы әдебиетті семантикалық дамыту жатыр. Жалпы әдеби сөздердің мағынасының өзгеруі нәтижесінде пайда болған терминжасам үшін мынадай семантикалық процестер тән болып табылады: әдеби тіл сөздерінің терминологиясы, семантикалық сөз көлемінің метафоризациясы, семантикалық дифференциация, сондай-ақ семантикалық мотивация.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лейчик В.М. К определению философских основ терминоведения. — М., 1998. — 258 с.
2. Лотте Д.С. Упорядочение технической терминологии // История отечественного терминоведения. Классики терминоведения: Очерки и хрестоматия. — М., 1994. — С.77.
3. Айтбаев У. Основы казахской терминологии. – Алматы: Арыс, 2000. – 114 с.

УДК 336. (075)

СТРУКТУРНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ НЕФТЕГАЗОВОЙ СФЕРЫ

Абдульманов А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Термины нефтегазовой отрасли имеют специфические особенности от общих терминов. В зависимости от сферы их применения и характера своей деятельности они могут носить разнообразный характер. Но главная особенность заключается в том, что они используются в специальных целях и находятся в определенной языковой системе. По структуре наш язык может образовываться по всем терминообразующим путям. Из - за внешних действий языка, в большинстве случаев термины отрасли заблуждаются в основном национальным.*

Ключевые слова: *терминообразование, внешнее воздействие, специальная цель, национальная основа, терминологическая система, машинный язык, терминоэлементы, квазитермины, узуализация.*

УДК 373 (076)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕР АДАМ ЕСІМДЕРІНІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Раманова А. А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация*: Мақалада тілдік қасиеттері әйелдер есімдер қазіргі қазақ тілінде. Жұмыста әйелдер есімдерінің қалыптасуы көрсетілген және оларға қысқаша сипаттама берілген. Тірек сөздер негізінде сөз құрушы жұрнақтар мен күрделі атаулардың көмегімен әйел атауларының пайда болу тәсілдері көрсетілген.*

Кілт сөздер: *әйел аттары, қазақ антропонимиясы, қарапайым аттары, күрделі аттары, туынды аттары*

Қазіргі қазақ тіл білімінде соңғы жылдары антропонимияның түрлі мәселелеріне назар аударылып жүр. Соның бірі – тіліміздегі әйел адам есімдерінің этнолингвистикалық сипаты, қалыптасу жайы.

Ғалымдар жіктеуінше, антропонимдік жүйе белгілі бір семантикаға ие әйел есімі мен еркектер есімі болып бөлінеді [1]. Қазақ тіл білімінде жалқы есімдер туралы зерттеулер болғанымен, оларды гендерлік тұрғыдан әйел және ер адам есімдері деп арнайы бөліп қарастырған еңбек жоқтың қасы. Сондықтан да тіліміздегі әйел адам есімдерін арнайы зерттеп қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кісі есімдері ұлт өмірінен, оның саяси-мәдени даму жолынан да хабар беретін ақпарат көзі екендігін аңғаруға болады. Әр адам есімі өзінде мол ақпарат сақтайды деуге болады. Есімнің қойылу себебін, мағынасын анықтау арқылы тіпті халық тарихына қатысты да мәлімет алуға болады. Ғалым Т.Жанұзақовтың: «Ономастика халықтың өткендегі тарихы мен қоғамдық құрылысын анықтау жайында бірден-бір тамаша материал. Адамдардың атында сақталған ескі лексикалық қабаттар тіліміздің ғасырлар бойғы даму барысын айқын, дәл көрсетеді», - деген пікірі жоғарыда айтылған ойымызды дәлелдей түседі [2].

Ғалымдар зерттеулеріне сүйене отырып, қазақ тіліндегі әйел адам есімдерінің қалыптасу кезеңдерін төмендегіше көрсете аламыз:

1. Көне түркі заманы, V-VIII ғасырлар;
2. Орта ғасырға тән антрополексемалық типтерді қамтиды, VIII-XVII ғасырлар;
3. Тарихта жаңа заман саналатын – XVII-XIX ғасырларда дамыған көп салалы антропонимдерді қамтиды;
4. Қазан төңкерісінен кейінгі Кеңес заманында туып, дамыған антропонимдік типтерді қамтиды [3].

Ғалым зерттеулерінің еліміздің Тәуелсіздік алғанға дейінгі жылдарда жазылғанын ескере келсек, бұл даму кезеңдеріне тағы біреуін қосқан дұрыс деп есептейміз.

5. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарында туып, дамыған антропонимдік типтер.

Қазақ антропонимиясының бір бөлігі – әйел адам есімдері – ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға беріліп, халқымыздың тарихи, мәдени өмірінен, тұрмыс-салтынан мол хабар беретін тілдік материал. Әйел адам есімдерін зерттеу арқылы тек қазақ тіл біліміне қатысты ғана емес, қазақ халқының тарихына, тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне және діни сеніміне қатысты да мол мәлімет алуға болады.

Ғалым Г.Әлімбек өзінің «Сөз мағынасы және ақпарат» атты еңбегінде антропонимдердің мағынасына қатысты мынадай ой айтады: «...антропонимдердің ұлт өмірінен, оның бүкіл даму, қалыптасу тарихынан өте мол, әрі жан-жақты ақпарат беретін лексикалық қабат екендігін атап айтуға болады. Антропонимдердің ұлт өміріне қатысты сан түрлі ақпарат көзі екендігін, олар арқылы халықтың тарихы, салт-дәстүрі, салт-санасы, ата кәсібі, өскен ортасы, мәдениеті мен өнері, ұлттық дүниетанымы, өзге жұрттармен қарым-қатынасы жөнінде мол мәлімет алуға болатындығынан көруге болады...» [4].

Қазақ тіліндегі әйел адам есімдерін қойылу себептеріне қарай төмендегіше жіктеуге болады:

1) Түр-түс атауларының басқа сөздермен бірігіп келуі. Түркі тілдерінде, әсіресе, «ақ» сөзі «бақытты, таза, өмірге құштарлық» мағынасында *Ақгүл, Ақжан, Ақерке, Ақсұлу, Ақбала* сынды есімдерге, «сары» сөзі «ақылды, дана» мағыналарында *Айсары* сынды есімдерге арқау болған. Бұл қазақ антропонимикасында белгілі бір түстерге қатысты есімдердің кең таралуына себепші болған.

2) Сәбидің дүниеге келу уақытына байланысты: *Дүйсенгүл, Жұмагүл, Айткүл, Наурызгүл, Қараша,;*

3) Сәби дүниеге келген кездегі түрлі шараға байланысты: *Саммит, Айткүл, Мейрамгүл, Жеңісгүл, Сайлаугүл;*

4) Отбасындағы бала санына байланысты: *Болған, Кенжегүл, Тойған;*

5) Тілек мәнді есімдер: *Ұлбала, Ұлболсын, Ұлмекен, Ұлтуар, Тұрсынай;*

6) Наным-сенімдерге байланысты қойылған әйел адам есімдері: *Амангүл, Тұрған;*

7) Мата атауларына байланысты: *Жібек, Қырмызы, Мақпал, Манат, Торғын, Шұға;*

8) Өсімдік, жеміс-жидек атауларына байланысты қойылған әйел адам есімдері: *Алма, Анар, Аршагүл, Қызғалдақ, Раушан, Шынар;*

9) Жан-жануар, аң, құс аттарымен келген әйел адам есімдері: *Бота, Жанат,Қарлығаш, Құралай, Құндыз, Лашын, Тоты, Сандуғаш;*

10) Қымбат тас және металл атауларына байланысты қойылған әйел адам есімдері: *Алтын, Гаухар, Күміс, Маржан;*

Құрамына қарай әйел адам есімдері дара және күрделі есімдер болып бөлінеді. Дара есімдерге бір түбірден болған есімдер жатады. Мәселен: *Айна, Айым, Жаным, Ерке, т.б.* Екі немесе одан да көп түбір сөздердің бірігуінен жасалған есімдер күрделі есімдер болып келеді. Мысалы: *Айдана (Ай+дана), Гүлжан (Гүл+жан), Кенжегүл (Кенже+үл), Алтынгүл (Алтын+гүл), Базарханым (Базар+ханым), т.б.*

Тілімізде әйел есімдерінің жасайтын төмендегіше сөзжасамдық жұрнақтарды анықтадық:

-дай: *Балдай;*

-ым: *Айым, Балым, Гүлім;*

-ша: *Қараша, Нұрша, Орынша, Өмірше;*

Қазақ тілінде біріккен сөзден болған күрделі әйел есімдері көп кездеседі. Демек, әйел есімдерінің қалыптасуында сөзжасамның аналитикалық тәсілі белсенді қызмет атқарады.

Екі немесе одан да көп сөздердің бірігуінен жасалған есімдер. Қазақ тіліндегі біріккен сөздерден болған әйел адам есімдерінің құрамында жиі кездесетін төмендегіше тірек сөздерді көрсете аламыз:

ай: *Жұлдызай, Күмісай, Күнай, Нұрай, Сәнімай, Толғанай;*

ару: *Айару, Ақару;*

гүл: *Ажаргүл,Айгүл, Айнагүл, Алмагүл, Армангүл, Базаргүл, Бақтыгүл, Балгүл, Бибігүл, Данагүл, Жанаргүл, Назгүл, Нұргүл, Өміргүл, Райгүл;*

бала: *Айбала, Ақбала, Балбала, Керімбала, Сүйінбала, Тәттібала, Торымбала;*

бану: *Гүлбану;*

бике: *Айбике, Жұмабике, Өрбике;*

бибі: *Айбибі, Қалбибі, Нұрбибі;*

бота: *Ақбота, Жанбота;*

ганша (ханша): *Айғанша;*

ғыз (қыз): *Айғыз, Аққыз;*

дана*: Айдана, Бекдана, Гүлдана, Нұрдана;*

дария*: Айдария, Гүлдария;*

жамал*: Айжамал, Бибіжамал, Гүлжамал, Нұржамал, Сақыпжамал;*

жан: *Айжан, Айымжан, Балжан, Гүлжан, Еркежан, Маусымжан, Мейіржан, Тоғжан;*

жібек: *Ақжібек;*

ерке: *Ақерке, Назерке;*

зере: *Айзере;*

көз (гөз): *Ботагөз, Қарагөз;*

күміс: *Айкүміс, Балкүміс, Жанкүміс;*

марал: *Ақмарал;*

наз: *Айназ, Гүлназ, Еркеназ;*

нұр: *Айнұр, Гүлнұр, Бибінұр, Жаннұр, Майнұр;*

сара: *Айсара, Гулсара;*

сая: *Гүлсая, Жансая, Нұрсая;*
сәуле: *Айсәуле, Гүлсәуле, Нұрсәуле, Жансәуле;*
сұлу*: Айсұлу, Бексұлу, Жансұлу, Күнсұлу, Нұрсұлу;*
ханым: *Базарханым;*
шекер: *Балшекер;*
шолпан: *Айшолпан, Таңшолпан;*

Ауылда және қалада тұратын әйел адамдар есімі арасында әлеуметтік айырмашылық бар. «Аймақтық антропонимиялық айырмашылық тек елдер арасында ғана емес, сол сияқты ауыл мен қала тұрғындарының есімдері арасында да...» [5, 28] байқалады. Бұл айырмашылық, біріншіден, ауыл тұрғындары мен қала тұрғындарының әлеуметтік жағдайына, өмір сүру деңгейіне байланысты. Мәселен, ауыл адамдары көбіне сәбиге мағынасы терең, қазақи сипаттағы есімді қояр болса, қала тұрғындары арасында кірме есімдерді сәбиге қою жайты жиі кездеседі.

Қорыта келсек, ер адам есімдерін жеке қарастыру арқылы гендерлік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, сөзжасам мәселелері қатар қарастырылатынын байқадық. Әрине, бұл мәселелердің барлығын бір ғана мақала көлеміне сыйдыру мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Астана, 2005. – 240 б.
2. Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: Ғылым, 1965. – 224 б.
3. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: ҚАЗАҚ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1971. – 218 б.
4. Әлімбек Г. Сөз мағынасы және ақпарат. Оқу құралы. – Алматы: «Атлас баспасы – 2001», 2006. – 168 б.
5. Бестужева-Лада И.В. Исторические тенденции развития антропонимов // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем: Проблемы антропонимики/Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – Москва: Наука, 1970. – С. 24-33.

УДК 373 (076)

ЯЗЫКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИМЕН МУЖЧИН В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

А.А.Раманова

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *В статье рассматриваются языковые свойства женских имен в современном казахском языке. В работе показано формирование женских имен и дана им краткая характеристика. Показаны способы образования женских имен при помощи словообразовательных суффиксов и сложных имен на основе опорных слов.*

Ключевые слова: *женские имена, казахская антропонимия, простые имена, сложные имена, производные имена*

УДК 811.512.3.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МОЛОЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ ЯЗЫКОВ)

Салыкова В.В.

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация:*Пища обусловлена главным образом природной средой обитания, хозяйственной деятельностью человека и связана с определенным хозяйственно-культурным типом. Формирование моделей питания отдельных народов зависело от уровня их социально-экономического развития, от влияния культурно-бытовых традиций.*

Ключевые слова: *калмыки, киргизы, кочевой образ жизни, пища, молочная терминология, чайная церемония, калмыцкий чай, кумыс.*

В этнографии разных народов питание играет важную неотъемлемую роль. С самых ранних лет и до глубокой старости крайне важной потребностью, сопровождающей человека всю жизнь - является пища.

Разнообразие продуктов питания зачастую зависит от географического положения, способов ведения быта, традиций и обычаев, а также различных факторов, влияющих на повседневную жизнь того или иного народа.

К примеру, у монголоязычных и тюркских народов основой рациона являются продукты животного происхождения: мясо и молоко. В связи с кочевым образом жизни этих народов, возникла необходимость приспособления материальной культуры к постоянным передвижениям. В данной статье рассмотрим особенности традиционной кухни калмыков и киргизов, которые обусловлены ходом исторических событий, происходивших в жизни этих народов с глубокой древности и до наших дней.

Калмыки по своему образу жизни являются скотоводами. Традиционно они занимались разведением четырех видов скота: корова, овца, лошадь, верблюд. В качестве средства передвижения калмыки использовали лошадей и верблюдов, тогда как мелкий и крупный рогатый скот давал людям мясо в течение всего года. Кроме того, скот служил источником не только мяса, но и давал шерсть, шкуру, кожу и обеспечивал кочевников молоком, которое в свою очередь перерабатывали различными способами и изготавливали разнообразные блюда.Монголоязычные народы имеют различные техники по переработке молока. Подробнее остановимся на продуктах, которые калмыки получали из молока. Они применяли различные способы переработки молока: сквашивание, молочнокислое и молочно-спиртовое брожение, перегонку.

Большую роль в жизни калмыков играет так называемый *калмыцкий чай* или *җомба*. Первейшим из всех блюд, входивших в меню как для семьи, так и для гостей, всегда оставался калмыцкий чай. Калмыцкий плиточный чай изготавливался из листьев второго сбора, куда входили грубые листья и мелкие веточки, он рос в Грузии, в Адыгее и других южных теплых местах. Длина плитки чая равнялась 36 см., ширина 16 см., а толщина составляла 4 см. Хранили плитку в специальном мешочке из телячьей шкуры вместе с доской, на которой ее крошили. Чтобы чай хорошо заваривался, плитку крошили ножом на мелкие кусочки. Его варили в чугунном котле, после закипания туда добавляли молоко и доводили до кипения, добавляя соль по вкусу. После снимали котел с огня, добавляли в чай сливочное масло, мускатный орех и, немного помешав, разливали по чашкам.Профессор Хабунова Е.Э. в своей работе «О чайной церемонии калмыков» считает, что «хозяйка должна придерживаться правил приготовления калмыцкого чая. Во-первых, запрещается кипятить воду (хоосн хар усн) без чая. Обычный кипяток употребляется в исключительных случаях: во время болезни, крайней нищеты и т.д. Предупреждая возможность подобного, воду кипятят с солью, чаем или каплей молока» [9].Все движения во время приготовления чая и ритуала чайного подношения

совершаются слева направо, по ходу солнца. «В основе данного правила просматривается солярный культ, имеющий огромное значение в духовной жизни калмыков. Думали, что, совершая круговые движения, люди надеялись, что жизнь и все добрые начинания будут необратимо двигаться вперед согласно законам диалектики» [9].

После того как чай хорошо заварится (агнь hарад), его солят, добавляют по вкусу молоко и мускатный орех, толченый в сливочном масле. Затем чай тщательно размешивают половником.Первая порция свежего калмыцкого чая преподносится в качестве подношения (дееж) бурханам. Чай наливается в жертвенную чашечку, которая постоянно должна находиться на алтаре. По истечении определенного времени этот чай давали детям, в основном мальчикам.Различные рецепты приготовления калмыцкого чая: жареный калмыцкий чай (*хуурсн цә*). Сварив калмыцкий чай, сливают в отдельную посуду. Потом в котле разогревают две три ложки масла или бараньего жира и, бросив туда горсть муки, доводят содержимое котла до кипения и заливают чаем. Получается «жареный чай», очень вкусный и питательный напиток. Этот чай полезно пить людям с ослабленным здоровьем он придает силы и поднимает жизненный тонус.

Чай сваренный с мясом (*махта цә*). Сварить мясо и на бульоне сварить калмыцкий чай. Также в сваренном калмыцком чае можно подогреть заранее сваренные кусочки мяса. Получается очень вкусный чай.Калмыцкий чай с лавровым листом. Этот чай можно варить в мае месяце, когда разнотравье, ведь молоко имеет вкус травы, а лавровый лист придает чаю приятный вкус. Сварив калмыцкий чай обычным способом, положить два, три лаврового листа и на некоторое время плотно закрыть крышкой.

Калмыцкий чай с мускатным орехом. Этот чай является лечебным. Сварив калмыцкий чай, положить немного тертого мускатного ореха, довести до кипения и накрыть крышкой.Процесс чаепития - это и дань уважения традициям и обычаям наших предков, а знание чайного церемониала - так же важно, как и знание истории и культуры народа. Калмыцкий чай с удовольствием пьют в Монголии, на Алтае, в Чечне, Ингушетии и в Дагестане. Правда, рецептура там несколько иная, но такие компоненты как молоко, масло и соль имеются.

Все калмыки были большими охотниками до кумыса, который они называли *чигән.* Его изготавливали из кобыльего, верблюжьего, а иногда из коровьего молока. Способов приготовления кумыса несколько, но все они сводятся к следующему: сначала готовят закваску – бродило. Бродилом для получения первого кумыса служит кислое коровье молоко. Исходной закваской служит сычуг забитого шести – семидневного ягненка или козленка, реже теленка. Закваску высушивали и хранили всю зиму до следующего лета. Ну, а когда первый кумыс приготовлен, то следующим бродилом служит крепкий кумыс. Кстати, еще в прошлом веке было установлено, что микроорганизмы кумыса образуют зерна, которые можно промывать, высушивать и сохранять. Закваска из таких зерен – наилучшая. Это – чистые культуры бактерий.

Калмыки берут одну часть бродила и смешивают его с частями свежего парного молока. Смесь эту в течение нескольких минут взбалтывают длинною мутовкой, имеющей на конце глухой, то есть без дырочек, кружок и оставляют на 3-4 часа бродить. Уже через 4 часа появляются первые признаки брожения: поверхность смеси покрывается слоем маленьких пузырьков. В это время в смесь добавляют еще 4-5 частей свежего молока, взбалтывают и оставляют стоять 7-8 часов. Затем к смеси снова добавляют 4-5 частей молока и сильно взбалтывают. Через 3-4 часа после второго добавления молока слабый кумыс готов. Он имеет приятный кисловатый вкус, а через 3-4 часа становится уже кислым, неприятным, с алкогольным запахом. Это уже крепкий кумыс.Для приготовления среднего кумыса крепкий кумыс разбавляют его свежим молоком. Иногда так разбавляют его два-три раза в день.Итак, от начала приготовления до получения крепкого кумыса названным способом проходит меньше суток. Этот процесс можно ускорить или замедлить, повышая или понижая температуру. Углекислота во время процесса приготовления улетучивается.А чтобы приостановить

кислое брожение молока, подливают часто понемногу воды и, взбивая мутовкой, из молочной пены стараются добиться винного брожения. Трехдневный кумыс или вообще старый может произвести охмеляющее действие на людей, не употребляющих крепких напитков и вообще больных. Арака – трансформированное слово от *әрк*. Для приготовления араки применялась специальная посуда – 4-ведерный котел, к нему прилагалась деревянная крышка, также маленький котел, куда стекала водка. Но это не все. Необходима была еще перегонная трубка (*цорг*), по которой проходил пар от кипящего кумыса, и капля за каплей падал в маленький котел. Трубка изготовлялась из кривой, дугообразной ветки дерева. Ветку, предварительно ободрав кору, разрезали или распиливали на две половины, долотом выдалбливали сердцевину, до образования ложбинки и оставляют сушиться. После просушки обе половины склеивают, обертывают кожей, чтобы пары не уходили через щели. Существовала при приготовлении и такая утварь, как *амсур* (тонкая палочка с верблюжьей шерстью на конце), своего рода прибор, предназначенный для дегустации водки, с помощью амсура измеряли также количество выгнанной водки. Маленький котел помещался в деревянное корыто с водой, которую следовало постоянно менять, чтобы она оставалась холодной. В крышках и большого, и маленького котлов просверливалось по два отверстия: по одному большому и одному маленькому. Нарыв этими крышками котлы плотно обмазывали глиной края их, чтобы пар не мог найти иного выхода, кроме как через цорг (трубку). С той же целью обмазывают оба конца цорг, один из которых воткнут в большое отверстие большого котла, другой – в большое отверстие маленького котла, тогда как маленькие отверстия обоих чугунов наглухо закрываются специальными затычками (чомпад). Через маленькое отверстие маленького снимается проба. Остается разжечь огонь под большим котлом, чтобы чигән закипел, но кипение должно быть ровным и спокойным, поэтому огонь нельзя ни на минуту оставлять без внимания. В качестве топлива годился только кизяк. Когда процесс заканчивался, конструкцию разбирали, а водку выливали в специальную посуду.Изготовление *әрк* – процесс долгий и кропотливый, поэтому занимались этим делом накануне больших праздников или торжественных событий в жизни семьи, хотона (села). Вершиной кулинарного искусства калмыков можно назвать тот факт, что они владели искусством безотходного производства продуктов питания. Для этого достаточно проследить за процессом переработки молока: молоко – чигән – масло – арака – бозо – ээдмг (махн хоормг) – шуурмг – чиидмг.

Бозо - тот же молочный продукт, но оставшийся после перегонки араки. Если еще горячий бозо налить в чашку и добавить в него молока, то происходила реакция разделения очередной порции сырья на сыворотку и плотную массу, похожую на большой кусок мяса. Отсюда и название – *махн хоормг*. А еще из бозо готовили творог, процедив его через марлю, сложенную в несколько слоев. Сыворотке тоже находили применение: во-первых, ею поили скот, чтобы он быстрее рос, набирал вес; во-вторых, женщины мыли сывороткой голову, поэтому волосы их были здоровыми и блестящими.

Изготовляли *шуурмг* (сушенный творог) из почти сухого творога и имел несколько названий, в зависимости от вида и фигурации продукта: хурһн шуурмг, сала шуурмг, хурсн шуурмг. Если маленький кусочек творога зажать между ладонями, придав ему круглую форму, затем подсушить, то получается хурсн шуурмг. Если творог сжимали в кулаке, а затем подсушивали на солнце, то получался сала шуурмг. Если творог сжимали в кулаке так, что на нем оставались отпечатки пальцев, то получался хурһн шуурмг.*Тарг.* От простокваши тарг отличается, прежде всего, тем, что заквашивается из кипяченного молока и процесс заквашивания происходит при определенных условиях. Во-первых, молоко не просто предварительно кипятят, а вытапливают на медленном огне при помешивании, чтобы оно при этом не закипало, а нагревалось до 90 градусов, не теряя от 15% до 30% воды. Это создает более плотную консистенцию продукта по сравнению с русской простоквашей. Его нельзя перегревать, так как он становится острым или же створаживается, также нельзя переохладить, тогда он не сквашивается и получается слабым и безвкусным.

Затем после охлаждения массы до 40 градусов, т.к. оптимальная температура роста кисломолочных палочек в молоке от 30 до 40 градусов, в нее добавляют закваску. Закваской для этого продукта служит тарг предыдущего дня из расчета 100 грамм на 1 литр молока.

Чем старше закваска, тем лучше качество, крепче и плотнее. Предварительно закваску хорошо размешивают в отдельной посуде, затем вливают в теплое молоко, тщательно и равномерно размешивают его в нем. После чего посуду закрывают, плотно укрывают и оставляют выдерживаться в тепле. Через 8-10 часов переносят в прохладное помещение для уплотнения сгустка и предотвращения от перекисания. Полученный таким образом тарг используют как самостоятельное блюдо, а также для приправы к супам и мучным блюдам. В случае отсутствия готовой закваски ее можно приготовить из сырого молока путем добавления сметаны. К 1 литру свежего молока добавляют 100-150 г сметаны и выдерживают открытым в течение суток в теплом месте. 100 грамм полученной закваски хватает для заквашивания 1 литра молока.

Тарг – это в основном летняя пища, другие кисломолочные продукты, полученные из снятого квашеного молока, заготавливали обычно на зиму.

Летом, когда удои молока становились обильными, начинали готовить и запасать всевозможные молочные продукты с таким расчетом, чтобы их хватило до будущего года. В течение лета шла заготовка сливок (*өрм*) и пенок. Сливки и пенка – служат исходным продуктом для получения масла.

Сливки получали очень простым способом. Свежее молоко наливали в посуду и держали продолжительное время в прохладном месте, затем снимали образовавшиеся на поверхности густые сливки.Для получения пенок – молоко, только что надоенное, сейчас же сливали в котел и кипятили на медленном и ровном огне. Когда молоко закипало, его перемешивают таким способом: т.е. зачерпывают поварешкой молоко и с небольшой высоты льют обратно в котел, отчего на поверхности образовывается пенка.

В очаг подкладывают немного топлива и держат молоко несколько часов в состоянии, близком к кипению, а потом котел оставляют до тех пор, пока молоко не остынет. Образовавшийся толстый слой плотной пенки разрезают и сушат на кошме и досках.Почти также получают сметану – сдоенное молоко сливают в котел, кипятят и разливают в корыта. На другой день утром собирают слой сметаны, образовавшейся на поверхности молока. Такую сметану собирают в бараньи или козьи брюшины. Сметану также получали из сливок, которые при долгом хранении в прохладном месте постепенно превращались в сметану.

Из молока калмыки приготовляют масло, особого рода сырные яства и напитки.

Для получения сливочного масла сливки немного подогревали, выливали в высокую узкую кадку и перемешивали мутовкой, на конце которой укреплен небольшой кружок с пробуравленными отверстиями, пока не появлялось масло.Процесс взбивания масла из скисшего молока такой же, как и из сливок, только его взбивают значительно дольше, а из сметаны, наоборот, взбивают белое масло быстрее, чем из сливок и из молока. Сбившиеся кусочки масла собирали и клали в посуду с холодной водой, затем отжимали.Остающаяся от масла жидкость составляет сытный и лакомый для калмыка напиток; он употребляется двояким образом: или на то же количество подливают парного молоко, и тогда употребляется двояким образом: или на то же количество подливают парного молока, и тогда употребляют.

Для получения топленого масла, накопленную за лето в бараньих или других брюшинах сметану или же пенки осенью растапливали в чаше; отделяющееся наверху масло постепенно собирали и вливали опять во вновь приготовленную брюшину барана или козы. Приготовленное этим способом масло на цвет желтое и на вкус приятное. Таким образом, рассмотрение вопросов молочной пищи калмыков свидетельствует о том, что оно является для них традиционным, а также позволяет говорить о высоком уровне производства продуктов животноводства. Следует также подчеркнуть, что на примере изготовления ряда молочных продуктов отчетливо выступает культурная

общность калмыков с другими скотоводческими народами и генетическая связь с монгольскими народами.Кыргызская кухня самобытна и своеобразна. Пища кыргызов представляет собой важное этнокультурное явление. Скотоводческое хозяйство имело определённое значение в формировании состава пищи. Пища кыргызов имела сезонный характер. В пищевом рационе преобладали мясомолочная продукция. Зерновые продукты, как составная часть пищи, стали появляться в процессе оседания кочевников и перехода к земледелию. Жизненный уклад кочевников представлял собой постоянное перемещение с места на место по степям и среди гор, в холодную и теплую погоду и поэтому их еда была калорийной и питательной. Одна из особенностей кыргызской кухни состоит в том, что продукты большей частью сохраняют свой натуральный вид и вкус. Главными же из них остаются мясо, молоко, овощи и фрукты, широко используются мучные изделия. Традиционное кыргызское меню разнообразно обогащается различными сезонными фруктами и овощами, которые сменяются в зависимости от наступления того или иного времени года. Основные компоненты питания кыргызов составляет пища молочного происхождения: цельное кислое молоко - жуурат; кислое молоко - айран; творог из кипячённого молока - быштак; шарики из отжатого и засушенного творога - курут, его разновидности - кайнаткан курут и туздаткан курут; творожный сыр из овечьего или козьего молока - эжигей; сливки - каймак; масло - май; топлёное масло - сары май и др.

В традиционной кухне кыргызов было много разновидностей блюд, ингредиентом в которых вступают кисломолочные продукты - катыктайт. В зимнее время в качестве затирухи использовался курут, что придавало пище вкус и качество.

Важным напитком национальной кухни является кумыс. Кумыс является не только вкусным и питательным, но и целебым напитком. Его получают из кобыльего молока путем брожения, а также употребляли блюда из верблюжьего, ячьего молока.

Огромное место в культуре Кыргызстана занимает чай и чайная церемония.

У кыргызов и сейчас в связи с приготовлением и приёмом пищи существует целый ряд обычаев и традиций, восходящих своими корнями в древность. Некоторые изменения претерпела кыргызская кухня в результате влияния кухни узбеков, таджиков, уйгуров, дунган, русских, украинцев и других народов в конце XIX в. и первой половине XX веков. Особо следует подчеркнуть влияние русско-украинской на кухню кыргызов Чуйской, отчасти Иссык-Кульской области.

Переработка молока в кисломолочные продукты в условиях кочевой жизни позволяла сохранять на длительный срок питательные свойства молока. К сожалению, в наше время с появлением разнообразных видов новых продуктов питания, к большому сожаление отсутствует производство традиционных национальных продуктов. Исходя из вышесказанного можно отметить, что кулинарное искусство — это яркое проявление национальной культуры. В национальных кухнях отражаются культовые запреты, религиозные ритуалы и духовные обычаи народов. Каждый народ имеет свои излюбленные блюда, особые традиции застолья, приготовления пищи.

Список литературы:

1. Айтбаев М.Т. Пища кыргызов XIX и начала XX веков // Известия Академии наук Киргизской ССР. Серия общественных наук. T.V. Вып.1. Фрунзе, 1963.
2. Бентковский И.В. – Жилище и пища калмыков большедербетовского улуса, 1868.
3. Житецкий И.А. – Очерки быта астраханских калмыков, 1893.
4. Жуковская Н.Л. Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания) // Советская этнография, 1979. № 5.
5. Кочкунов А.С. Традиционная пища кыргызов (Некоторые вопросы типологии). Билим жана Тарбия, 2003.
6. Ользеева С.З. Калмыцкие народные традиции, 2004.
7. Пахутов А.Е. Связь системы питания монголоязычных народов с их хозяйственно-культурным типом. – М., 2002.

8. Трофимова С.М., Рассадин В.И. – Названия молочных продуктов в калмыцком языке. – Элиста, 2012.
9. Хабунова Е.Э. Формулы традиционного этикета калмыков или как стать «йоста хальмг». – Элиста, 2010.
10. Эрендженов К.Э. Золотой родник. – Элиста,1985.

УДК 811.512.3.

СҮТ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ (ТҮРІК-МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛЫНДА)

Салыкова В. В.

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация*: Азық-түлік негізделген негізінен табиғи тіршілік ортасы, шаруашылық қызметімен адамның және байланысты белгілі бір шаруашылық-мәдени түрі. Жекелеген халықтардың тамақтану үлгілерін қалыптастыру олардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне, мәдени-тұрмыстық дәстүрлердің ықпалына байланысты.*

Кілт сөздер*: қалмақ, қырғыздар, көшпелі өмір салты, тамақ, сүт терминологиясы, шай салтанаты, қалмақ шайы, қымыз.*

ӘОЖ:81.362

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫНДАҒЫ ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ОРНЫ

Сабыр М.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Орал қ.

Аннотация: *Мақалада түркітану ғылымындағы түркі тілдері жіктеліміндегі қыпшақ тілдерінің орны қарастырылған. М. Қашқаридан басталған түркі тілдерін жіктеу дәстүрі біздің заманымызға дейін жалғасқанын көрсете отырып, Ф.Корш, А.Н.Самойлович, В.А.Богородицкий т.б. ғалымдардың түркі тілдерін жіктеудегі артықшылықтары мен кемшіліктерін жан-жақта талдаған. Қыпшақ тобындағы тілдердің өзіндік ерекшеліктерін де саралап ұсынған.*

Кілт сөздер*: түркітану, қыпшақтану, жіктелім, дыбыс, лексика.*

Қыпшақ тобына жататын тілдер тілдік ерекшеліктеріне, географиялық орнына, сол тілде сөйлеуші этностардың тарихи қалыптасу жолына байланысты түрліше жіктеліп келді. М. Қашқари беженек, қыфжақ, башғырт, татар, қырғыз тілдерін Рұмға жақын орналасқан тілдер қатарына қосады. Тек түрік тілінде ғана сойлейтіндерге қырғыз, қыфжақ тайпаларын жатқызады, башқұрт тілі аталған тілдерге жақын екенін, бұлғар тілі сөздердің соңын қысқартып айтатын түрік тілі екенін көрсетеді.А.Ремюза қыпшақ тілдерін ноғай тобы, қырғыз тобы деп екіге бөлсе, В.В.Радлов Батыс Сібір, Еділ бойы татарлырының, Қырғыз, қазақ, қарақалпақ, башқұрт тілдерін түркі тілдерінің батыс тобына (негізгі белгілері – сөз басында қатаң q, k, t, p дыбыстарының келуі; сөз басында ұяң b дыбысының қолданылуы; сөз басында ұяң d дыбысының қолданылуы; дауысты дыбыстың алдында тұрған қатаңдардың ұяндануы; s=ş, ç=ş, ç=ts дыбыстарының сәйкес келуі; z, s, ş дыбыстарының барлық позицияда қолданылуы; l дыбысының жуан – жіңішке варианттарның болуы), Қырым татарларының говорларын оңтүстік топқа (o, ö дыбыстарының бірінші буында ғана қолданылуы; сөз басында d, g дыбыстарының көп қолданылуы, сөз соңындағы ç=dz, t=d сәйкестіктері, i,ı дыбыстарының өзара ажыратылуы; соңғы буындағы дауыстылардың еркіндікке айналуы, буын үндестігінің толық сақталмауы т.б) жатқызады.Ф.Корш қырғыз, қарашай, қазақ, ноғай, татар, башқұрт тілдерін түркі тілдерінің солтүстік тобына (негізгі белгісі – y, g дыбыстарының сөз ортасында және сөз соңында қолданылмауы; y дыбысының сөз соңында, ашық дауыстан кейін w дыбысына айналуы); қыпшақ (половец) тілін шығыс топқа (негізгі белгісі – сөз соңында және сөз ортасында y, g дыбыстарының сақталуы) бөледі.А.Н.Самойлович қыпшақ тілін тағлы тобына (негізгі белгісі – тау сөзінің тағ болып айтылуы), тау тобы немесе қыпшақ солтүстік-батыс тобына (негізгі белгісі – тағ лексемасының y немесе созылыңқы дауыстылармен айтылуы) қырғыз, құмық, қарашай, балқар, қарайым, татар, башқұрт тілдерін (монғол шапқаншылығына дейінгі тілдер), қазақ, ноғай) монғол шапқыншылығынан кейінгі тілдер) тілдерін жатқызады. В.А.Богородицкий қыпшақ тілдерін географиялық орнына қарай жіктеп, қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерін түркі тілдерінің Орта Азия тобына (ерекшелігі – ş=s дыбыстарының алмасуы); Еділ, Орал бойындағы татар, башқұрт тілдерін Еділ, Орал бойындағы түркілер тілі тобына (e=y, o=u дыбыстарының сәйкестігі); Чұлым, Барабин, Түмен, Тобыл татарларының тілін – Батыс Сібір тобына, құмық тілін оңтүстік-батыс тобына жатқызады[1].М.Р.Рясянен қазақ, қарақалпақ, ноғай, қырғыз, құмық, қарашай-балқар, қарайым, татар, башқұрт, көне куман тілдерін түркі тілдерінің солтүстік-батыс тобына жатқызса, И.Бенцинг Қара теңіз, Каспий жағалауындағы қыпшақ тілдеріне қарайым, қарашай-балқар, құмық тілдерін; Арал-Каспий тобына қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерін жатқызады. К.Г.Менгес көне солтүстік-батыс түркі тілдері тобына көне куман

тілін; Қара теңіз-Каспий тілдері тобына қарайым, қарашай-балқар, Қырым татарлары, құмық тілдерін; Еділ-Кама тілдер тобына татар, Батыс Сібір; барабин татарларының; башқұрт тілдерін; Арал-Каспий тобына қазақ, қарақалпақ, өзбек тілінің қыпшық диалектісі, ноғай тілдерін енгізген. Түркі тілдеріне жасалған жіктемелер ішінде түркі тілдерінің негізгі ерекшеліктері, сол тілде сөйлеуші халықтың этникалық құрылымы, басқа этностармен қарым-қатынасы біршама толық анықталған, көпшілік мамандар тарапынан қолдау тапқан Н.А.Баскаковтың классификациясында татар, башқұрт тілдері – қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар тілдер топшасына; қарайым, қарашай-балқар, қырым татары, қырымшақ тілдері – қыпшақ-половец тілдер тобына; қыпшақ-ноғай тілдер тобына – ноғай, қазақ қарақалпақ тілдері енгізіледі[2].Р.Г.Ахметьянов түркі тілдеріне жасалған Н.А.Баскаковтың генеалогиялық классификациясының маңыздылығын көрсете отырып, қыпшақ тобындағы тілдердің жаңа жіктемесін ұсынады. Ғалым өз ойын: ‘Тілдерге генеалогиялық классификация жасауда олардың синхрондық жағдайын қалыптастырған диахрондық даму жолын айқындап алу қажет. Бұл үшін туыс тілдерден көрініс беретін түрлі фонетикалық белгілердің жалпы кешенінен бір-бірінен туындайтын өзгерістерді, яғни біртұтас тарихи процессті құрайтын фонетикалық заңдылықтарды ажырату аса маңызды, - дейді және бір-бірінен туындамайтын дыбыс өзгерістерінің өзара сабақтастығы болмайтындықтан генеалогиялық жіктеуде маңызды емес деп санайды. С.Е.Маловтың түркі тілдерінің қалыптасу кезеңдеріне қатысты жасалған тарихи жіктемесінде куман, қыпшақ, половец тілдері жаңа түркі тілдеріне; башқұрт, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар тілдері ең жаңа тілдерге жатқызылады.Ғалым сүйенген принциптердің бірі – көне түркілік y, g дауыссыздарының инлаут, ауслаут жағдайларда өзгеріп w, j дыбыстарымен айтылуы немесе редукцияланып элизияға ұшырауы балаң тілдерге жатқызылып жүрген қыпшақ тілдеріне ғана тән емес, олардан бұрын қалыптасқан деп танылатын қарлұқ, оғыз тілдерінде (өзбек, ұйғыр, түркімен, әзірбайжан), моңғол тілінде де кездесуі ең көне тілдер қатарындағы чуваш тілінде, ұйғыр-оғыз тілдерінде де көнетүркілік y, g-нің кей жағдайда сақталмауы түркі тілдерін тарихи қалыптасу кезеңдеріне қарай жіктеуге жаңаша көзқарас қажеттігін көрсетіп отыр. Қыпшақ тобындағы тілдер де өзге түркі тілдері сияқты алтай, түркілік тектіл, баба түркі тілі, көне түркі тілі дәуірлерінен бастау алып, базистік лекциясында баба тілдің, көне түркі тілінің элементтерін молынан сақтаған әрі жаңа сипатқа ие болған тілдер[3].

Түркі тілдеріне қатысты барлық жіктемелерді салыстыра қарағанда, қазіргі қыпшақ тобына жататын тілдердің фонетикалық жүйесі мен морфологиялық құрылымының ұқсастығы, сол тілде сөйлеуші этностардың генетикалық немесе тарихи жақындығы ғалымдар тарапынан принципті түрде ажыратылатын қайшылық тудырмайтынын байқауға болады. Батыс қыпшақ тілдеріне тән ортақ лекцияны жалпы түркілік деңгейде салыстыра қарастырған белгілі ғалым К.М.Мұсаевтың зерттеулерінде де қазіргі қыпшақ тілдерінің тарихи-генеалогиялық жақындығы лексика-семантикалық тұрғыдан дәйектеледі.Сонымен, «Қазақ тілінің шығу тарихы: фонетика» (Т.1.,бірінші кітап. Алматы, 2013) кітабындағы тың деректерге сүйенсек қыпшақ тілдерімынадай топтарға бөлінеді:

Қыпшақ-половец тілдері: армян-қыпшақ,қарайым, қарашай-балқар,қырым татарлары тілі (барлық диалектілердің қыпшақ субстраты және қыпшақ диалектілері), қырымшақ, куман (половец, қыпшақ-половец), құмық,татар (қыпшақ субстраты және татарлардың қыпшақ диалектілері), үрім (барлық диалектілердің қыпшақ субстраты, қыпшақ-половец және қыпшақ-оғыз диалектілерінің қыпшақ говоры).

Қыпшақ-ноғай тілдері:қазақ, қарақалпақ, қырым татарлары (ноғай диалекті), ноғай, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі.

Қырғыз-қыпшақ тілдері:алтай, қырғыз

Қыпшақ-бұлғар тілдері:башқұрт,татар.

Қыпшақ тобына жататын тілдердің басты ерекшеліктері мынадай:

Фонетикалық құрылымында:1.Сегіз-тоғыз дауыстының болуы олардың ішінде ы, и, і, (у, ұ, ү) қысаң дауыстыларының өзіндік нақышы болады; 2.ағ >ау, ег>ий, үг>үй т.б. дауысты мен дауыссыздың ежелден белгілі тіркестеріне сәйкестіктің болуы, мысалы: тағ>тау «тау», тег>тий – «тию, жанасу» үг(ө)грен - > үйрен – «үйрену» т.б. 3.Түркі тілдерінің ішінде қыпшақ тілдеріне сөз соңындағы дауыссыздың түсіп қалуы тән. Мысалы, оғыз және қыпшақ тілдеріндегі лексемаларды салыстырыңыз: сулук-сулу – (сұлу) *чистый, красивый;* серук-серу – тоқыма станогі; табақ-таба – (жайпақ/жалпақ табақ); бураук-бурау – (бұраушы/бұрғы), бурав; тірік-тірі – (тірі). 4.Сондай-ақ, қыпшақ тілдері морфологиясы мен лексикасына тән кейбір ерекше белгілері бар. Олар оғыз және қарлұқ тілдерінің белгілерімен қарама-қарсы қойылады[4]. Қыпшақ тілдерінің ноғай, қарақалпақжәне қазақтілдері сияқты тірі тілдердентұратын қыпшақ-ноғай топшасыалтын Орда мемлекетінің ыдыраған тұсында (дәуірінде) қалыптасты және өзге тілдердің дамуымен байланысты болды. Қыпшақ-ноғай тілдері Орта Азия мен Еділ бойында таралған.Ал қазіргі қыпшақ тобына енетін тілдердің бір бөлігінің негізінде оғыздық сипаты бар көне бұлғар тілінің жатуы, қыпшақтану процесінен кейін де басқа туыстас тілдермен, мәселен, қазіргі оғыз тілдерімен (қарайым, құмық, қарашай-балқар, қырым татары тілдерінің әзірбайжан тілдерімен қарым-қатынасы), бұлғар тілдерімен (татар, башқұрт тілдерінің чуваш тілімен қарым-қатынасы) тілдік қарым-қатынасқа қолайлы географиялық аумақта таралуы; негізін көне қыпшақ тілінен алатын (көне қыпшақ тілінде де оғыздық элементтердің сақталғаны белгілі) қарақалпақ, қазақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі тілдерінің қарлұқ тілдерімен (ұйғыр, өзбек), ноғай тілінің оғыз тілдерімен (чуваш) қатынаста болуы олардың лексикалық қорындағы қыпшақтық қабаттың өзгерістерге түсуіне алып келді. Мұндай өзгерістер негізінен сөз тұлғаларындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы айқындалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә.,Оразов М. Түркітануға кіріспе.-Алматы: Арыс,2004.-358б.
2.Баскаков. Н.А. Введение в изучение тюркских языков.-Москва:Наука,1979.-384с.
3.Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдрінің моносиллабтық негіздері.Алматы: Арыс.-360б.
4.Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика. Бірінші кітап.- Алматы: Алдоңғар, 2013.-236б.

УДК:81.362

МЕСТО КИПЧАКСКИХ ЯЗЫКОВ В КЛАССИФИКАЦИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Сабыр М.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *В статье рассматривается место кипчакских языков в классификации тюркских языков науки тюркологии. Также в статье рассмотрены преимущества и недостатки в классификации тюркских языко таких учёных как Корш, Самойлович, Богородицкий и др. Также предлагается анализ особенностей языков кипчакской группы.*

Ключевые слова: *тюркология, кипчаковедение, классификация, эвук, лексика.*

УДК 947.084 (574.2)

АКАДЕМИК Р.СЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бекмашева А.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Ғылыми мақалада қазақ тіл ғылымының көрнекті өкілі, ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Р. Сыздықтың қазақ тіл біліміндегі орны, зерттеу бағыттары мен алатын орны, ғалымдық тұлғасы сөз болады.*

Кілт сөздер: *Тіл білімі, Р. Сыздық, тіл мәдениеті, тарихи лексикология, тіл білімінің жаңа бағыттары, қазақ әдеби тіл тарихы.*

Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақстан РеспубликасыМемлекеттік сыйлығының және Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері Рәбиға Сыздықтың қазақ тіл біліміне ғана емес, ұлтымыздың әдебиетіне, мәдениетіне, психологиясына, этнографиясына қосқан еңбегі орсан зор.

Ғалымның ғылыми-зерттеу еңбектері, негізінен, қазақ әдеби тілінің тарихы, Абайдың поэтикалық тілі, қазақ тілінің поэтикасы, XV – XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар тілі, ортағасырлық жазба ескерткіштер тілінің тарихы мен лексика-грамматикалық құрылымы, текстологиясы, тарихи лексика, лингвостилистика, тіл мәдениеті салаларына арналған. Қазақ лингвистикасы ғылымы өзінің даму тарихында түрлі көзқарастар мен ғылыми тұжырымдардың, теориялар мен зерттеулердің куәсі болған. Сондай дәйекті тұжырымдар мен ғылыми зерттеулердің авторы Р. Сыздық тіл ғылымының өзекті мәселелері қатарында аталатын әдеби тіл нормалары мен олардың қалыптасу ерекшеліктері, тіл мен сөйлеу мәдениетінің нормативті қалыптары, жазу мен емле заңдылықтары, Қ. Жұбановтың қазақ тіл біліміндегі орны, А.Байтұрсынов және тіл білімі мәселелері, лингводидактика және қолданбалы лингвистика, Абай тілінің ерекшеліктері, түркітану мәселелері, тарихи лексикологияның негізгі қырлары, көркем мәтін лингвистикасы және оны талдау, тіл білімінің жаңа бағыттары, қазақ тілінің синхрондық және диахрондық жағдайы, тілдегі мақсатты-стильдік саралану секілді тілдік проблемаларды арнайы зерттеп, өзіндік соны тұжырымдар айта білген. Оның тіл мәдениеті мәселелеріне арналған еңбектерінде қазақтың ұлттық әдеби тілінің қолданыс аясы, тілдік норма проблемалары, тіл мәртебесі, ұлттық мәдениет пен тіл арақатынасы жан-жақтры зерттелген. Тілдік норма мен оның кодификациясы мәселесі академиктің «Тілдік норма және оның қалыптануы» деген еңбегінде алғаш рет сөз болған еді. Ғалым қазақ әдеби тілінің нормативті негіздерін айқындап, қалыпқа түскен тілдік нормалардың теориялық, практикалық негіздерін көрсетіп берген [1].

Қазақ сөзінің даму тарихы мен мағынасын саралау – ғалым зерттеулерінде басымдыққа ие бағыттардың бірі. Ғалымның еңбектерін қарастырып отырған шақта кез келген адам өзінің ана тіліне, оның құдіретіне деген сүйіспеншілік сезімін сезінеді. Ғалымның «Сөз құдіреті», «Сөздер сөйлейді», «Сөз сазы», «Абайдың сөз өрнегі» деген еңбектері тарихи лексикология, көркем мәтін тілінің, соның ішінде, қаламгер, жазушы тілінің көркем шеберлігі мәселесіне, сөз қызметінің көркемдік-эстетикалық қызметіне арналған. Осы еңбектері арқылы тілші-ғалым болашақ ұрпаққа ұлттық тәрбие беру көзі ретінде этнолингвистика саласына елеулі үлес қоса білді. Ол өзінің 1997 жылы жарық көрген “Сөз құдіреті” атты еңбегінде М.Әуезовтің 20 жылдардағы әңгімелері тілінен бастап, Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Сейдахмет Бердіқұлов, Оралхан Бөкеев, Асқар Сүлейменов, Тахауи Ахтанов, Қабдеш Жұмаділов, Кәдірбек Сегізбайұлы тәрізді қазақ көркем сөзінің қас шеберлері қаламынан шыққан туындыларға лингвостилистикалық тұрғыдан талдау жасап, олардың сыры мен сымбатын ашып

береді. Сөз шеберлерінің шығармаларын сөз таңдау, сөз қолданыс, сөз әрлеу тұрғысынан зерттейді. “Сөздер сөйлейді” еңбегі ғалымның аса бір зеректікпен орындаған жұмысы болды. Тілшінің өзі айтқанындай: «Белгілі бір сөздің, не сөз тіркесінің бұрынғы және қазіргі қолданысына, яғни сөз мағынасының өзгерісіне, даму эволюциясына назар аудару. Бұл ана тіліміздің барша байлығын айқындай түсуге жол ашады» [2, 159].

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сия ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? – деп Абай ақын айтқандай өлетін де сөз болатын шығар. Ал Рәбиға Сыздықтың кітабындағы басты идея – кез келген қарапайым сөзді өлмейтін деңгейге алып шығатынталантты қаламгерлердің сөз қолданыстары, өзіндік ізденістері болса керек [3, 11]. Академик көрнекті қазақ қаламгерлерінің көпшілік белгілі шығармаларына лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау жасайды. Сол арқылы әдеби тіліміз бен көркем әдебиетте өтіп жатқан күрделі процестерге үңіледі. Атап айтсақ, ғалым «Сөз құдіреті» деген еңбегінде Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Сейдахмет Бердіқұлов, Оралхан Бөкей, Асқар Сүлейменов сияқты ірі қаламгерлердің шығармаларын тілдік, тсилистикалық талдаулар жүргізіп, сөз деп аталатын тілдік бірліктің көркемдік әлеміне, құдіретіне үңіледі, сол мәселені өте мұқият зерттейді.

Рәбиға Сыздықтың бірқатар зерттеулері қазақ әдеби тілінің тарихы сан ғасырға тереңдеп, тамырын әріден алатынын дәлелдеп берді. Ғалым Асанқайғыдан бастап, Махамбетке, Бұқарға, Дулатқа дейінгі бес ғасыр өкілдерінің бізге жеткен сөз үлгілерін әдеби мұра деп қарастырып, оларды әдеби тілдің аспектісі ретінде зерттеді. Бұл дәуір мұраларының фольклордан бөлек, әдебиеттік шығармалар екенін дәлелдей келіп: «Қысқасы, қазақта халық әдебиетінен өзге, бірақ оған едәуір ұқсас келетін профессионал әдебиет өмір сүріп келді, оның тілі әдеби тіл санатына кіреді», — деп, бұл дәуірлерге тиесілі мұраларды ауызша әдеби тіл терминімен атауды ұсынды. Сөйтіп, Р.Сыздық ауызша әдеби тіл ұғымы мен терминін ғылыми айналысқа енгізді, уақыт өте келе мұндай таным-түсінік қазақ әдеби тілі теориясының негізгі постулаттарының біріне айналды; көпке дейін әдеби тіл деген ұғымға тиянақты анықтама берілмей келсе, енді қазақ жазба әдеби тілі, қазақ ауыз әдебиеті тілі, қазақтың жалпыхалықтық тілі деген категориялар бір-бірінен ажыратылып, әрқайсысы өз алдына саралана бастады. Осылайша ғалымның әдеби тіл туралы ойлары кең арналанып, қазақ әдеби тілі белгілі бір зерттеу нысаны бар, онысы көпаспектілі, әрқайсысы дербес, бірақ бір-бірімен сабақтасып жатқан бағыт-бағдары бар ғылым саласы ретінде нақтылана түсті. Қазақ әдеби тілі әр қырын функционалдық тұрғыдан тануға болатын іргелі ғылым саласы аталып, жоғары оқу орындарындағы басты пән санатына енді, бір сөзбен түйіндей айтқанда, қазақ әдеби тілі біртұтас филологиялық проблематика деңгейіне көтерілді. Сондықтан біз академик Р.Сыздықты әдеби тілдің тарихи аспектісін айқындаған, қазақтың ұлттық тілдік тұлғалар ұғымын әдебиетте де, тілде де қалыптастырып, тұрақтандырған, ауызекі сөйлеу тілі мен әдеби тілдің айырмашылығын ашып-ажыратқан, қазақ әдеби тілінің тарихи дамуының күре жолдарын хронологиялық тәртіппен түзіп берген ғалым. Оның теориялық тұжырымдары арқылы қазақ тіл білімінде жаңа бағыттар ашылып, жаңа мектептер қалыптасты.

Мем*ле*кеттік сыйлығының және Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері Рәбиға Сәтіғалиқызы (Ғалиқызы) Сыздық секілді қайталанбас қазақ қызының өмір жолына, белестері мен бағындырған асуларына, ғылымда салған сара жолына ден қойып, зерттеу барысында оның бүкіл болмысын ашар тегінен дарыған, жастайынан ортасы қалыптастырған тұлғалық қасиеттерін айтпай өтуімізге болмас. «Рәбиға Сыздықтың адами қасиеттері мен ғалымдық табиғаты арасындағы тамырластық төркінінде осындай бір үйлесім үлгісі мен сұлулық сыры бары анық» [4, 7], – дегендей, Р.Сыздық – қазақ тілтаным ғылымында аса ерекше аталатын көрнекті тұлғалардың бірегейі. Ғалым бұл биіктікке өзінің табиғи туа біткен дарыны, жоғары танымдық қасиеті мен тынымсыз

ізденісі арқылы жетіп отыр. Ғылымның ауыр жолында алмастай жарқыраған қазақтың біртума қызының қазақ тіл білімінде зерттеген тақырыптары мен салалары сан қырлы. Шешімін таппаған тартысты, даулы мәселелер, екі ұшты тұжырымдарға дәлелді ой айтып, тұшымды пікір келтіре білген ғалым әлі күнге дейін тіл білімін жаңаша, салааралық сипатта байланыстыра зерттеумен айналысып келеді. Рәбиға Сыздық туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның қазақ тіл білімі мен қазақ әдебиеті мәселелері арасындағы «алтын көпір» екені ойға оралады. Себебі ол қос әлемді біртұтас, ажырамас бірлік ретінде қарастырып, бүтін дүние тудыра білді. Әдеби мұралардың, ақын-жазушылардың тілін зерттей отырып, қазақ лингвистикасында өзіндік қолтаңбасын қалдырды. Бұған мысал ретінде, 1950 жылдардан бергі көкірек көзінен өткізіп, ғылыми танымның биік деңгейіне жеткізген Абай тілін зерттеуі, түркітану мұраларын талдауы, ақын-жазушылар тілінің көркемдік әлемін саралауы – ғалымның алғашқы ерекшелігі. Қортыта айтқанда. тілдің бейнелік сипатын, сөз құдіретін, ұлт қазынасын саналатын қасиетті ана тіліміздің болмысын ашуда Р.Сыздықтың өзіндік қолтаңбасы мен мұралары жетерлік. Қазақ атты ұлттың тілінің көркемдігін, ұлылығын айқындап, тілдің өзінің мәдениеті болатынын, қазақтың әр сөзін сөйлетуге болатынын еңбектері арқылы дәлелдеп көрсетіп берген академик Рәбиға Сыздықтың ұлттық руханият сахнасында алар орны ерекше болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
2. Сыздық Р.Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан). Толықтырылған 3-басылымы. – Алматы: Арыс, 2004. – 232 б.
3. Зинол-Ғабден Бисенғали, Жамал Манкеева. Қазақ филологиясы: егіз негіз. – Алматы: Арыс, 2010. – 352 бет.
4. Оразбаева Фаузия. Көп туса қазақ дәл сіздей қызды... [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. – 2009. – №14. – Б. 7.

УДК 947.084 (574.2)

РАБИГА СЫЗДЫК И ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Бекмашева А.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация:*В этой научной статье рассматривается научная деятельность, роль, исследовательские направления видного ученого, академика НАН РК, д.ф.н., профессора Р. Сыздык в казахском языкознании.*

Ключевые слова: *языкознание, Р. Сыздык, лингводидактика, историческая лексикология, новые направления казахского языкознания, история казахского литературного языка.*

УДК 894.342.09

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВТІҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Мамыров А.Ы.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Қазақтың асыл мұрасын кәсіби тұрғыда, ғылыми негізде тұңғыш рет арнайы зерттеп қазақ әдебиетінде ең алғашқы болып 1941 жылы «18 - XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы» тақырыбында кандидаттық диссертация, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында тағы да тұңғыш болып докторлық диссертация қорғаған көшбасшы ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, зергер жазушы, академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиев туралы айтылатынын ескертеміз.*

Кілт сөздер: *дүниетаным, мұра, эпостық жанр, архив, қажымтану.*

Қазақ халқының бар болмысы, рухани әлемі, дүниетанымы, ұлттық коды әдебиетінде жатыр дейтін болсақ, сол асыл мұраны кәсіби тұрғыда, ғылыми негізде тұңғыш рет арнайы зерттеп қазақ әдебиетінде ең алғашқы болып 1941 жылы «18 - XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы» тақырыбында кандидаттық диссертация, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында тағы да тұңғыш болып докторлық диссертация қорғаған көшбасшы ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, зергер жазушы, академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиев.

Мақалада академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиетің шығармашылығы сөз болатындықтан ғылым әдебін сақтай отырып, қажымтануда кімдер қандай іс тындырды деген мәселе төңірегінде ақпарат беріп өтейік. Қажым Жұмалиевтің әдеби, ғылыми мұрасы туралы ғалымның көзі тірісінде де, 1968 жылы дүниеден озғаннан кейін де газет-журнал беттерінде, кітаптарда мақалалар жарияланғаны белгілі. Мұның барлығы ғалымның шығармашылық қарымын, адами қадір-қасиетін жан-жақты ашып көрсетудегі игі істер. Бұл ретте жекелеген мақалалардан басқа нендей еңбектер бар дейтін болсақ, 1968 жылы Мұхаметжан Қаратаев, Сағынғали Сейітов, Зейнолла Қабдолов, Хасен Әдібаев шығарған «Қажым Жұмалиев» [1] атты шағын ұжымдық жинақ пен 1987 жылғы Мекерия Атымовтың «Қажым Жұмалиев» атты монографиясын атауға болады [2]. Содан соң 1989 жылы Руда Зайкенованың «Қ.Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» деген филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациялық жұмысы бар [3].

Алдыңғы ұжымдық жинақ пен монографиялық еңбекте Қ. Жұмалиевті «жазушы», «ғалым», «ұстаз» деп үш қырынан алып қарастырады. Жақсы бастама, қажымтанудың әліппесі дерлік, бірақ жан-жақты ашылмаған. Мұны көлемі шағын еңбектен талап етудің өзі орынсыз. Ал Руда Зайкенованың диссертациялық жұмысы арнайы қажымтануды зерттеу нысаны етіп алған алғашқы еңбек болғанымен, өкініштісі, әдеби айналымда кітап болып жарияланбады.

Ел тәуелсіздігін алғаннан кейін қажымтануда айтылып келген пайымдаулардың дамуына соны қарқын беріп, ғылыми еңбектердің жазылуына тікелей бағыт берген Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Зинол-Ғабден Қабиұлы Бисенғали. Мұны ғалымның жетекшілігімен 2006 жылы Ұлттық университеттің Қазақ әдебиетінің тарихы кафедрасында Азамат Мамыровтың «Қажым Жұмалиев эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» [4] атты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертациялық жұмыстан көруімізге болады. Бұл бағыттағы іс нәтижесіз емес те, ғалымның әр жылдары жазылған еңектері өзі дүниеден озғаннан кейін тұңғыш рет көп томдық болып 2010 жылы «Ақ Жайық қаламгерлер кітапханасы» сериясымен 7 том болып жарық көрсе [5], 2012 жылы «Қ.Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» [6] атты монография, 2015 жылы «Қажымтану» пәәні бойынша «Орал-Қазақстан» облыстық телеарнасының «Тарих толқынында» хабары негізінде түсірілген материалдар бойынша электронды дәрістер қоры жинақталды. 2017 жылы «Академик Қ.Жұмалиев архивінен» [7] атты оқу құралы баспадан шықты. 2018 жылы Батыс Қазақстан облысы әкімдігі мен Орал қаласындағы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті бірігіп

өткізген «Қажым оқулары - 1: Әлем мәдениеті контексіндегі білім жүйесінде жалпы адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мәселелері» атты халықаралық конференция, университеттің педагогика факультетінде салтанатты түрде ашылып тұсауы кесілген «Академик Қажым Жұмалиев атындағы ғылыми-зерттеу және қосымша білім беру» орталығы, 2019 жылы араға елу жыл салып барып, текстологиялық жағынан түпнұсқалық қалпына келтіріліп, ғылыми түсініктемем жазылып қайта шыққан «Жайсаңдары қазақтың» [8] естелік әңгіме кемекші оқу құралы қажымтанудағы игі істер деп айта аламыз.

Қилы замнның қаһарманы, аяулы жан Қажым ағаның ескен ортасы, заман шындығы мен дәуір тынысын танимын дегендерге «Жайсаңдары қазақтың» атты естелік әңгімелер жинағын оқып шығуды ұсынамыз.

Қ.Жұмалиевтің жазушылық қырын танытатын «Жайсаңдары қазақтың» әңгімелер топтамасының жалпы саны жетеу. Олар: «Қайсар қара, қайырымды адам», «Ұлық болсаң, кішік бол», «Күй жаршысы», «Үлгілі ұстаз», «Бір сырлы, сегіз қырлы», «Енегелі емір», «Досыңа достық – қарызың». Бұл әңгімелердің бас қаһамандары Сейітқали Меңдешев, Хамит Жәнібеков, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Санжар Асфендиаров, Әлімхан Ермеков, Сәкен Сейфуллин, Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Сағыр Камалов, Тайыр Жароков, Әлібек Қоңыратбаевтар.

Қажекеңнің әңгімелерінің жанрлық табиғаты туралы: «Қажым Жұмалиев әңгімелерінің бірқатарында нақтылы болған оқиғалар мен фактілер баяндалып отырғандықтан да кейбір әңгімелер очерктік сипат алып жатады... Бұлардың бәрі де ұзақ емір жолы үстіндегі педагог жазушының езі керіп-білген оқиғаларының жиынтығы, жол очерктері сияқты әсер қалдырады» деген М.Атымов пікіріне алып қосарымыз жоқ. 197

Қазақ әдебиеті және Қажым Жұмалиевтің әдеби мұрасы туралы сез қозғағанда қазақ әдебиеттану ғылымында XYIII-XIX ғғ. білгірі, махамбеттанушы ғалым деп мойындалған Қ.Жұмалиев Махамбет елеңдерін ел ішінен аяқтай жүріп жинап, текстологиялық қалыпқа түсіріп, ақынның құпия болып келген мәңгілік мекенін ақсақалдар кемегімен тауып, басына құлпытас орнатқан рухани шырақшысы екендігін ерекше айтқымыз келеді. Сондай-ақ, қазақ руханиятында Махамбеттің керкем прозадағы әдеби бейнесін тарихи тұлғасынан алшақтатпай «Айқас» атты шығармасы арқылы алғаш сомдаған ғалым жазушы.

Халел Досмұхамедұлы бастап, Қажым Жұмалиев арнасын кеңейткен махамбеттану бүгінгі тәуелсіз ел әдебиетімен бірге жасасып келеді. Бірақ осы тұста Махамбеттің жекелеген елеңдерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек. Махамбеттің туғанына 210 жыл толуына орай 2014 жылы Елбасының алғы сезімен шыққан «Айналайын Ақ Жайық» [9] елеңдер, ой толғам, естеліктер кітабында «Тарланым» елеңі 31 жол. Ал біздің қолымыздағы Қ.Жұмалиев архиві материалында 32 жол. Әңгіме қалыс қалған бір жолда емес, сол жолдың салмағында. «Тарланым» Махамбеттің Исатай батырды кекке кетеріп жырлаған рухты жыры, Қажекеңнің «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиетіміздің тарихын алсақ, ерлікті дәріптеп, батырлардың образын жасауда езіне шейінгі халық әдебиетінің табыстарын қайталамай, Махамбет шын мәніндегі реалистік образ жасады» [10] деуі де сондықтан.

Қ.Жұмалиевтің архив материалында Исатайдың айбының асқақтатын Махамбет сездері біріне-бірі сәулесін түсіріп, тұлғаның қадір-қасиетін айшықтап керсетер тұсы:

«Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған,
Тереңнен кезін ойдырған,
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған,»

болса, 2014 жылғы басылымда жебенің заттық қасиетін айқындайтын жол «Тереңнен кезін ойдырған» қалыс қалған.

Келесі, ақынның «Айныман» өлеңінің екінші шумағы Қажым архивінде:

«Кеткенім жоқ олжа үшін,
Кетіп едім елімнен,
Атаңа нәлет Жәңгірдің
Қан жылатқан заңы үшін»

болса, осы екінші шумақтың соңғы жолы «Айналайын Ақ Жайық» кітабында Махамбет елінен кету себебін Жәңгірдің «Бір ауыз айтқан сезі үшін» деп түсіндіреді. Бұл қисынға келмейтін сияқты. Махамбет бір ауыз сезге елден безетін адамның сойынан емес. Текстологиялық жағынан дұрысы Қажымдағы «Қан жылатқан заңы үшін» жолы болса керек.

«Махамбеттің қысқа емірі күреспен етті. Талай трагедиялық ауыр халдерді ез басынан кешірді... Әйтсе де осылардың барлығына ақын ерлікпен тезе білді. Сарыуайымға салынып, елім іздеген жоқ, емір іздеді. Тіпті элегиялық сарында жазылған лирикасының езінде де ақын жан сезімін, ез басының күйініш-сүйінішін айта келіп, сезінің аяғын әрдайым оптимистік романтика рухында бітіреді» [10] деген Қажекеңнің сезі Махамбет елеңдерін текстологиялық жағынан тануда да темірқазық болып қала береді.

2014 жылғы басылым «Айналайын Ақ Жайық» кітабындағы «Алты күндей алаулап» елеңінің алтыншы, тоғызыншы жолдары бізді тағы да ойландырып тастады. «Толғай-толғай жүгірген, Топырағын суарған» мағыналық жағынан алатын болсақ, толғай жүгірген, яғни шапқан ат топырақты суармайды, керсінше жел тұрғызып топырақты суырады. Қажекеңде бұл жолдар «Топырақты суырған» болып дұрыс беріліп тұр. 2014 жылғы жаңа нұсқада «Ылдидан салса теске озған, Кек мойынды кек жұлын» жолдарындағы «Кек мойынды кек жұлын» қайталамалары сездің сапталуы жағынан дұрыс па? Қажекеңнің архивін ашып қарасақ «кек мойынның» орнына «қой мойын» деп берілген. Қ.Жұмалиев жанымызға жақын екен деп «қой мойынды» дұрыс деп танысақ, ғылымда жасалған әділетсіздік болар еді. Осы тұста ойымызға Абайдың «Аттың сыры» өлеңіндегі:

«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бекен қабақ»

жолдары орала кетті. Бұлтартпас дәлел, «Айналайын Ақ Жайық» кітабындағы «Көк мойынды» тіркесін текстологиялық жағынан түзету керек. Қазақ жылқы малының мойнын 199 «қой мойындыдан» басқаға теңеп, балап сөйлеген емес. Біздің Махамбет өлеңдерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек дегендегі дәлеліміз мұнымен сарқылып қалмайды. Айтып отырғанымыз мысал үшін келтірілген бірлі-жарлысы ғана. Сөз танитын кісіге «жамауы мен құрауы» әр жерде көрініп-ақ тұр.

Қ.Жұмалиев шығармашылығын зерттеудегі соңғы жылдар нәтижесі ғалымның жеке архивінде кеңестік идеология жариялауға мүмкіндік бермеген мол материалдар сақталып келгендігін көрсетіп отыр. Бұл материалдардың құндылығы қазақ әдебиетінің байлығын еселей түсері анық. Тозығы жеткен қолжазбалар жойылып кетудің алдында тұр. Әрі мұндағы деректердің басым белігі қазақ әдебиетіндегі ақтандақтарды тануға мүмкіндік беретін сирек жәдігерлер. Көлемі бірнеше томға жүк болғандай.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаратаев М, Сейітов С, Қабдолов З, Әдібаев Х. Қажым Жұмалиев. Алматы: Ғылым, 1968.-526. 199
2. Атымов М. Қажым Жұмалиев-Алматы: Ғылым, 1987.-106 б.
3. Зайкенова Р. Қажым Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиетану ғылымының өзекті мәселелері: филол. ғыл. канд дис.-Алматы, 1989.-172б.
4. Мамыров А. Қажым Жұмалиев-эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші филол. ғыл канд. дис. - Алматы, 2006.-140 б.

5. Жұмалиев Қ. Ақ Жайық қаламгерлер кітапханасы сериясы Орал Ағартушы, 2010.-1-7т.
6. Мамыров А. Қажым Жұмалиев-эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші Орал М.Өтемісов ат. БҚМУ, 2012. - 160 б.
7. Мамыров А. Академик Қажым Жұмалиев архивінен. Тараз Карахан, 2017. - 440 б.
8. Жұмалиев Қ. Жайсандары қазақтың-Тараз Карахан, 2019. 348 б.
9. Айналайын Ақ Жайық, -Алматы: Полиграфкомбинат, 2014. 364 б.
10. Жұмалиев Қ. ХҮШ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті 5 т.-Орал Ағартушы,2010-2006.

УДК 894.342.09

КАЗАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЖЫМА ЖУМАЛИЕВА

МамыровА.Ы.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Обращаем ваше внимание, что впервые на профессиональной и научной основе впервые в казахской литературе было исследовано национальное наследие казахского народа - кандидатская диссертация на тему «История казахской литературы 18-XIX веков» в 1941 году, в 1946 году-кандидатская диссертация на тему «Казахская поэзия до Абая и язык поэзии Абая» - лидер, видный общественный деятель, писатель-ювелир, академик Кажым Жумалыулы Жумалиев.*

Ключевые слова: *мировоззренческий, наследие, этический жанр, архив, кажымоведение.*

УДК 811.161.1.

ФОРМИРОВАНИЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ НАВЫКОВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Даминова Л.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Статья посвящена изучению, выявлению и устранению одной из актуальных проблем – формирование орфографических навыков младших школьников. Особое внимание было уделено проведению экспериментальной работы.*

Ключевые слова: *орфографическая грамотность, орфографические навыки, правильное письмо, анализ.*

Орфографическая грамотность учащихся – это одна из актуальных проблем, стоящая перед школой на протяжении всего ее исторического развития. Но, несмотря на ее возраст, проблема орфографической грамотности до сих пор не решена и вряд ли может быть решена окончательно.Орфографически - правильное письмо предполагает умение находить, узнавать явления языка на основе так называемого орфографического навыка, который помогает пишущему остановиться, задуматься, проверить себя, когда это надо.К сожалению, не все учителя осознают смысл этого. Поэтому наиболее распространенной причиной низкой орфографической грамотности учащихся является отсутствие сформированности орфографического навыка.

Орфографический навык – это сложный навык. Он создается в процессе длительных упражнений и основывается на более простых навыках и умениях, таких как:

1) навык письма

2)умение анализировать слово с фонетической стороны

3) умение устанавливать морфемный состав слова и вычленять из слова орфограмму, требующую проверки

4) умение подвести орфограмму под соответствующее ей правило.

Особая роль в формировании орфографического навыка принадлежит начальным классам. Поэтому учителю нужно научить младших школьников превращать свои знания в навыки. Ученик должен понять, что от знаний, через упражнения, осознавая каждый орфографический случай, действуя по правилам, он приходит, наконец, к овладению навыком.Хорошо развитые речевые навыки (точная, грамотная и выразительная речь в различных ситуациях общения, грамотное письмо, адекватное понимание чужой речи, владение разными видами чтения) воспринимаются как признак воспитанности и образованности личности и в значительной мере определяют общественную и профессиональную активность человека[1].

Уровень элементарной грамотности, в том числе грамотности орфографической, связывается представителями нашего общества не только с общей подготовкой по родному языку, но тем самым и с моральным обликом подрастающего поколения, с его культурой. Поэтому проблема обучения правильному письму на всех этапах развития отечественной школы была и продолжает оставаться одной из центральных.

В дидактике существует много книг и статей, помогающих разобраться в лингвистических, психологических и методических основах обучения грамотному письму.Однако, несмотря на разностороннюю разработку вопросов методики обучения орфографии, проблема продолжает оставаться актуальной. Об этом свидетельствует общее состояние грамотности выпускников школ, а также студентов колледжей и вузов.

Решение проблемы орфографической грамотности своими корнями уходит в начальную школу, так как именно здесь закладываются основы всех лингвистических знаний и умений.На протяжении всей истории методики обучения орфографии высказывалась мысль о том, что важным при обучении грамотному письму является умение школьников замечать встречающиеся при письме трудности.

Вопрос о том, как системно построить работу над формированием орфографической зоркости у детей, начиная с первых шагов их обучения в школе, по-прежнему остается актуальным. Важнейшим компонентом его решения является обеспечение готовности учителя начальных классов вести соответствующую работу на уроке.Проблеме подготовки учителя к формированию у детей младшего школьного возраста орфографических навыков, посвящена эта статья.

Достижение высокого качества орфографических навыков по-прежнему остается одной из наиболее сложных задач начального обучения.Решая вопрос о работе над формированием у школьников орфографических навыков, учитель должен, прежде всего, учитывать психологическую природу орфографического навыка[2].

Навыки – автоматизированные компоненты сознательной деятельности, вырабатывающиеся в процессе ее выполнения.Поскольку орфографический навык формируется в деятельности и является результатом многократных действий, в методике обучения орфографии уделяется серьезное внимание изучению закономерностей такой деятельности, а также поиска путей и средств повышения эффективности обучения орфографии с учетом этих закономерностей.Формирование орфографических навыков – сложный и длительный процесс. Поэтому необходима строгая взаимосвязь между всеми компонентами, образующими фундамент любого навыка. Только при этом условии учащиеся могут использовать теоретические знания для обоснования написания слова, то есть действовать сознательно. Прежде чем приступить к работе над определенным орфографическим навыком, важно точно установить, какие знания и умения составляют

его фундамент, какими частными операциями должен владеть ученик, в какие взаимодействия должны вступать эти частные операции между собой.

Основу каждого орфографического навыка составляют вполне определенные знания и умения. С учетом характера орфограммы орфографические навыки можно разрешить на две группы:

1) навыки, формируемые на фонетико-словообразовательной основе (правописание корней, приставок, суффиксов);
2) навыки, формируемые на морфолого-синтаксической основе (правописания окончаний).

И в той и в другой группе центральное место занимает умение видеть орфограмму, то есть орфографическая зоркость, которая невозможна без понимания сущности орфограммы.

Результаты обучения орфографии зависят от того, насколько развита способность ставить перед собой орфографические задачи.

Ребенка важно научить:

1) ставить орфографические задачи (находить орфограммы);
2) устанавливать тип орфограммы, то есть правильно выполнять алгоритм решения орфографической задачи;
3) осуществлять орфографический самоконтроль.

Ошибки при выполнении орфографического действия могут возникать на любой его ступени.Умение ставить орфографические задачи, как и всякое другое орфографическое умение, может формироваться стихийно и целенаправленно. Решение тесно связано с языковым анализом и синтезом. Трудность орфографической задачи в том, что младший школьник должен сам поставить перед собой задачу. Он должен в процессе письма найти в слове орфограмму и осознать ее как задачу. Время на решение каждой задачи ограничено.Период обучения грамоте – очень ответственный этап для формирования орфографических навыков. Принципиально важно именно в данный период создать предпосылки для успешного развития орфографической зоркости, показать школьникам неоднозначное соответствие между звучащим словом и написанным, причем нужно двигаться не столько от буквы к звуку, сколько, наоборот – от звука к букве. В это же время следует формировать представление о слабых и сильных позициях звуков.Начать работу по формированию орфографической зоркости следует одновременно с обучением двум видам чтения: орфографическому и орфоэпическому. При этом следует активно использовать прием работы как орфографическое проговаривание[7].

Еще одним важным шагом в развитии умения ставить орфографические задачи является знакомство с наиболее отличительными признаками орфограмм гласных и согласных и обучение детей умению по этим признакам находить орфограммы.

Главное средство воспитания орфографической зоркости – правильное и своевременное формирование понятий об орфограмме. При этом обучение умению находить орфограммы (ставить орфографические задачи) – это первоначальный период в обучении правописанию, имеющий свою специальную методику и свои типы орфографических упражнений.

Формирование навыков грамотного письма у младших школьников базируется на усвоении грамматической теории и орфографических правил.

Практическая работа учащихся в большинстве случаев опирается на правила, которые эффективны лишь в случае их точного, уместного и быстрого применения. Малейшая неточность приводит к ошибкам.Для выявления сформированности орфографического навыка младших школьников был проведен срез, он заключался в проведении 3-х экспериментов. 1 – констатирующий эксперимент, где были выявлены распространенные ошибки; 2 – обучающий, была проведена работа по ошибкам и изучению орфограмм; 3 – контрольный эксперимент, на котором были показаны улучшения результатов учащихся.Цель констатирующего которого: выявить уровень

сформированности орфографических навыков у учащихся, а также анализ типичных ошибок и определение путей их устранения.Анализ констатирующего этапа педагогического эксперимента.

Мы предлагали детям словарные диктанты на заданную орфограмму и текст, содержащий определенное количество слов на эту орфограмму, или словарный диктант, содержащий по несколько слов на определенное количество орфограмм (чтобы сопоставить уровень усвоения различных орфограмм).По результатам анализа работ детей нами было определено три уровня орфографической грамотности: высокий, средний и низкий.Тест был проведен нами в контрольной и экспериментальной группах, в результате, нами были получены следующие результаты.Если оценить уровень орфографической грамотности экспериментального класса, можно отметить, что преобладающим уровнем является средний, представленный практически половиной класса – 45%, на втором месте низкий зафиксированный у 35%, на последнем уровне высокий, отмеченный у 20%.

Оценивая показатели орфографической грамотности контрольного класса, можно сделать вывод о том, что преобладающим по орфографической грамотности является средний уровень, представленный (50%). На втором месте – низкий уровень 35%, высокий уровень отмечен у 15%.

Анализ результатов обучающего (фиксирующего) эксперимента

Исследование уровня орфографической грамотности показало, что в контрольном и экспериментальном классах он примерно одинаков и не очень высок, т. е. при отсутствии специальной работы по формированию орфографической грамотности младшие школьники мало отличаются в своих умениях и навыке.Результаты данной работы нацелены на то, чтобы понять, насколько удачно дети контролируют написание орфограмм, а также на какие орфограммы нам следует обратить особое внимание, какие орфограммы детьми усвоены недостаточно[7].

Как показатель сформированности орфографического самоконтроля мы учитывали количество неисправленных детьми ошибок в тексте.

Результаты в ЭГ:

Высокий уровень орфографического самоконтроля выявлен у 4 (20%) детей: один ученик исправил все ошибки, два ученика не увидели по одной ошибке в слове «прелесТную», один ученик не смог исправить две ошибки также в словах с непроизносимой согласной.

Средний уровень орфографического самоконтроля выявлен у 10 (50%) учеников. Пять учеников не смогли исправить по три ошибки в тексте (восновномв словах «вОкруг», «окресТность», «прелесТная», «солНца»), два ученика не увидели по четыре ошибки, два ученика не увидели орфограммы в пяти словах.

Низкий уровень орфографического самоконтроля - у 6 (30%) учащихся. Три ученика не исправили по 6 ошибок, один ученик - 7 ошибок, один ученик не исправил 8 ошибок, два ученика не исправили по 10 и 12. (Рис.3).

Анализ результатов КГ.

Так же, как и в ЭГ для проверки уровня сформированности орфографического самоконтроля нами был выбран текст с ошибками.

Результаты в КГ:

Высокий уровень орфографического самоконтроля выявлен у 3 учащихся (15%): один ученик исправил все ошибки, два ученика не смогли исправить две ошибки в словах с непроизносимой согласной.

Средний уровень орфографического самоконтроля выявлен у 10 учеников (50%). Шесть учеников не смогли исправить по три ошибки в тексте (в основном в словах «пасТбище», «окресТность», «радосТный», «солНца»), три ученика не увидели по четыре ошибки, один ученик не увидел орфограммы в шести словах.

Низкий уровень орфографического самоконтроля - у 7 (35%) учащихся. Два ученика не исправили по 6 ошибок, три ученика - 7 ошибок, один ученик не исправил 8 ошибок, один ученик не исправил 12. (Рис.3).

Можно сделать вывод о том, что учащиеся слабо владеют орфографическими навыками, их уровень знаний невысокий. Следовательно, необходима помощь педагога в деле успешного формирования данного качества. Эта помощь должна быть направлена на заинтересованность детей и разнообразие методических приёмов в подаче знаний на уроках русского языка. Ребят необходимо вовлечь в активную работу по формированию орфографических навыков.

Контрольный эксперимент

Для повторного исследования уровня сформированности орфографической грамотности учащихся ЭГ и КГ был проведен тест на основе методики Н.В. Зайцева (Приложение2).

После проведения повторного теста в контрольной и экспериментальной группах нами были получены следующие результаты:

В ЭГ высокий уровень орфографической грамотности у 11 человек (55%): частота появления ошибок составила 0, у 4 учащихся - 0,028, у 4 учащихся -0,057; средний уровень у 7 человек (35%): у 4 частота появления ошибок составила 0,085, у 3 учащихся -0,114 и низкий уровень у 2 человек (10%): 0,142 и 0,171. Оценивая уровни орфографической грамотности экспериментального класса, можно сделать вывод о том, что преобладающим уровнем на контрольном этапе исследования стал высокий - 55%, , на втором месте теперь средний уровень зафиксированный у 35%, на последнем уровне низкий, отмеченный только у 2 учеников 10%. Также стоит отметить, что качественный показатель низкого уровня у одного ученика вырос с 0,314 до 0,142, у другого ученика с 0,257 до 0,171, что также свидетельствует в эффективности проведенной работы на формирующем этапе исследования (Приложение3).

По результатам повторного тестирования КГ произошли незначительные изменения.

Высокий уровень у 4 человек (20%).

Средний уровень у 9 человек (45%). Низкий уровень у 7 человек (35%) (Рис.4)

По результатам повторной диагностики было выявлено:

Высокий уровень орфографического самоконтроля у 10 (50%) детей. Это – 5 учащихся, которые смогли исправить все ошибки в тексте, 2 ученика - не увидели по одной ошибке, 3 ученика не исправили две ошибки

Средний уровень орфографического самоконтроля у 9 (45%) учеников. Это- 3 ученика - не исправили три ошибки, 5 учеников пропустили четыре орфографических ошибки в тексте, один ученик не смог исправить пять ошибок.

Низкий уровень 1 (5%) учащегося ЭГ. Один ученик не смог исправить 7 ошибок, по сравнению с констатирующим этапом, где у данного ученика было 10 пропущенных ошибок, видна положительная динамика. По результатам повторнойдиагностики было выявлено, что качественных изменений в КГ не произошло.Результаты диагностики уровня орфографического самоконтроля у учеников КГ на контрольном этапе:

Высокий уровень орфографического самоконтроля у 4 (20%) учащихся. Средний уровень орфографического самоконтроля выявлен у 11(55%)учащихся.

Низкий уровень орфографического самоконтроля у 5 (25%) учащихся.

Во время наблюдений за детьми в конце исследования было замечено, что дети стали более уверены в написании словарных слов, стали быстрее находить проверочные слова. Учащиеся умеют находить орфограммы при объяснении написания слов, развёрнуто комментируют их, при этом используют письменное комментирование подчёркиванием орфограмм, обозначением знаков проверки[3].

Анализ результатов проверочных работ, проведённых через определённые временные интервалы, позволяет увидеть небольшой, но стабильный рост грамотности

учащихся.Таким образом, исследование проблемы “Формирование орфографического навыка" убедило нас в том, что она имеет свои сложности.

Эти сложности вызваны тем, что младший школьник имеет свои психологические особенности сохранения материала в памяти и его воспроизведения, что связано со сложным составом

Руководствуясь результатами нашего исследования, мы можем утверждать, что способность видеть орфограммы является необходимым условием в деле овладения орфографическими нормами. Чтобы ребёнок научился успешно применять правила, нужно научить его находить те места в тексте, которые подлежат применению этих правил. Следовательно, воспитание этой способности к орфографической зоркости у учащихся есть насущнаянеобходимость.

Анализ учебно-методической литературы по русскому языку за четвертый класс позволил нам сделать вывод о высоких требованиях, предъявляемых к развитию орфографических навыков на уроках русского языка. В то же время очевидно, что методика обучения орфографии в начальной школе несовершенна: в ней не предусмотрено специальное обучение, направленное на развитие орфографической зоркости. Между тем, в традиционных и развивающих программах возможно отметить много положительного для формирования орфографических навыков учащихся:

1. Осознанное отношение кслову.
2. Развитие фонематического слуха.
3. Формирование представлений об орфограмме и ее опознавательных признаках.
4. Упражнения для выработки орфографическойзоркости.
5. Использование дидактических средств для организации работы по формированию орфографическойзоркости.
6. Специально организованноесписывание.
7. Использование памяток для проведения работы надошибками.
8. Графические и цифровые обозначенияорфограмм.
9. Диагностика орфографическойзоркости.
10. Систематическое включение УУД в процесс развития орфографическойзоркости.

Это, безусловно, создает благоприятные условия для дальнейшего развития орфографических навыков и может эффективно использоваться в работе.

В нашем исследовании была поставлена цель – выявить и экспериментально проверить эффективность педагогических условий, которые способствуют формированию орфографических навыков у младших школьников на уроках русского языка. Поэтому нами была разработана система орфографических упражнений, направленных на решение одной из важнейших проблем, существующих в методике обучения русскому языку, - повышение уровня орфографической грамотности учащихся младших классов.

Список литературы:

1. Алгазина, Н. Н. Формирование орфографических навыков / Н. Н. Алгазина. - М.: Просвещение, 1987. — 158с.
2. Власенков, А.И. Методика обучения орфографии в школе / А.И. Власенков. -М.: «Русское слово», 2012. -232с.
3. Гальперин, П.Я. Введение в психологию/П.Я.Гальперин. –М.: МГУ,1976.–263 с.
4. Козина, А. Н. Развитие орфографической зоркости у младших школьников / А.Н. Козина // Молодой ученый. — 2014.—№18. — с. 584-586.
5. Львов, М.Р. Обучение орфографии в начальных классах / М.Р. Львов //Начальная школа, 1984. - №12. - с.42

6. Львов М.Р. Правописание в начальных классах / М.Р. Львов. - М.: Просвещение, 1999.-263с.
7. Львов, М. Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах / М. Р. Львов, В. Г. Горецкий, О. В. Сосновская. — М.: Издательский центр «Академия», 2007. — 464с.

УДК 811.161.1.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Даминова Л. К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Бұл мақала мектеп алды оқушыларының орфографиялық қабілетінің қалыптасуындағы маңызды бір проблемаларды зерттеп, тауып және оларды шешу жолдарына арналады. Басты назар зертханалық жұмыстарға көңіл бөлінді.*

Кілт сөздер: *орфографиялық сауаттылық, орфографиялық дағдылар, талдау, сауатты және дұрыс хат*

ЭКОНОМИКА

УДК 338 (4/5)

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ КАТЕГОРИИ ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО СОПРЕДЕЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ

Махмудов А.Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Раскрывается содержание приграничного сотрудничества определяющиеусловия, способствующие развитию внешнеэкономической деятельности*

субъектов приграничных территорий, совершенствованию таможенной инфраструктуры и развитию экономики регионов.

Ключевые слова: *приграничное сотрудничество, кооперация, торговля, территориальные границы, хозяйствующие субъекты, государственные органы, регионы, внешнеторговый оборот.*

В мировой практике приграничные территории сопредельных государств характеризуются высокой динамикой развития, поскольку занимают ключевое место в трансграничном движении капитала, рабочей силы, товаров, услуг, международном сотрудничестве в таких сферах, как: окружающая среда, сельское хозяйство, транспорт, безопасность и коммуникации. Таким образом, приграничный регион является признанным элементом системы международных экономических и социально-политических отношений, неотъемлемой частью системы межгосударственного сотрудничества. Понятие «приграничное сотрудничество» подразумевает то, что входящая в него территория испытывает существенное влияние границы. Государственная граница Республики Казахстан с Российской Федерацией имеет протяженность более 7000 тысяч километров и является самой протяженной сухопутной границей в мире. В условиях сложившихся отношений между Казахстаном и Россией она представляется как некая мощная фильтрующая система, которая не разделяет приграничные регионы и народы, а обеспечивает их поступательное развитие в международном сотрудничестве государств и совершенствует существующие экономические отношения. Для России Казахстан также является одним из основных внешнеторговых партнеров 2 место среди стран СНГ, 9 место в мире.

При определении категории, связанной с системой приграничного сотрудничества, следует оперировать следующими характеристиками:

- приграничный регион это территория в пределах административных или иных государственно-территориальных образований, административно-территориальные границы которых совпадают с линией государственной границы сопредельных стран;

- население приграничных регионов - граждане сопредельных государств, постоянно проживающие на территории приграничных регионов;

- сотрудничество приграничных регионов - согласованные действия органов государственного управления, хозяйствующих субъектов, общественных организаций и населения сопредельных стран, направленные на укрепление и развитие отношений между приграничными регионами;

- традиционная хозяйственная деятельность - исторически сложившаяся в течение длительного времени деятельность приграничного населения и хозяйствующих субъектов сопредельных государств.

Основными задачами в области приграничного сотрудничества для Республики Казахстан являются:

- создание обстановки доверия, взаимопонимания и добрососедства между органами власти, деловыми кругами и населением приграничной территории Республики Казахстан и органами власти, деловыми кругами и населением приграничных территорий Российской Федерации;

- развитие и укрепление хозяйственных, культурных и гуманитарных связей между приграничными территориями Казахстана и сопредельных областей;

- содействие взаимопониманию и дружбе между народами, населяющими приграничные территории Казахстана и сопредельных государств;

- упрощение взаимного общения заинтересованных органов власти, деловых кругов и населения, в том числе этнических общностей, разделенных государственными границами, поддержка соотечественников за рубежом, проживающих в приграничной территории;

- совместное решение экономических, транспортных, энергетических, коммунальных, экологических, социально-демографических, гуманитарных и других проблем приграничных территорий;

- обеспечение поддержки органами государственной власти Казахстана и органами местного самоуправления, действующими в обустройстве приграничной территории и в решении задач развития приграничного сотрудничества;

- создание условий, способствующих прохождению экспортных и импортных товаров через приграничную территорию Казахстана, включая содействие обустройству пунктов пропуска через государственную границу, транспортной инфраструктуры, таможенных складов, терминалов и т.д.;

- противодействие в установленном законодательством порядке проявлению этнического и религиозного сепаратизма, межэтнической напряженности на приграничной территории;

- содействие реализации внутренней и внешней политики Республики Казахстан, обеспечению национальных интересов и национальной безопасности на государственной границе, в том числе в сфере борьбы с терроризмом, незаконным оборотом наркотиков и другими правонарушениями.

Приграничное экономическое сотрудничество между областями Западного Казахстана и субъектами Российской Федерации и является одной из ключевых составляющих комплекса казахстанско-российских отношений, играет важную роль в укреплении торгово-экономического, гуманитарного и культурного сотрудничества между нашими странами.

Взаимовыгодная кооперация Западно-Казахстанской области с пятью приграничными областями России осуществляется в соответствии с подписанными Соглашениями о развитии торгово-экономического, научно-технического и культурного сотрудничества с правительствами Оренбургской, Самарской, Астраханской, Волгоградской и Саратовской областей, с которыми наш регион имеет общую границу протяженностью более полутора тысяч километров. Российско-казахстанское межрегиональное сотрудничество является наиболее ярким и успешным примером такого взаимодействия на евразийском постсоветском пространстве: за последние годы доля приграничных областей во внешнеторговом обороте России и Казахстана возросла с 40% до 70%

Наиболее значимым событием для областей Западного Казахстана и Республики Казахстан в целом в 2018 году стал состоявшийся в августе в Актау Пятый Каспийский саммит, в котором приняли президенты России, Казахстана, Азербайджана, Туркменистана и Ирана. Главным событием встречи на высшем уровне стало подписание лидерами пяти государств базового международного договора, выработанного на основе консенсуса и взаимного учета интересов всех сопредельных государств, – Конвенции о правовом статусе Каспийского моря. Этот основополагающий документ создает новый, отвечающий современным требованиям и нацеленный на дальнейшую интенсификацию всестороннего взаимодействия прибрежных стран правовой режим Каспийского моря.

Все приграничные регионы Российской Федерации осуществляют торгово-экономические отношения с Республикой Казахстан. В последние годы наибольших объемов взаимного товарооборота с РК, превышающих миллиард долларов США, достигли Челябинская и Оренбургские области.

С целью реализации Соглашения между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан по сохранению экосистемы бассейна трансграничной реки Урал в ноябре 2018 г. в Москве состоялось первое заседание профильной Российско-казахстанской межправительственной Комиссии. По итогам заседания был подписан Протокол и План мероприятий по улучшению экосистемы бассейна реки Урал и предотвращению трансграничного загрязнения. В рамках Плана планируется обмен гидрологической и гидрохимической информацией, осуществление

взаимодействия контрольно-надзорных органов, проведение работы по водоочистке и лесовосстановлению, сохранению биологического разнообразия экосистемы реки и другие меры.

В сентябре 2018 г. в Западно-Казахстанскую область с рабочим визитом посетил Президент Республики Татарстан Р.Н.Минниханов. На деловом форуме «Казахстан-Татарстан», состоявшемся после переговоров руководителей двух регионов, представители власти и бизнеса в Западно-Казахстанской области и Республики Татарстан обсудили направления развития межрегионального сотрудничества и провели презентации проектов, в том числе в области образования и туризма. Были подписаны ряд соглашений об экономическом и гуманитарном сотрудничестве. Акимат Таскалинского района ЗКО подписал меморандум о сотрудничестве в торгово-экономической, научно-технической, социальной и культурно-гуманитарной сферах с Актанышским районом Республики Татарстан Российской Федерации.

По данным ЕЭК, в 2017 году Казахстану и России удалось остановить негативную тенденцию снижения объемов взаимной торговли и увеличить ее показатели на 33%. Необходимо продолжить этот позитивный тренд в 2019 году. Между нашими странами существуют ряд договоренностей по совместным инвестиционным проектам, в том числе в приграничных областях.

Активно развивается сотрудничество Западно-Казахстанской области с Самарской областью. В сентябре 2018 года делегация Управления предпринимательства и индустриально-инновационного развития Западно-Казахстанской области посетила Самарскую области с целью обсуждения возможностей развития партнерства в сфере бизнеса, аграрно-промышленного комплекса и туризма. Состоялся заинтересованный диалог сторон в том числе по вопросам поставки продукции сельхозпредприятий ЗКО на территорию Самарской области, совместного строительства систем мелиорации, тепличных систем для выращивания сельхозпродукции, сотрудничества Консорциума «Зениттехсервис» с Самарским авиационным кластером по вопросу производства в Западно-Казахстанской области беспилотных аппаратов.

Делегационный обмен двух областей продолжился в ноябре 2018 г. В ходе визита акима Западно-Казахстанской области в Самару обсуждались вопросы дальнейшего развития сотрудничества двух сопредельных областей укрепление отношений в экономической, культурной и гуманитарной сферах, состоялись переговоры представителей бизнес-структур. Были представлены развернутые презентации о территориальных и экономических особенностях областей, перспективных направлениях расширения сотрудничества, открытии совместных производств и обмене опытом. Сторонами была выражена готовность наладить сотрудничество в области животноводства и сельского хозяйства, рассматривается возможность создания в Самарской области современных и высокотехнологичных предприятий в сфере АПК, были обсуждены перспективы сотрудничества в сфере туризма и установления прямого авиасообщения между регионами. Состоялось подписание соглашения о торгово-экономическом, научно-техническом, социально-культурном сотрудничестве Самарской и Западно-Казахстанской областей.

Приграничное сотрудничество помогает устранять неудобства границ, преодолевать отдаленное местоположение регионов и улучшать условия жизни приграничного населения. Это должно включать в себя все сферы жизни: гуманитарную, социальную, экономическую и инфраструктурную. Знание и понимание соседей столь же важны, как и развитие доверия. Приграничное сотрудничество Казахстана с субъектами Российской Федерации становится все более весомым фактором в формировании устойчивой системы взаимодействия с сопредельными областями. Оно служит созданию благоприятных условий и для личного общения граждан, позитивно влияет на создание по периметру границ пояса доверия и добрососедства, способствует ускорению интеграционных процессов в рамках СНГ.

Список литературы:

1. Омаров А. Д., Шалтыков А. И. - Интеграция Казахстана со странами СНГ - Қазақстанөндіріскөлігі - Промышленный транспорт Казахстана, 2017. - № 4
2. Ювица Н.В. - Опыт и перспективы приграничного сотрудничества Казахстана и России - Вестник ОГУ №8 (157)/август, 2013
3. http://www.business-bko.gov.kz
4. https://uralsk.mid.ru

ОӘЖ 338 (4/5)

ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАЗМҰНЫ КАТЕГОРИЯЛАР ШЕКТЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ШЕКАРА МАҢЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Махмудов А. Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Шекара маңындағы аумақтар субъектілерінің сыртқы экономикалық қызметін дамытуға, кедендік инфрақұрылымды жетілдіруге және өңірлердің экономикасын дамытуға ықпалететін жағдайларды айқындайтын шекарамаңындағы ынтымақтастықтың мазмұны ашылады.*

Кілтті сөздер: *шекарамаңы ынтымақтастығы, кооперация, сауда, аумақтық шекаралар, шаруашылық жүргізуші субъектілер, мемлекеттік органдар, өңірлер, сыртқы сауда айналымы.*

УДК 330.3221

СОТРУДНИЧЕСТВО ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ КОМПАНИЙ С ПРЕДПРИЯТИЯМИ ЗКО В РАМКАХ ИНФОРМАЦИОННО-ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Ерниязов Р.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *Эффективное построение национальной инновационной системы в Казахстане в рамках государственной программы инновационного развития. Путь к инновационному Казахстану уже определен и имеет свои направления и ориентиры. Приоритетными направлениями являются разработка инновационных проектов и коммерциализация технологий, масштабное привлечение в экономику прямых*

иностранных инвестиций. За счет этого наша страна сделала мощный экономический рывок и должна выйти на новый уровень экономического роста.

Ключевые слова: *инвестиции в инновационную деятельность, инновационный ресурс, инновационное развитие, инновационные проекты, новые технологии.*

На сегодняшний день Казахстан на пути своего развития, активно обсуждает вопросы развития национальной экономики, перспективы устойчивого роста, движения в мировое экономическое пространство и региональной интеграции. Такое развитие возможно на основе постоянно обновляемых знаний, формирующих интеллектуальный потенциал новаторов, генерирующий научные открытия и технические изобретения, новые механизмы социально-экономического развития, эффективные методы менеджмента и маркетинга, формирующие в совокупности передовые инновационные технологии.

Для эффективного построения национальной инновационной системы в Казахстане действует новая генеральная линия развития инноваций, в рамках которой оказывается качественная поддержка казахстанским инноваторам. Государственная программа индустриально-инновационного развития создает условия для научно-технологического прорыва в Казахстане.

Во всем мире инновационная деятельность рассматривается как одно из главных условий модернизации экономики. Создание, внедрение и широкое распространение новых продуктов, услуг, технологических процессов становятся ключевыми факторами роста.

В Казахстане синтез науки и производства, внедрение научных достижений в бизнес-среду также является главным направлением развития инноваций.

«За неполные пять лет объем казахстанской экономики увеличился в 2 раза. Построено свыше 350 новых предприятий инновационного типа. Мы приступили к реформе научно-инновационной сферы», - заявил Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев на XIV съезде НДП «Нур Отан».

За годы Независимости созданы национальная и региональная инновационные системы с сетью технополисов, технопарков, технологических бизнес-инкубаторов, формируются инновационные кластеры, действуют национальные институты развития, в том числе Национальное агентство по технологическому развитию АО «НАТР» и Национальный инновационный фонд и др.

В Западно-Казахстанской области по итогам нескольких последних лет на 7% выросла инновационная активность предприятий. Залогом успешного перехода от сырьевого к инновационному типу экономики является слаженное взаимодействие между бизнесом, наукой и образованием.

Количество предприятий, имеющих завершенные технологические инновации, увеличилось с 26 единиц в 2011 году до 61 в 2016 году, из них 19 – в обрабатывающей промышленности.

Наиболее высокая активность по всем типам инноваций наблюдалась среди малых предприятий и составила 60,8%. По предприятиям обрабатывающей промышленности в 2015 году показатель составил 18,4%. Объем инновационной продукции составил 5,9 млрд. тенге. Объем инновационной продукции, поставленной на экспорт, составил 65,2 млн. тенге», - отметило Управление предпринимательства и индустриально-инновационного развития ЗКО.

Затраты на продуктовые и процессные инновации составили 2,7 млрд. тенге. При этом, данные затраты из собственных средств предприятий составили 1,2 млрд. тенге, то есть, 43,7% от общих затрат на реализацию инновационной деятельности. Доля инновационной продукции и услуг инновационного характера в общем объеме ВРП – 0,3% [1].

«Сохранен кадровый и технический потенциал машиностроительных предприятий и заводов бывшего оборонного комплекса. На большинстве предприятий

региона имеются конструкторские группы, сохранены принципы работы по НИОКР (научно-исследовательские опытно-конструкторские разработки).

Предприятиями ведутся работы по внедрению новых технологий», - отметил заместитель акима ЗКО Игорь Стексов.

АО «НИИ «Гидроприбор» планируется освоение базовой модели подводной робототехники совместно с французской компанией «ECA ROBOTICS», планируется модернизация и расширение номенклатуры выпускаемой продукции по производству малых катеров. Имеется договоренность по освоению пассажирских автобусов на базе АО «Уральскагроремаш» совместно с венгерской компанией EVOPRO. Подписан меморандум о сотрудничестве.

«В рамках Карты индустриализации по области реализуется 40 проектов на сумму 327,2 млрд. тенге с созданием 2264 постоянных рабочих мест. В первой пятилетке из них реализовано 32 инвестиционных проекта на сумму 257,9 млрд. тенге, создано 1890 рабочих мест. На сегодняшний день 22 проекта вышли на проектную мощность свыше 70%, 5 проектов – свыше 50%, остальные проекты осуществляют поэтапный выход на проектную мощность. Во второй пятилетке планируется ввод 8 проектов на общую сумму 69,3 млрд. тенге с созданием 374 рабочих мест», - отметил один из руководителей отдела Управления предпринимательства и индустриально-инновационного развития ЗКО.

Глава государства Нурсултан Назарбаев дал задание по созданию благоприятного бизнес-климата для инвесторов, в том числе иностранных, и EXPO открыло дополнительные возможности для налаживания партнерских отношений с передовыми международными компаниями. К реализации поручения Главы государства активно приступили и в ЗКО. Здесь взят на вооружение богатый опыт, наработанный европейскими странами. Так, по словам акима области Алтая Кульгинова, в сотрудничестве с финскими коллегами в регионе предстоит реализовать несколько проектов. «Один из проектов – переработка твердых бытовых отходов. Подобное производство необходимо региону, и богатый опыт финских коллег может быть весьма полезен, так как основан на использовании инновации. Весьма интересным и актуальным для области нововведением, которое было презентовано в рамках EXPO, предстоит стать 3D – проектированию», - подчеркнул аким области. Более подробно о ходе реализации проектов рассказал директор международной компании «Финский бизнес-хаб» Мухтар Манкеев. «Партнерские отношения с финскими коллегами были налажены еще в 2013 году, но конкретные проекты были инициированы во время EXPO в Астане. В данный момент запускается завод по выпуску энергоэффективных финских деревянных окон и дверей, который планируется расширить до полноценной мебельной фабрики. Это будет первая фабрика такого уровня и параметров по энергоэффективности в Казахстане. Второе направление – «Зеленая экономика». Как известно, в Финляндии система управления ТБО является одной из лучших в мире, страной достигнуты высокие показатели по переработке мусора, утилизации отходов, по управлению полигонами.

Сегодня консорциум ICM Recycling объединился для того, чтобы внедрить лучшие практики финской модели управления системой ТБО в Уральске. Третье направление – «Цифровой Казахстан – заключается во внедрении новых технологий, о которых говорит Президент Казахстана. В Уральске мы планируем внедрить современные методы 3D-проектирования и моделирования. Это минимизирует риски строительных, проектных ошибок», - сказал Манкеев. В рамках Международной выставки между ЗКО и финской стороной была достигнута договоренность о проведении семинара в Уральске. Семинар для проектных и строительных компаний прошел в конце августа. Для этого в ЗКО приехал специалист из Финляндии Тони Лингвист.

«Интерес к Казахстану, в частности к ЗКО, проявляют многие иностранные компании, это мы могли заметить, побывав на EXPO-2017. Выбор остановили на ЗКО. Почему? Ответ прост – мы поняли, что здесь можно вести бизнес по-европейски,

чувствуется поддержка от местных властей, да к тому же Уральск – самая ближняя точка к нашей стране, Также нельзя не отметить благоприятный бизнес-климат», поделился финский бизнесмен Калвер Каппер [2].

ЗКО считается «Западными воротами» страны. Расположение области очень благоприятно сказывается на развитии международного сотрудничества и привлечении иностранных инвестиций.

Названные инициативы должны быть продолжены на региональном, городском и районных уровнях, где можно было бы также эффективно обсуждать соответствующие проблемы. От того, насколько инновационным будет управление на этих уровнях, сегодня в значительной мере зависит будущее казахстанской экономики.

Путь к инновационному Казахстану уже определен и имеет свои направления и ориентиры. Контуры национальной модели инновационного развития Казахстана формализуются в виде наукоемкой модели экономики с опорой на человеческий капитал. Приоритетными направлениями являются разработка инновационных проектов и коммерциализация технологий, масштабное привлечение в экономику прямых инвестиций, прежде всего зарубежных.

В стране сформированы или создаются базовые инновационные площадки, часть которых приобрела международный статус. В том числе это G-Clobal, Астанинский экономический форум, ЭКСПО-2017, Назарбаев Университет и др. В Казахстане успешно реализуется эффективная инновационная политика как важная составная часть государственной экономической политики. Для реализации данной политики разработаны и реализуются государственные программы. Начата реализация Пяти основных институциональных реформ, затрагивающих ведущие отрасли экономики и систему государственного управления, разработан пошаговый алгоритм действий Правительства «100 конкретных шагов» и др.

Благодаря реализации этих документов, а главное – разработке Государственной программы индустриально-инновационного развития на 2015–2019 годы (ГП ИИР), программы инфраструктурного развития «Нұрлы жол», удалось скорректировать целевые установки Стратегии-2050 с условиями современной кризисной ситуации в глобальной экономике.

В инновационном развитии Казахстана нельзя ограничиваться достигнутым, необходимо расширять и модернизировать меры по углублению наукоемкой модели экономики. Само это понятие должно быть более четко конкретизировано на всех уровнях и должно быть понятным для всех субъектов хозяйственной системы – от предприятия до отрасли, региона, кластера, специальной экономической зоны и т. д. Кроме того, необходимо определить показатели соответствия наукоемкой модели и основные критерии перехода к такой модели. Прежде всего эти показатели должны быть отражены в системе измерения Комитета (Агентства) по статистике РК.

Для реализации наукоемкой модели нужно иметь не только соответствующие технологии, но и инновационные ресурсы. Человеческий капитал, безусловно, главный ресурс инновационной экономики.

Пришло время более четко дифференцировать понятие «человеческий капитал» и все то, что за ним стоит. Очень важно сформировать новый слой современных инженеров и инженерно-технических работников, но ведь вместе с ними нужны и рабочие нового склада – с техническим складом ума, без которых невозможна разработка и реализация инновационных проектов. Кроме того, нужны инновационные менеджеры, которые должны в совершенстве владеть информацией о рынках, знать, какие нужны ресурсы, откуда привлечь инвестиции, куда направить выпущенную продукцию и т. д. Важно уточнить компетенции, необходимые для нужд современного производства, и определить целевые заказы на подготовку инновационных работников и управляющих.

Инновационная экономика нуждается в развитии новых форм концентрации и кооперации производственных ресурсов. На смену традиционной отраслевой и территориальной концентрации приходят новые формы – кластерной организации,

агломерации, специальной экономической и индустриально-экономической зоны и другие. В инновационном развитии Казахстана должна повышаться роль международного сотрудничества. В будущем внешнеэкономические связи будут развиваться на интеграционной основе. Такое сотрудничество позволяет использовать взаимно накопленный опыт и развивать его в дальнейшем на синергетической основе, что требует также и всемерной поддержки со стороны руководства двух государств. В сфере казахстанско-российского сотрудничества главным достижением последних лет является создание ЕАЭС. Для эффективной работы Евразийского экономического союза создана необходимая законодательная база, обеспечено свободное передвижение товаров и услуг, капитала, рабочей силы, имеются все условия для свободной конкуренции всех производителей и для всех стран-участников на пространстве экономического союза.

Следующим важным аспектом развития инновационного Казахстана является принятие системных мер в части формирования информационного пространства, адекватного требованиям инновационной экономики. В частности, создание в регионах информационно-инновационных площадок типа G-Clobal, безусловно, важно для глобального общения и построения коммуникаций [3].

Таким образом, за четверть века наша страна сделала мощный экономический рывок и должна выйти на новый уровень экономического роста. Инновационный Казахстан – это следующая ступень, на которую необходимо подняться республике, чтобы в запланированные сроки войти в число 30 наиболее развитых государств мира и реализовать свою глобальную стратегию. В целом все вышеперечисленное свидетельствует о том, что у ЗКО есть много резервов для осуществления нового инновационного роста, в том числе и такие, которые не требуют значительных капитальных вложений и средств республиканского бюджета.

Список литературы:

1. Рахметова Д. В ЗКО на 7% выросла инновационная активность предприятий//Д.Рахметова/ новостной портал. - Мой город. - 2017

2. Финские EXPO – инновации найдут применение в ЗКО//Казахстанский новостной портал [электронный ресурс]-Режим доступа.-URL: http://allinfo.kz

3. Сагиндиков Е.Н. Инновационный Казахстан: выбор приоритетов// Казправда. - 30.11.2016.

ОӘЖ 330.3221

ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ КОМПАНИЯЛАРДЫҢ БҚО КӘСІПОРЫНДАРЫМЕН АҚПАРАТТЫҚ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАР АЯСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Ерниязов Р.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстандағы ұлттық инновациялық жүйенің тиімді құрлуы. Қазақстанның инновациялық даму жолында өз бағыттары мен басшылықтары анықталды. Инновациялық жобаларды дамыту және технологияларды коммерцияландыру, экономикаға тікелей шетелдік инвестицияларды тарту ауқымды бағыттары болып табылады. Осыған орай, біздің еліміз қуатты экономикалық серпініс жасап және экономикалық өсудің жаңа деңгейіне жетуі тиіс.*

Кілтті сөздер: *инновациялық қызметке инвестициялар, инновациялық ресурстар, инновациялық даму, инновациялық жобалар, жаңа технологиялар.*

УДК 06.58.55

СИСТЕМА МЕР ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ И РЕАЛИЗАЦИИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Жумаев Ж.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно–технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *В данной статье аргументируется курс создания соответствующих и эффективных действии и механизмов в противодействии коррупции. Благодаря масштабным реформам, социальным проектам, дополнительным образованиям для различных слоев населения, общественному контролю которые позволили снизить уровень коррупции в стране, Казахстан обеспечивает активное участие нашей страны в процессах международного противодействия коррупции. Неподкупность государственных служащих и прозрачность их деятельности – основа успешности антикоррупционной политики.*

Ключевые слова: *противодействие коррупции, стратегия Республики Казахстан, антикоррупционные меры, образование, масштабные реформы.*

Казахстан с момента обретения государственной независимости целенаправленно и поэтапно следует курсу на создание эффективных, соответствующих мировым стандартам, институтов и механизмов противодействия коррупции.

В 1998 году одним из первых на постсоветском пространстве Парламентом страны был принят Закон «О борьбе с коррупцией», определивший цели, задачи, основные принципы и механизмы борьбы с этим негативным явлением. В Уголовном кодексе страны закреплен исчерпывающий перечень коррупционных преступлений.

Реализуется государственная политика по ужесточению уголовной ответственности. Введен пожизненный запрет на занятие государственных должностей в государственных органах для лиц, совершивших коррупционные преступления и правонарушения.

Эффективной реализации антикоррупционной политики способствует институт государственной защиты и поощрения лиц, оказывающих содействие в противодействии коррупции.

Принятые меры, а также современные механизмы противодействия коррупции способствуют успешной реализации принципа неотвратимости наказания за коррупционные преступления.

Начиная с 2001 года реализуются государственные программы по борьбе с коррупцией, в рамках которых принимаются конкретные меры по устранению причин и условий возникновения коррупционных проявлений.

Антикоррупционное законодательство дополнено нормами по конфискации имущества, добытого преступным путем, персональной ответственности руководителей за противодействие коррупции. В нем закреплено такое важное понятие, как ǂконфликт интересовǂ.

Антикоррупционные меры предусмотрены в ряде законодательных актов, регламентирующих государственные закупки, налогообложение, таможенное дело, лицензирование и другие сферы.

В целом, законодательство Казахстана в сфере противодействия коррупции стало, по сути, модельным для стран постсоветского пространства. На международной арене Казахстан выступает активным участником и полноправным субъектом

международного права. Присоединение к Конвенции ООН против коррупции, к другим документам в этой области, обеспечивает активное участие нашей страны в процессах международного противодействия коррупции [1].

Республика Казахстан с 2004 года является участником Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией для стран Восточной Европы и Центральной Азии Организации Экономического Сотрудничества и Развития.

В рамках 16-ой Мониторинговой встречи Стамбульского плана действий, которая состоялась в октябре 2015 года в Париже, принят промежуточный отчет третьего раунда мониторинга законодательства Казахстана. В отчете дается позитивная оценка политической воле и антикоррупционной политике Казахстана, в том числе реализованным по важным реформам, которые позволили снизить уровень коррупции в стране. По оценке экспертов ОЭСР, Казахстаном выполнена большая часть рекомендаций.

Также, для Казахстана выработаны новые рекомендации, направленные на дальнейшее совершенствование антикоррупционного законодательства в трех сферах: антикоррупционная политика, уголовная ответственность за коррупцию и предотвращение коррупции.

В свете задач, обозначенных в Стратегии «Казахстан – 2050», по дальнейшему развитию экономики, вхождению в число тридцати наиболее конкурентоспособных стран мира, произошла модернизация проводимой антикоррупционной политики с целью расширения роли гражданского сектора в противодействии коррупции.

В этой связи, Указом Президента Республики Казахстан от 26 декабря 2014 года № 986 утверждена Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы - новый программный документ государства, определяющий стратегию противодействия коррупции, ведущая роль в которой составляют комплексные меры превентивного характера, способные коренным образом сократить уровень коррупции, путем устранения предпосылок для проявления коррупции, а не борьбу с ее последствиями.

В этой связи приоритетными признаны меры, направленные на реализацию антикоррупционной политики посредством предупреждения коррупции, выявление и минимизация коррупционных рисков в деятельности государственных органов и должностных лиц, широкое антикоррупционное просвещение, формирование антикоррупционной культуры у населения.Одним из важных инструментов реализации антикоррупционной стратегии является действующая при Президенте Республики Казахстан Комиссия по вопросам борьбы с коррупцией, а также Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции.

Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции одинаково сочетает в себе функции по реализации новой модели государственной службы и предупреждению коррупционных проявлений.

Концентрация функции в области государственной службы, контроля качества государственных услуг и предупреждения коррупции, а также их объединение в пределах компетенции одного государственного органа, привело к образованию новой и органически единой функции, когда регулирование вопросов государственной службы и государственных услуг учитывает все аспекты по обеспечению этических стандартов поведения и профилактики коррупции в нем и, наоборот, работа по противодействию коррупции проводится с учетом особенностей системы государственной службы и сферы оказания государственных услуг [2].

Для системного предупреждения и профилактики коррупции создан Департамент антикоррупционной политики. Для реализации полномочий по уголовно-правовым мерам борьбы с коррупцией работает Национальное бюро по противодействию коррупции.

Благодаря масштабным реформам, проводимым в рамках реализации Плана нации 100 конкретных шагов кардинально изменены подходы и облик современного антикоррупционного законодательства.

Новым Законом «О противодействии коррупции» впервые предусмотрены такие институты превенции коррупции как антикоррупционный мониторинг, анализ коррупционных рисков, формирование антикоррупционной культуры.

На системной основе осуществляется анализ коррупционных рисков в деятельности государственных органов, а также мониторинг исполнения ими рекомендаций по устранению причин и условий, способствующих совершению коррупционных правонарушений.

Начиная с 2015 года анализ коррупционных рисков проведен в министерствах по инвестициям и развитию, здравоохранения и социального развития, сельского хозяйства, культуры и спорта, образования и науки, обороны, в комитете по регулированию естественных монополий и защите конкуренции Министерства национальной экономики Республики Казахстан, по результатам которого даны конкретные рекомендации по устранению выявленных рисков.

Оказывается содействие и оказание методической помощи субъектам противодействия коррупции в реализации образовательных программ по антикоррупционному образованию и воспитанию, информационной и разъяснительной деятельности, исполнению государственного социального заказа, направленного на формирование антикоррупционной культуры. В рамках социального заказа началась реализация пилотного проекта «Гражданский контроль» (народный пункт приема граждан).

Так, с начала 2015 года по проекту «Гражданский контроль» дано 29 письменных и 1254 телефонных разъяснений. Кроме того, по представленной информации, в регионах территориальными департаментами проведено более 500 мероприятий, направленных на разъяснение порядка проведения внутреннего анализа: семинары, «круглые столы», лекции, встречи [3].

Кроме того, созданы условия для получения дополнительного образования для различных слоев населения с учетом возрастных, профессиональных и иных особенностей, посредством разработки и утверждения Программы обучающего курса на тему «Формирование антикоррупционной культуры в различных социальных группах». Программа используется по всей республике в проводимых антикоррупционных занятиях для различных целевых групп: государственные и гражданские служащие, сотрудники правоохранительных органов, НПО, СМИ, этнокультурные и религиозные объединения, бизнес-структуры, педагоги и молодежь. Например, в 2015 году на антикоррупционную тематику проведено 3848 обучающих лекций, организовано 170 научно-практических конференций и форумов, 780 «круглых столов». Организовано и проведено 2448 лекций и семинаров на антикоррупционную тематику с участием 111679 человек, 443 ѣкруглых столовѢ, в работе которых приняло участие 19 708 человек, среди которых - руководители местных исполнительных органов, представители политических партий, институтов гражданского общества, региональных палат предпринимателей, СМИ. Учитывая международный опыт наиболее успешных стран в вопросах консолидации общества по антикоррупционной деятельности, впервые в стране разработано открытое соглашение о сотрудничестве по вопросам создания атмосферы нетерпимости к любым проявлениям коррупции и формирования антикоррупционной культуры в обществе.

Уникальность данного проекта заключается в том, что соглашение является открытым для присоединения к нему общественных объединений, некоммерческих организаций, а также других организаций, независимо от форм собственности и организационно-правовой формы.

Действенным механизмом профилактики коррупции является общественный контроль. Внедрение такого контроля требует не только активизации институтов гражданского общества, но и соответствующего законодательного регулирования. Принятие Закона ѓОб общественном контроле╣ позволило бы впервые создать целостную систему гражданского контроля посредством нормативно- правового закрепления базовых правил его организации и осуществления. Такой закон призван сыграть важную роль в дальнейшем развитии гражданского общества, институты которого содействуют укреплению авторитета государства и повышению качества работы государственного аппарата. Создана правовая основа для проведения общественных слушаний по вопросам, затрагивающим права и интересы граждан, общественной экспертизы решений государственных органов, для заслушивания отчетов руководителей перед общественностью и участия граждан в работе коллегиальных органов. Закон будет способствовать как решению собственно антикоррупционных задач, так и других социально значимых вопросов жизнедеятельности общества и государства. При этом общественный контроль должен быть четко разграничен с контрольными функциями государства в соответствии с требованиями Конституции страны.

Вследствие коррупционных деяний происходит неправомерное извлечение материальных и нематериальных благ, результатом чего является подрыв интересов общества и снижение авторитета государственной власти. Поэтому государство будет и дальше принимать все меры и создавать условия, при которых использование служебных полномочий в корыстных целях будет невыгодным и невозможным.

Одной из важных таких мер станет декларирование государственными служащими не только своих доходов, но и расходов. В дальнейшем такое декларирование будет распространено на все население, что окажет положительное влияние на соблюдение законности и обеспечение прозрачности в системе государственной службы. Для снижения уровня коррупции в государственном аппарате предусматривается дальнейшее поэтапное повышение заработной платы и социальных льгот чиновников по мере расширения финансовых возможностей государства. Эта задача актуализируется и с учетом того, что оплата труда государственных служащих пока остается недостаточно конкурентоспособной по сравнению с частным сектором.

Неподкупность государственных служащих и прозрачность их деятельности – основа успешности антикоррупционной политики. Одной из предпосылок для коррупционных проявлений является также наличие непосредственного контакта чиновника с гражданином. Чем проще и прозрачнее процедура получения государственных услуг, тем меньше уровень коррупции. В этой связи будут приняты меры по поэтапной передаче ряда государственных функций в негосударственный сектор – саморегулируемым организациям. Влияние человеческого фактора минимизирует и широкое использование современных информационных технологий. В результате, будет возрастать объем услуг, оказываемых населению в электронном формате, в таком формате в том числе будет обеспечиваться выдача разрешений. В базовых отраслях социальной сферы, включая образование и здравоохранение, оказание соответствующих услуг в электронном виде будет способствовать снижению коррупциогенности. Будет модернизироваться система государственных закупок, которая относится к наиболее коррупционной сфере деятельности. Именно здесь совершается каждое четвертое коррупционное преступление. Для кардинального улучшения ситуации потребуются такие меры, как закрепление единого оператора, внедрение автоматизированного подбора товаров, совершенствование процедур приема выполненных работ и услуг. Будут максимально автоматизироваться процедуры оказания государственных услуг, в том числе в таможенной, налоговой сферах, в области сельского хозяйства, земельных отношений, банковской деятельности. Расширится и

перечень государственных услуг, предоставляемых населению по принципу《одного окна》(через ЦОНы) [4].

В целом, принцип прозрачности является ключевым фактором в противодействии коррупции и поэтому работа по его внедрению будет проводиться на постоянной, системной основе, в том числе путем мониторинга качества и доступности оказания государственных услуг.

Список литературы:

1. Официальный интернет - ресурс Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции [электронный ресурс] – Антикоррупционная политика – URL: http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/nauchnye-issledovaniya-v-sfere-protivodeystviya-korrupcii

2. Закон РК《О доступе к информации》от 16 ноября 2015 г. № 401-V // Казахстанская правда. – 2015. – 17 ноября.

3. Указ Президента от 26 декабря 2014 года Республики Казахстан《Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы》.

4. Официальный сайт Юрист - комплекс правовой информации (законодательства) Республики Казахстан Параграф – WWW - https://online.zakon.kz.

ОӘЖ 06.58.55

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӘНЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ЖҮЙЕСІ

Жумаев Ж.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Бұл мақалада сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс - қимылға қатысты тиісті және тиімді тетіктерін құруы және қолданылуы жөнінде баяндалған. Қоғамдық бақылау мен халықтың түрлі топтары үшін ұйымдастырылатын қосымша білім, әлеуметтік жобалар мен ауқымды реформалар арқасында, елдегі сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету шарасы жақсарып, Қазақстан біздің еліміздің сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық процестер іс-қимылында белсенді қатысуын қамтамасыз етті. Мемлекеттік қызметшілер мен олардың қызметінің ашықтығы - сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатына үлкен пайдасын тигізері анық.*

Кілтті сөздер: *сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, Қазақстан Республикасының стратегиясы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар, білім, ауқымды реформалар.*

УДК 338.124.4

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Михайлов А.М.

Самарский государственный экономический университет, г. Самара

Аннотация: *В статье рассматривается влияние инвестиционной привлекательности на все сферы деятельности для модернизации инновационного развития экономики государства.*

Ключевые слова: *инвестиция, инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, инновационализация, модернизация.*

В целях инвестиционного развития экономики наиболее эффективным представляется реализация модернизационных процессов. Модернизация основывается на создании и внедрении инноваций в соответствующем звене экономической системы. Инновационное развитие экономической системы в свою очередь становится причинным фактором модернизации, которая приводит к качественно новому состоянию системы, являющемуся результатом всеобщего инвестиционно-инновационного процесса.

Подобная трактовка преследует две цели: во-первых, показать взаимосвязь инновационализации и модернизации экономики, а во-вторых, развести эти явления и понятия, исключая их полное отождествление и сохраняя их параллельное использование в науке и практике. В отличие от "перестроечной" политики второй половины 1980-х гг. нынешний курс на модернизацию российской экономики исходит из официального понимания того, что модернизация играет основополагающую роль в обеспечении перехода экономики на инновационный режим, в экономическом росте страны в целом, рассчитанном на подъем уровня и качества жизни всего населения. Особенностью осуществления модернизационных процессов в российской экономике, по мнению многих экономистов, являются фрагментарность, неравномерность и диспропорциональность проводимой модернизации. Незавершенность прошлых стратегических проектов модернизации создает неопределенность в моделировании параметров будущей модернизации, вследствие чего модернизационные процессы имеют специфические особенности, прежде всего институциональные и технологические. Переход к новой экономике знаний и инноваций в монополярном мировом хозяйстве лежит через модернизацию сложившегося в настоящее время потенциала национальной экономики [1].

Практически любое направление бизнеса в настоящее время характеризуется высоким уровнем конкуренции. Для сохранения своих позиций и достижения лидерства компании вынуждены постоянно развиваться, осваивать новые технологии, расширять сферы деятельности. В подобных условиях периодически наступает момент, когда руководство компании понимает, что дальнейшее развитие невозможно без притока дополнительных инвестиций. Привлечение инвестиций в компанию дает ей дополнительные конкурентные преимущества и зачастую является мощнейшим средством роста. Основной и наиболее общей целью привлечения инвестиций является повышение эффективности деятельности предприятия, т.е. результатом любого выбранного способа вложения инвестиционного капитала при грамотном управлении должен являться рост стоимости компании и других показателей её деятельности.

Для определения максимальной эффективности инвестиционного решения используется понятие инвестиционной привлекательности. Исследование различных точек зрения на его трактовку позволило установить, что в современных представлениях нет единого подхода к сущности этой экономической категории. В широком смысле под инвестиционной привлекательностью предприятия понимается совокупность объективных признаков, свойств, средств и возможностей, обусловливающих потенциальный платежеспособный спрос на инвестиции. Такое определение представляет собой широкий взгляд на данную категорию и позволяет учесть интересы любого участника инвестиционного процесса. В более конкретном смысле под инвестиционной привлекательностью понимается оценка эффективности использования собственного и заемного капитала, анализ платежеспособности и ликвидности (аналогичное определение — структура собственного и **заемного капитала и его**

размещение между различными видами имущества, а также эффективность их использования). Определение такого рода берется за основу при проведении аналитических процедур, так как позволяет четко определить методики для анализа инвестиционной привлекательности предприятия.

Инвестиционная привлекательность представляет собой интегральную характеристику, зависящую от множества факторов, и, как бывает в таких случаях, очень сложно четко отделить главные факторы от второстепенных, тем более при изменении макроэкономической ситуации меняются их значение и роль. Самый общий смысл инвестиционной привлекательности означает наличие таких условий инвестирования, которые влияют на предпочтения инвестора в выборе того или иного объекта инвестирования. В условиях рыночного хозяйствования существует широкий спектр источников и механизмов финансирования экономического развития на всех уровнях, причем сложившаяся практика такова, что при взаимоотношении инвестора и хозяйствующего субъекта именно последний проявляет инициативу и убеждает в необходимости и целесообразности инвестиционных вложений в его деятельность. Между эффективностью деятельности и инвестиционной привлекательностью субъектов рынка существует взаимообусловленность. Эффективные, значит, инвестиционно привлекательные компании, имеют более широкие возможности и более выгодные условия для привлечения кредитных ресурсов и прямых инвестиционных вложений.

Инвестиционная привлекательность предприятия определяется уровнем дохода, который инвестор может получить на вложенные средства, который в свою очередь обусловлен уровнем рисков невозврата капитала и неполучения дохода на капитал. В соответствии с этими критериями инвесторы определяют требования, предъявляемые к предприятиям при инвестировании. Основным требованием для инвесторов-кредиторов является подтверждение способности предприятия выполнить обязательства по возврату капитала и выплате процентов, а для инвесторов, участвующих в бизнесе, - подтверждение способности освоить инвестиции и увеличить стоимость пакета акций.

Инвестиционная привлекательность тесно связана с понятием инвестиционного климата, однако они не являются тождественными, так как имеют несовпадающие точки приложения. Понятие «инвестиционный климат» шире понятия «инвестиционная привлекательность» и его, как правило, принято применять в отношении территорий, но не в отношении конкретного объекта инвестирования. Имеет смысл говорить об инвестиционном климате страны, региона, отрасли, рынка. В этом случае инвестиционная привлекательность становится одной *из его* составляющих. В свою очередь инвестиционная привлекательность является характеристикой, которая может применяться и к региону (отрасли), и к конкретному инвестиционному объекту (предприятие, финансовый инструмент). Таким образом, разграничение между рассматриваемыми категориями возникает только на микроуровне, в то время как на макроуровне различия являются размытыми и нередко происходит подмена понятий.

Инвестиционный климат оценивается с точки зрения двух основных групп участников рынка: *кредиторов*, напрямую предоставляющих денежные средства в форме кредита или покупки облигаций, и *инвесторов*, вкладывающих капитал путем создания предприятия, покупки уже существующей компании или части ее акций. Значимость факторов инвестиционного климата неодинакова для разных групп инвесторов. Иностранные инвесторы, для которых страна, в которую предполагается вкладывать деньги, представляет собой терра инкогнита, поэтому, принимая решения, они используют международные рейтинги. Для внутренних инвесторов, хорошо ориентирующихся во внутренней обстановке, такие факторы, как состояние природных ресурсов и экологии, внешнеэкономическая политика государства, уровень монополизма, информационные барьеры и даже уровень коррупции, в реальности могут не иметь решающего значения.

В мировой практике анализ инвестиционного климата и инвестиционной привлекательности осуществляется коммерческими банками, консалтинговыми организациями, специализированными рейтинговыми агентствами и изданиями. В настоящее время в мире работает более 150 рейтинговых агентств, среди которых наиболее авторитетными являются Moody's, Fitch, Standard & Poor's, Euromoney, HIS Global Insight, Business Environment Risk Intelligence, A.T. Keareney, The Economist Intelligence Unit, Political Risk Services Group. Многие из них, включая российское рейтинговое агентство «Эксперт», анализируя инвестиционный климат и инвестиционную привлекательность, придерживаются принципа «от обратного». В этом случае главной задачей оценочных методик становится измерение совокупного риска инвесторов, складывающегося из нескольких видов риска, соответственно, уровни инвестиционного риска и инвестиционного климата находятся в обратной зависимости [2].

Особое место в современной России занимает переход на кардинально новую модель развития экономики, ориентированную на активизацию инвестиционных процессов, в связи с чем инвестиционная привлекательность рассматривается как фактор, определяющим образом влияющий на возможность ускорения модернизационных и технологических преобразований хозяйствующих субъектов на всех уровнях экономики. В то же время существует распространенное мнение, что за весь период реформ ключевые проблемы, связанные с развитием инвестиционного процесса и улучшением инвестиционного климата в России, так и не были решены. Об этом свидетельствует представленная динамика изменения индекса глобальной конкурентоспособности за 2013-2015 гг. (таблица 1).

Некоторые экономисты отмечают, что частные инвестиции, на которые следует делать ставку в реструктуризации экономики и обеспечении экономического роста, чрезвычайно чувствительны к инвестиционному климату. Между тем в России он сегодня весьма неблагоприятен. Хотя предпринимались немалые усилия, факты говорят сами за себя: инвестиции в основной капитал за последние 12 лет сократились в 12 раз. Ежегодный вывоз капитала составляет, по самым минимальным оценкам, 15 млрд. долл., а всего за годы реформ -130-140 млрд. долл. Прямые же иностранные инвестиции за те же годы составили в общей сложности 10-15 млрд. долл., т.е. примерно равны годовому вывозу капитала.

Состав лидеров рейтинга свидетельствует о том, что в технологической гонке постепенно происходит вытеснение одних стран другими. Высшую позицию США можно расценивать как традиционную, Германия также сохраняет свой инновационный приоритет в мировой экономике. Однако тот факт, что в тройку технологических лидеров вошла Финляндия, а Япония выпала из первой пятерки, выявляет ситуацию усиления конкурентной борьбы в инновационной сфере и возможность дальнейшей смены стран, которые в обозримом будущем предстанут в качестве локомотивов мирового технологического прогресса. Россия заняла не очень высокие позиции по показателям доли высокотехнологичных компаний, зарегистрированных на бирже, качества высшего образования и патентной активности. Её рейтинг составил всего 53.

Таблица 1

Позиции России в рейтинге глобальной конкурентоспособности (Global Competitiveness Report) 2014–2015 гг.

Экономика	Индекс глобальной конкурентоспособности 2014–2015	Индекс глобальной конкурентоспособности 2013–2014		Изменение позиции
	Рейтинг	Рейтинг	Оценка	Тренд
Швейцария	1	1	5.67	0
Сингапур	2	2	5.61	0
Финляндия	4	3	5.54	1

Германия	5	4	5.51	1
Соединённые Штаты Америки	3	5	5.48	-2
Швеция	10	6	5.48	4
Гонконг	7	7	5.47	0
Нидерланды	8	8	5.42	0
Япония	6	9	5.40	-3
Великобритания	9	10	5.37	-1
Норвегия	11	11	5.33	0
Тайвань	14	12	5.29	2
Катар	16	13	5.24	3
Канада	15	14	5.20	1
Дания	13	15	5.18	-2
Австрия	21	16	5.15	5
Бельгия	18	17	5.13	1
Саудовская Аравия	24	20	5.10	4
Австралия	22	21	5.09	1
Франция	23	23	5.05	0
Россия	53	64	4.25	11

Однако в международном инновационном рейтинге, в России все же существуют инновационные барьеры, создающие механизм инновационного торможения. Исследования, посвященные изучению факторов, препятствующих инновационной деятельности, подтверждают значимость для производственных компаний таких факторов, как недостаток собственных денежных средств и финансовой поддержки со стороны государства, низкий спрос на новые продукты, высокая стоимость и высокий риск инноваций.

Сложилось устойчивое представление о приоритетной роли государства в инновационном развитии. Для подобных настроений имеются определенные основания. Во-первых, мировая практика показывает, что на начальных стадиях создания национальной инновационной системы именно государство и бюджетное финансирование играют определяющую роль. Во-вторых, в России сложилась ситуация низкой бюджетной обеспеченности на региональном и местном уровнях.

На микроэкономическом уровне методический инструментарий оценки и анализа инвестиционной привлекательности отличается многообразием и отсутствием единства в подходах, как в отношении рассматриваемых факторов, так и в отношении алгоритмов расчета. В экономической литературе инвестиционная привлекательность рассматривается как многокомпонентная экономическая характеристика, в то же время анализ нередко сводится к двум главным направлениям — анализу доходности и рисков компаний. В целом среди существующих методов преобладают две большие группы:

- методы, в соответствии с которыми уровень инвестиционной привлекательности целиком определяется финансовым состоянием объекта оценки, и используется традиционная система финансовых коэффициентов ликвидности, платежеспособности, финансовой устойчивости, деловой активности и рентабельности (внутри данной группы имеются различия, связанные с подбором номенклатуры показателей);
- методы, учитывающие влияние внутренних факторов (организационно-управленческих, производственных, финансовых, кадровых и др.) и внешних факторов (маркетинговых, инфраструктурных, отраслевых, региональных, экологических и др.) на инвестиционную привлекательность компании и на характер ее изменения в зависимости от этих факторов.

Одним из значимых механизмов развития инновационно-инвестиционного развития экономики является научные институты. Инновационное наполнение капитальных вложений осуществляется основе научных разработок. Только в этом случае наука становится фундаментом экономического роста и общественного прогресса. Недостаточный объема внутренних инвестиционных ресурсов, генерируемых кредитной системой, рынком ценных бумаг, отсутствием интереса у финансово-промышленных групп к НИОКР обусловливает недофинансирование сферы науки и технологий в России. Важнейшей проблемой для страны остается трансформация сбережений в инвестиций. Одним из выходов из сложившейся ситуации, на наш взгляд, является и динамичное развитие рынка ценных бумаг. Функционирование и развитие инновационно-ориентированных корпоративных структур в настоящее время в России сталкивается с большими проблемами. В развитых странах компаниями выполняется основной объем научных исследований и разработок (до 65% в странах ЕС, 71% - в Японии и 75 % - в США). В России же менее 5% НИОКР становятся объектами коммерческих сделок. Проблемой является создание системы институтов через которые происходило бы внедрение знаний в экономику. В постиндустриальных странах ведущую роль в такой системе играют крупные корпорации. У многих зарубежных ТНК научный бюджет больше, чем у Российской Федерации. В России у крупных корпорации иной профиль - сырьевой. У них нет интереса в превращение знании и инновации, приносящие богатство. В современных условиях необходим упор на восприимчивые к НТП децентрализованные научно-производственные комплексы (технопарки). Они оказываются быстрее перестраиваемыми, чем крупные трудно управляемые корпорации. И еще один важный момент. В России в настоящее время мало компании, проявляющих инновационную активность, тогда как в развитых странах эта цифра достигает 60-80%. По приводимым в экономической литературе данным, только 45% российских предприятий практически имеют расходы на НИОКР. В 10% компаний из них расходы на НИОКР на уровне ниже 5% от выручки. На Западе расходы на НИОКР и промышленности составляют 3-5% от выручки, а в высокотехнологичных отраслях достигают 10-15% от выручки . Не является стимулом к инновационной деятельности и российская конкурентная среда В промышленности конкуренция пока не очень развита. Она сдерживается сохраняющимся с советского времени доминированием естественных, отраслевых и территориальных монополий. По данным опросов, 20% промышленных предприятий не испытывают серьезной конкуренции. У них сложился стабильный круг поставщиков и покупателей и они не заинтересованы в каких-либо переменах. Примерно 50% российских компаний находится вне глобальной конкуренции и ориентирована только на внутренний рынок. В обрабатывающей промышленности России к конкурентоспособным сегодня можно отнести 20-25%) предприятий. Причем только половина из них осуществляла в последние годы технологические инновации. При сохранении тенденций технологического застоя доля конкурентоспособных предприятий может сократиться вдвое уже в ближайшие 3-5 лет. Необходимо сформировать полноценную конкурентную среду. Сегодня на половине наших рынков отсутствует какая-либо конкуренция, поэтому наивно рассчитывать, что у бизнеса появятся стимулы к инновациям. В целях повышения эффективности антимонопольного регулирования необходимо отказаться от практики подталкивания предпринимателей к заключению картельных соглашений, особенно ценового характера, в том числе и под лозунгами обеспечения социальной стабильности.

Список литературы:

1. Коновалова М.Е. Модернизационные процессы в российской экономике: теория, методология, опыт реализации [Текст]: монография / под ред. М.Е.Коновалова, А.М.Михайлов. – Самара, 2014. – 264 с.

2. Никитская Е.Ф. Оценка инвестиционной привлекательности в инновационной экономике с позиций внешних пользователей // Экономический анализ: теория и практика. – Москва, 2014. №5 (356). — С. 12-25

ОӘЖ 338.124.4

ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҚТЫҢ РӨЛІ

Михайлов А. М.

Самара мемлекеттік экономикалық университеті, Самара қаласы

Аннотация: Мақалада инвестициялық тартымдылықтың мемлекет экономикасының инновациялық дамуын жаңғырту үшін қызметтің барлық салаларына әсері қарастырылады.

Кілтті сөздер: инвестиция, инвестициялық климат, инвестициялық тартымдылық, инновациялану, модернизация.

УДК 06.77.77

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Кенесова А.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация:*в статье рассматриваются системы оплаты труда в зарубежных странах. Во многих странах для мотивации работников используются различные методы, такие как методы оценки заслуг работников, метод оценки работы, которые направлены на стимулирование персонала.*

Ключевые слова: *заработная плата, система оплаты труда, совершенствование заработной платы.*

Заработная плата представляет собой один из основных факторов социально-экономической жизни каждого коллектива. Оплата труда – одно из важнейших составляющих управления персоналом. От того насколько эффективно руководство стимулирует своих работников, зависят и производительность, и экономическая эффективность труда, и прибыльная работа организации. Принцип материальной заинтересованности работника в результатах своего труда является одним из основополагающих принципов организации оплаты труда. Но надо сказать, что существующая на большинстве предприятий система оплаты труда не позволяет обеспечить достаточный уровень мотивации персонала, что приводит к недостаточной производительности [1].

Понятие «заработная плата» наполняется новым содержанием и охватывает все виды заработков (а также различных премий, доплат, надбавок и социальных льгот), начисленных в денежных и натуральных формах (независимо от источников финансирования), включая денежные суммы, начисленные работникам в соответствии с законодательством Республики Казахстан за неотработанное время (ежегодный отпуск,

праздничные дни и т.д.). Порядок исчисления заработной платы работникам всех категорий регламентируют различные формы и системы заработной платы. Формы и системы заработной платы - это способ установления зависимости между количеством и качеством труда. Для этого используются различные показатели, отражающие результаты труда и фактически отработанное время.Выделяют различные системы оплаты труда, но наиболее важными являются повременная оплата и сдельная. Под системой оплаты труда понимается способ соизмерения размера оплаты за труд с его результатами.

Большой опыт применения самых разнообразных систем заработной платы накоплен во многих зарубежных странах. В каждой стране такая система характеризуется своими особенностями.

Таблица 1. Система заработной платы в зарубежных странах

Страна	Особенности системы заработной платы
Швеция	солидарная заработная плата
Япония	оплата за стаж и рационализаторство
Германия	стимулирование роста производительности
США	оплата за квалификацию
Великобритания	оплата по индивидуальным контрактам
Франция	индивидуализация зарплаты
Италия	выплата коллективных и индивидуальных надбавок к рабочему времени

В зарубежных странах применяются специальные системы премирования за достижение определенных производственных результатов, заранее согласованные и закрепленные в соответствующих договорах(договоры о заинтересованности, о производительности). К примеру, Великобритания ввела практику заключения договоров о производительности между администрацией предприятий и профсоюзами, представляющими интересы работников. Суть этих договоров состоит в том, что доходы от роста производительности труда делятся в соответствующей пропорции между предпринимателями и работниками, что позволяет повысить оплату труда, не увеличивая прямых производственных издержек. В условиях научно-технического прогресса все труднее измерить личный вклад отдельного рабочего в общий производительный процесс, с одной стороны, а с другой – на первый план выдвигаются задачи стимулирования сотрудничества внутри трудового коллектива, способностей их членов к перестройке и восприятию новшеств, чувство ответственности за надежность и качество продукции.

Системы заработной платы во многих странах ориентированы на повременные формы оплаты труда. В их основе лежит учет в первую очередь степени использования машин, экономии сырья и энергии, старательности в работе и т.п., т.е. показателей успехов на уровне группы (бригады) и коллектива фирмы в целом. Однако чистая повременная оплата не применяется. Все повременные системы базируются на нормативной основе, что повышает её действенность. Там же, где сохраняется сдельная форма, наблюдается общее сокращение переменной части заработной платы.В Швеции переменная часть зарплаты, связанная с общими результатами деятельности, увеличилась, упор делается на премиальные системы и поощрение успехов в производительной отдаче на уровне групп. В Германии к особенностям оплаты труда можно отнести построение заводских тарифных систем для конкретных предприятий в рамках допускаемых отклонений от тарифных соглашений союзов работодателей с профессиональными отраслевыми союзами. В Германии также применяются единые тарифные сетки для рабочих и служащих на базе должностных месячных окладов. Также при оплате труда в этой стране учитываются такие факторы как повышение требований

рабочих мест к образованию работников, рост умственных и нервно – психических нагрузок; снижение удельной значимости физических нагрузок и санитарно – гигиенических условий труда в структуре оценки тяжести труда.

За последние годы во Франции отказались от жесткой индексации, и перешли на принцип регулирования заработной платы с учетом коллективной (экономической эффективности предприятия) и индивидуальной производительности. При этом минимальная зарплата по-прежнему индексируется. На базе коллективной заинтересованности предполагается напрямую связать фонд зарплаты с экономическими результатами фирмы. Практическим инструментом стали коллективные договора о заинтересованности. Чтобы стимулирующий эффект не упал, некоторые предприятия дополняют договор перечнем конкретных целей для реализации. Во Франции поэтапно применяется практика индивидуализации зарплаты, которая сочетает в себе такие формы как оплата за индивидуальную выработку и зарплата, складывающаяся из гарантированного минимума (80%) и переменной части (20%).

Многие страны при начислений заработной платы используют систему «заслуг». Она предназначена для установления заработной платы работникам одинаковой квалификации, но имеющим разные показатели качества работы. К факторам, по которым могут быть оценены работники относятся производственные и личностные. К производственным факторам относятся выполнение норм, уровень брака, использование рабочего времени. К личностным факторам относятся инициативность, трудовая и творческая активность, принятие на себя ответственности за решение на производстве, умение работать в коллективе. Методы оценки заслуг работников различны – балльная оценка, анкетирование, экспертная оценка, группировка работников по результатам оценки их работы.Оценка заслуг на предприятиях может использоваться для принятия решения о продвижении на службе, повышении (снижении) заработной платы, профессиональной подготовке (переподготовке), возобновлении (прекращении) срока контракта, об увольнении с работы.Оценка деловых, личностных качеств работников является важным инструментом повышения их конкурентоспособности на внутрифирменном рынке труда.Развитию у персонала чувства общности с фирмой служат дополнительные социально-бытовые выплаты, льготы и услуги, предоставляемые персоналу на «добровольных» началах в добавление к обязательным, установленным государственной системой социального обеспечения. В их числе внутрифирменное обеспечение по старости, в которое были преобразованы прежние резервные фонды выходных пособий. Около 10% компаний в Японии имеют пенсионные фонды. Этим фондам предоставлены налоговые льготы, что дает фирмам дополнительный стимул для закрепления кадров.

Закрепление кадров на предприятии происходит через действующие системы заработной платы, социальных выплат, дивидендов на акции фирмы и т.д. Наиболее интересный опыт закрепления кадров с помощью системы зарплаты имеет Япония, где ставки заработной платы, впервые нанимаемых в 3,5 – 4 раза ниже ставок тех, кто уже заканчивает трудовую деятельность в данной фирме.Система «пожизненного найма» предусматривает автоматическое повышение зарплаты в соответствии с возрастом работника. Но в последнее время эта система стала дополняться поощрением за достижения. В составе самой заработной платы имеются также «надбавки на жизнь», которые включают жилищные, транспортные и тому подобные виды надбавок для обеспечения различных жизненных потребностей

В целях планирования и формирования основного кадрового состава для управления персоналом компании используется оценка работ. Наибольшее распространение она получила в США, Канаде, Великобритании, Нидерландах. В Германии, Финляндии, Швеции её используют в нескольких отраслях. Оценка работ – это инструмент для систематического определения места работника и иерархии заработной платы внутри фирмы. Она опирается на сравнение и анализ требований

достижения нормальной производительности, которые диктует работа её исполнителю. Но при этом не учитываются индивидуальные способности и усилия конкретных работников.

В некоторых странах при определении размера заработной платы учитывается степень заинтересованности работников в делах фирмы, побуждающее персонал к высокоэффективной работе, что в конечном счете выражается в росте прибыли, производительности труда.Но при использовании такого метода определить прямую зависимость весьма трудно. Ведь размер премиального фонда, распределяемый среди работников, зависит не столько от эффективности производства, сколько от коммерческого положения фирмы (уровень конкуренции, доля на рынке сбыта, изменение цен на сырье, топливо, материалы и т.д.), т.е. от тех факторов, которые практически не зависят от рядового персонала.

Требования профсоюзов к программам финансового участия следующие: гарантированность участия; независимость фонда распределения от норматива фонда заработной платы (бонусы по участию в прибылях не должны быть частью основной заработной платы); выплата соответствующих вознаграждений всем работникам независимо от стажа и продолжительности рабочего времени; создание акционерных фондов не должно осуществляться за счет средств пенсионных фондов.

Механизм развития персонала реализуется в конкретных системах оплаты труда, доплат и надбавок. Особенно большую роль играют дополнительные ставки доходов, которые работник получает от предприятия.Система привлечения работников на предприятие может предусматривать, например, для молодежи достаточно высокие первоначальные ставки заработной платы, которые не требуют материальных стимулов.

В Японии для молодежи предусмотрена специальная семейная надбавка, размеры которой сокращаются с возрастом и стажем одновременно с ростом базовой заработной платы, отражающей повышение профессионально – квалификационного уровня работника.Во Франции закрепление кадров происходит с помощью надбавок за стаж, дисциплину труда, пособий на транспортные расходы, компенсаций расходов на поездки на работу (в Париже и пригородах она составляет половину стоимости проездных документов); надбавок за отдаленность места работы от места жительства, премий за преданность фирме.

В странах Западной Европы и США для закрепления кадров на предприятиях используются социальные выплаты и льготы. Кроме систем пенсионного обеспечения в дополнение к государственным пенсиям, связанным со стажем работы и с уплаченными взносами в пенсионный фонд предпринимателями, остальные системы социальных выплат и льгот непосредственно со стажем не связаны, но они способствуют стабилизации коллектива предприятия. Стабилизации коллектива способствуют и системы участия в прибылях, задачей которых является не только вовлечение работников в интересы фирмы, но и улучшение социально-психологического климата на производстве. Создание на предприятиях должного уровня организационно-технических условий проявляется в систематическом обновлении техники и технологии, улучшении условий труда, что при прочих равных условиях способствует привлечению и закреплению кадров.

Стимулирование непрерывного повышения квалификационного уровня обеспечивается применением систем оплаты знаний, квалификации, совмещения профессий и т.д. Сущность оплаты знаний состоит в том, что работнику платят не только за то, что он делает на рабочем месте, но и за то, что он потенциально может выполнить, обладая для этого суммой знаний. Эта система эффективна в условиях быстрой модернизации производства, перехода к выпуску новой продукции.

Система оплаты за квалификацию возникла в США, а ее широкое применение шло одновременно с расширением поля деятельности производственных бригад в американской промышленности. Суть этой системы состоит в том, что уровень оплаты

зависит не только от сложности выполняемых работ, но и от набора специальностей, которые работник способен использовать в своей деятельности, т.е. оплачивается не фактический труд, а рост квалификации.В целом оплаты за квалификацию означает, что при освоении каждой новой специальности исполнитель получает прибавку к заработной плате, при этом приобретенные умения (знания) должны в той или иной степени использоваться в работе.

Исходя из выше изложенного можно сделать вывод, что зарубежный опыт применения различных методов оплаты труда, направленные на стимулирование персонала полезен в конечном итоге для фирмы. Качественное выполнение работы каждым работником, и достойная оплата труда дает мультипликативный эффект в масштабе всего предприятия.

Список литературы:

1.Федорова М. С. Совершенствование системы оплаты труда на предприятии // Молодой ученый. — 2011. — №7. Т.1. — С. 119-121. — URL https://moluch.ru/archive/30/3403/ (дата обращения: 18.04.2019).

ОӘЖ 06.77.77

КӘСІПОРЫНДАРЫНДАҒЫ ЕҢБЕКАҚЫНЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Кеңесова А.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *мақалада шетелдердегі еңбекақы төлеу жүйесі қарастырылады. Көптеген елдерде қызметкерлерді ынталандыру үшін қызметкерлердің еңбегін бағалау әдістері, қызметкерлерді ынталандыруға бағытталған жұмысты бағалау әдісі сияқты әртүрлі әдістер қолданылады.*

Кілт сөздер: *жалақы, еңбекақы төлеу жүйесі, жалақыны жетілдіру.*

УДК 06.61.01

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА

Жумаев Ж.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: *В данной статье рассматриваются особенности развития ресурсного потенциала региона; теоретические аспекты оценки экологического потенциала региона, социального потенциала, а также важные компоненты экономического потенциала региона.*

Ключевые слова: *ресурсный потенциал, экологический потенциал, принципы экологического потенциала, социальный потенциал, экономический потенциал.*

Развитие экономики региона зависит от величины и эффективности применения ресурсного потенциала. Потенциал (от лат. potencia — сила, мощь) — это совокупность имеющихся средств, возможностей в какой-либо области. Под ресурсным потенциалом региона обычно понимается совокупность всех видов ресурсов, формирующихся на

данной территории, которые могут быть использованы в процессе общественного производства.

Ресурсный потенциал региона подразделяется на экологический, социальный и экономический. По каждому из них можно выделить несколько уровней потенциала. Кроме того, существует интегральный, или совокупный потенциал региона. При анализе развития экономики региона, определении стратегии дальнейших преобразований и т.д. обычно рассматривают, насколько весом данный потенциал, какова его структура, насколько эффективно используется и какие регулирующие воздействия следует осуществлять с целью наиболее полного расходования.

Важной составной частью потенциала региона является экологический (природно-ресурсный) потенциал, под которым понимаются природные ресурсы, теоретически доступные для использования при данных технологиях и социально-экономических отношениях, а также максимально допустимой антропогенной нагрузке на территорию.

Различаются природные ресурсы целевого и многоцелевого (всеобщего) назначения. Целевые ресурсы, к примеру, минерально-сырьевые, предназначены для выполнения определенных функций. Они неравномерно размещены по территории страны, концентрируются в отдельных районах, что обусловливает неравномерное размещение сырьевых баз, а, следовательно, и производства.

Ресурсы многоцелевого назначения (вода, земля, топливо, энергия) размещены повсеместно, но их плотность на единицу территории различна, сочетание неодинаково, что оказывает весьма существенное влияние на развитие регионов. Для природных ресурсов можно использовать такие характеристики: количество (запасы); качество (содержание полезного элемента, плодородие земель, пригодность воды); доступность (возможность использования при достигнутом уровне развития техники и технологии).

При оценке экологического потенциала региона необходимо исходить из принципов:

• комплексности оценки окружающей природной среды;

• классификации природных ресурсов по признаку территориальной делимости;

• сопоставимости оценок потенциала различных компонентов. Комплексная оценка состояния окружающей среды позволяет учесть все природные ресурсы, которыми обладает регион. Весьма важно обеспечить сопоставимость оценок потенциалов различных компонентов окружающей среды. При определении объектов территориального управления необходимо учитывать территориальную делимость ресурсов.

К неделимым ресурсам относятся, прежде всего, атмосферный воздух и водные ресурсы, обладающие динамичностью и способностью трансграничных переносов.

Остальные компоненты окружающей природной среды — земельные ресурсы, растительный мир, недра — относятся к делимым ресурсам и являются объектом управления на конкретной территории.

Существенной составляющей потенциала регионов является социальный потенциал, который можно охарактеризовать как совокупность возможностей, которыми располагает территориальное образование для достижения основной цели своего развития — обеспечения наиболее благоприятных условий жизнедеятельности населения. Понятие социального потенциала тесно связано с понятием социального комплекса территории, так как именно он формирует условия жизнедеятельности населения. Социальный комплекс в качестве одного из компонентов включает социальную инфраструктуру, от развития которой зависит обеспеченность населения региона в основных видах услуг.

К социальной инфраструктуре относятся: жилой фонд; предприятия коммунального хозяйства, бытового обслуживания, торговли и общественного питания; учреждения образования, здравоохранения, культуры.

В тесной взаимосвязи с социальным и экологическим потенциалом находится экономический потенциал, который отражает совокупную способность региона производить продукцию, выполнять работы и услуги. Важными компонентами экономического потенциала являются производственный, научно-технический, образовательный, экспортный, а также потенциал межрегионального взаимодействия.

Главными структурообразующими элементами региона являются:

• трудовые ресурсы;
• производственные мощности;
• инфраструктура;
• природные ресурсы.

От состояния социального потенциала зависит возможность обеспечения хозяйственной деятельности региона трудовыми ресурсами, а экологического — природными ресурсами. Особое место в социально-экономическом комплексе региона занимает инфраструктура, которая включает обслуживающие отрасли общего пользования и создает условия для развития структурообразующих производств (промышленность, сельское хозяйство). В соответствии с функциями отдельных составных частей инфраструктуры она подразделяется:

• на производственную;
• управленческую;
• рыночную;
• социальную;
• экологическую.

В региональной экономике инфраструктура рассматривается как экономическая категория, представляющая совокупность систем жизнеобеспечения территориального социально-экономического комплекса. Причем она должна развиваться опережающими по сравнению с другими отраслями темпами.

Ресурсный потенциал региона предопределяет его специализацию и структуру хозяйства: отраслевую, ведомственную, по формам собственности. Для экономики региона характерно наличие предприятий различных форм собственности — государственной, частной, иностранной. Многообразие форм собственности является закономерным, так как рыночная экономика предполагает создание новых экономических структур, развитие предпринимательства, конкуренцию. В каждом регионе должно быть достаточное количество активных рыночных субъектов хозяйствования.

Государственная собственность подразделяется на республиканскую и коммунальную. Республиканская собственность обычно включает наиболее важные по значимости в народнохозяйственном комплексе предприятия и организации, виды ресурсов.

В коммунальной собственности может находиться имущество органов государственной власти и управления соответствующих административно-территориальных единиц, средства местных бюджетов, жилой фонд и жилищно-коммунальное хозяйство Советов, а также промышленные, строительные, сельскохозяйственные предприятия, предприятия торговли, бытового обслуживания населения, транспорт и иные предприятия и организации, учреждения народного образования, культуры, физкультуры и спорта, охраны здоровья, социального обеспечения и другое имущество, необходимое для функционирования и развития соответствующей территории.

Предприятия, учреждения и организации коммунальной собственности входят в состав местного хозяйства, то есть местное хозяйство — это часть всего народного хозяйства, отрасли которого имеют преимущественно локальное значение, а предприятия, учреждения и организации находятся в подчинении местных органов власти.

В качестве критериев, определяющих подчиненность предприятий, учитываются:

• происхождение используемых сырья, материалов, топлива (местные или привозные);

• назначение готовой продукции (на местные нужды или на вывоз);

• размер производства;

• степень технической оснащенности и др.

Ни один из признаков (географический, технический, организационный) не может быть применен для отнесения различных видов ресурсов к категории местных. Решающее значение здесь имеет их экономическая оценка.

Местным сырьем, местным топливом следует считать такие материальные ресурсы, которые в интересах народного хозяйства экономически целесообразно использовать в пределах данной территории. С этой точки зрения ресурсы могут быть местными для района, для области, для республики.

Что же касается рабочей силы, то развитие местного хозяйства осуществляется исключительно на базе местных трудовых ресурсов. Широко используется труд надомников, пенсионеров, инвалидов, лиц, занятых в домашнем хозяйстве, то есть одновременно решаются проблемы социального значения.

Особенностью местного хозяйства является широкое использование отходов производства продукции машиностроения, текстильной, деревообрабатывающей, полиграфической и других отраслей промышленности, а также отходов сельскохозяйственного производства.

Как правило, предприятия местного хозяйства являются небольшими по размерам, для них характерен более низкий уровень технической оснащенности и организации производства по сравнению с предприятиями республиканской собственности. Однако укрупнение предприятия не может служить основой для передачи его в республиканское подчинение, если сохраняется основной признак — удовлетворение нужд района, города, области. Подчинение должно меняться, когда изменяется характер производства, предприятие переходит в группу ведущих, определяющих специализацию района, удовлетворяющих в основном государственные потребности.

Таким образом, при распределении хозяйственных объектов по подчиненности учитываются, прежде всего, их экономическое значение, характер выпускаемой продукции и предоставляемых услуг, их назначение, наличие местной сырьевой базы, степень развития хозяйственных связей и кооперирования, возможность эффективно решать проблемы технического прогресса, количество обслуживаемого населения.

Список литературы:

1. Ильина, И.Н. Региональная экономика и управление развитием территорий: Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / И.Н. Ильина, К.С. Леонард, Д.Л. Лопатников и др. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 351 с.
2. Региональная экономика: Учебник / Под ред. Г.Б. Поляка. - М.:ЮНИТИ,2015. - 463 с.
3. Попов, Ю.П. Региональная экономика. Природно-ресурсные и экологические основы (для бакалавров) / Ю.П. Попов. - М.: КноРус, 2013. - 320 с

ОӘЖ 06.61.01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІК НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Жумаев Ж.Ж.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада аймақтың ресурстық әлеуетінің даму ерекшеліктері талқыланды; аймақтың экологиялық әлеуетін бағалаудың теориялық аспектілері, әлеуметтік әлеуеті, сондай-ақ әңірдің экономикалық әлеуетінің маңызды компоненттері.

Кілтті сөздер: ресурстық әлеует, экологиялық әлеует, экологиялық әлеует принциптері, әлеуметтік әлеует, экономикалық әлеует.

УДК 3.331.5

ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ СОТУДНИКОВ ФИРМЫ – ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА

Махмудов А.Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация*: В статье рассматриваются проблемы мотивации непрерывного повышения квалификации специалистов и управленческого персонала компании в современный период развития экономики.*

Ключевые слова: *Персонал, повышение квалификации, мотивация, переподготовка, обучение, тренинг, анкетирование, опрос.*

Формирование современного рынка труда является актуальной проблемой, в настоящее время в ряде отраслей экономики существует квалификационный дисбаланс между спросом и предложением рабочей силы. Экономически активное население Западно-

Казахстанской области представлено занятым населением и безработными, в свою очередь занятое население подразделяется на наемное и самозанятое. В составе населения области в 2016 году экономически активное население составило 335.9 тысяч человек или 70.1% численности населения. Экономически неактивное – 143.6 тысяч человек или 29.9 % от общей численности населения области.

Самые надежные инвестиции — это инвестиции в образование и здоровье, сегодня знает каждый человек. Но если со здоровьем все понятно, то вот с образованием не все ясно. Чаще всего на деле получается так, что человек, получив, как ему кажется, самое лучшее образование и специальность, не может трудоустроиться. И причин этому, как минимум две: либо полученных им знаний недостаточно для работодателя, либо рынок труда и вовсе не нуждается в таких специалистах.

Можно констатировать, что произошли существенные изменения в структуре современного рынка труда, а также произошло естественное повышение спроса на квалифицированных работников. Глобализация, миграция населения и конкуренция на рынке труда сегодня приводят к повышению требований в отношении новых знаний, умений и навыков. Однако, при этом сохраняются профессионально-квалификационный дисбаланс спроса и предложения труда, отсутствие работы для части населения, низкая производительность труда в ряде ключевых отраслей экономики, недостаточное качество трудового потенциала, большое число работников, не имеющих необходимой квалификации.

Причиной того, что рынок труда сегодня перенасыщен теми или иными специальностями является то, что предприниматели, являясь потенциальными работодателями не заинтересованы в формировании образовательного заказа на подготовку кадров.

Ежегодно Национальной палатой предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен», проводится анкетирование предприятий области по определению

прогнозной потребности в кадрах с техническим и профессиональным, высшим образованием. В настоящее время в республике функционируют 824 колледжа, из них 477 колледжа являются государственными, 347 – частными. Подготовка кадров в колледжах республики ведется по 213 специальностям 693 квалификациям. Общий контингент составляет 489,2 тыс. человек, из них по госзаказу обучается – 263,3 тыс. человек. Количество обучающихся в колледжах учитывается при формировании государственного образовательного заказа на подготовку кадров ТиПО. Однако эти данные не отражают реальные потребности экономики страны в специалистах для производства для этого предприниматели должен активно участвовать в процессе формирования рынка труда.

Анализируя информацию, предоставленную субъектами бизнеса в прошлом году, можно сделать следующие выводы. Одни предприятия не считают нужным участвовать даже в анкетировании, в их числе АО «Казахтелеком». Другие организации часто формально подходят к определению количества необходимых кадров, заполняя анкеты, указывают в основном общие данные о предприятии, а текущую численность и потребность в кадрах в разрезе специальностей просто не указывают.

Трудовом кодексе Республики Казахстан определены «Национальная рамка квалификаций», «Отраслевая рамка квалификаций», «Профессиональный стандарт».

Разработка, введение, замена и пересмотр профессиональных стандартов с текущего года будет проводиться объединением работодателей на основе отраслевых рамок квалификаций и утверждаться Национальной палатой предпринимателей РК. Согласно статье 119 Трудового кодекса РК, необходимость и объем профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации для функционирования и развития организаций образования определяется работодателем. Работодатель проводит профессиональную подготовку, переподготовку и повышение квалификации работников или иных лиц, не состоящих с ним в трудовых отношениях непосредственно в организации, в организациях образования, реализующих образовательные программы технического и профессионального, после среднего, высшего и послевузовского образования, а также на курсах, осуществляющих профессиональную подготовку, переподготовку и повышение квалификации кадров. Подготовка кадров может осуществляться за счет средств работодателя или иных средств, не запрещенных законодательством республики Казахстан, в соответствии с договором обучения. Необходимо знать какие специалисты будут востребованы бизнесом, то есть руководителям фирм необходимо иметь прогнозный спрос на специалистов определенной квалификации. Для достижения этой цели следует решить следующие задачи:

- выявить необходимые профессии и возможности организаций образования для подготовки специалистов предприятиям и работодателям;
- провести анализ особенностей осуществления процесса подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров в условиях современной рыночной экономики.

Законом РК от 13 ноября 2015 года №398-V — О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам образования» законодательно закреплено прохождение студентами обязательной производственной практики на предприятиях, начиная со второго курса, что обязывает работодателей предоставлять ученические И рабочие места для прохождения практики, а также повысит ответственность отраслевых государственных органов, национальных компаний, предприятий по подготовке кадров.

В законодательстве закреплено понятие «дуальное обучение», позволяющее установить ответственность работодателя и учебного заведения при подготовке квалифицированных кадров с преобладанием производственного обучения и практики на предприятии не менее 60% учебного времени. Для проведения профессиональной практики организации образования на договорной основе определяют организации в

качестве баз практики, утверждают согласованные с ними программы и графики прохождения практики.

В договорах определяются обязанности и ответственность организаций образования, а также организаций, являющихся базами практики студентов. Затраты на профессиональную практику предусматриваются организациями образования и организациями, являющимися базами практики и определяются заключенными договорами на основе типовой формы договора на проведение профессиональной практики обучающихся.

Обучение персонала компании — это объективная необходимость современного этапа развития экономики, оно должно быть постоянным и непрерывным.
Общеизвестно, что обучение кадров для предприятия полезно и необходимо в трех случаях:

а) когда человек поступает на работу;

б) когда работника назначают на новую должность;

в) когда установлено, что у работника не хватает профессиональных навыков и знаний для выполнения определенной работы.

Другим важным моментом является в работе любого предприятия является подготовка, повышение квалификации и продвижение управленческих кадров в фирме. Без роста профессиональных знаний невозможно повышение коэффициента деловой активности руководителей. Общеизвестно, что специальные знания морально устаревают все быстрее.

Научный прогресс охватывает не только технические области исследований, он приобретает системный характер. Задачей лидера начала XXI в. Становится использование технологии менеджмента – особенно в той его части, которая касается методик повышения эффективности организации. Не последнее место среди таких методик занимает собственно повышение квалификации персонала. Повышение квалификации является взаимообусловленным процессом, оказывающим влияние, как на эффективность труда, так и на качество кадрового потенциала компании, что находит проявление в следующем: в процессе обучения происходит повышение способности персонала адаптироваться к изменяющимся экономическим условиям. Обучение работников позволяет организации более успешно решать проблемы, связанные с новыми направлениями деятельности и поддерживать необходимый уровень конкурентоспособности, что находит проявление в повышении качества обслуживания клиентов и эффективности труда персонала, сокращении издержек производства.

Повышение квалификации сопровождается ростом приверженности персонала своей организации, а также снижением текучести кадров. В свою очередь, работник в процессе обучения получает следующие преимущества:

- расширение карьерных перспектив как внутри, так и за переделами организации;
- более высокую удовлетворенность своей работой;
- повышение самооценки;
- повышение квалификации и профессиональной компетентности.

Таким образом, повышение квалификации работников в современных условиях становится неотъемлемой составляющей процесса управления организацией.

Казахстанский опыт показывает, что для подавляющего числа компаний характерно явно недостаточное внимание к вопросам обучения персонала. Это связано, прежде всего, с тем, что обучение работников не рассматривается руководителями компаний как один из самых значительных ресурсов в повышении эффективности их работы.

Вместе с тем, современная система бизнес-образования исходит из того, что качество обучения персонала для любой организации самым непосредственным образом связано с качеством управления, а значит, и с эффективностью работы компании, и с уровнем ее конкурентоспособности. Особенно возрастает роль обучения в условиях

организационно-технических изменений, когда прежние подходы к работе, старые управленческие схемы не только становятся менее действенными, но часто оказывают отрицательное воздействие на общую эффективность труда. Одним из сдерживающих факторов развития системы повышения квалификации является стремление к экономии затрат по организации управления персоналом компании. Этот фактор оказывает существенное влияние на политику предприятия в части развития ее персонала. Однако, стремясь к максимальной экономии, компании не используют все имеющиеся в арсенале системы повышения квалификации ресурсы. Так малозатратным и эффективным способом повышения квалификации персонала являются внутренние тренинговые программы. Среди современных форм повышения квалификации внутри организаций в последнее время значительно повышается роль корпоративных тренингов.

Корпоративный тренинг — это подготовка и развитие навыков персонала для эффективной работы в конкретной организации. Конкретная задача корпоративного тренинга - вклад в рост прибыли компании, повышение эффективности ее работы.

Таким образом, следует отметить, что в современных условиях рыночной экономики для любой современной компании является важным:

1. Подготовка и повышение квалификации работников в настоящее время должны носить непрерывный характер и проводиться в течение всей трудовой деятельности сотрудника.

2. Предприятия должны рассматриваться затраты на подготовку персонала как инвестиции в человеческий капитал, которые позволят наиболее эффективно использовать новейшие технологии.

3. Подготовка кадров заключается в обучении их трудовым навыкам, необходимым для качественного выполнения работы. Для эффективности непрерывного обучения необходимо, чтобы работники были в нем заинтересованы. Руководству фирм, чтобы выстоять в конкурентной борьбе на рынке труда необходимо создать климат, благоприятствующий обучению собственного персонала и мотивирующий обучение, и повышение квалификации сотрудников.

Список литературы:

1. Терещенко Т.А. География населения Западно-Казахстанской области: учебное пособие. – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2016. – 158 с.

2. Занятость населения и оплата труда в Западно-Казахстанской области / Статистический сборник. - Уральск, 2017. – 88 с.

3. Западно-Казахстанская область за годы независимости. Юбилейное издание. – Уральск, 2006 – 72 с.

4. Айдарханова Г.Б. Рынок труда и занятость населения Западно-Казахстанской области // Экспериментальные и теоретические исследования в современной науке: сб. ст. по матер. XVI междунар. науч.-практ. конф. № 7(16). – Новосибирск: СибАК, 2018. – С. 66-73.

ОӘЖ 3.331.5

БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖЕТІСТІГІ - ӨНДІРІСІНІҢ ТИІМДІ ФАКТОРЫ

Махмудов А.Д.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация*: Мақалада мәселелері мотивация үздіксіз мамандардың біліктілігін арттыру және басқарушылық персонал компанияның дамуының қазіргі кезеңі экономика.*

Кілтті сөздер: *Персонал, біліктілікті арттыру, мотивация, қайта даярлау, оқыту, тренинг, сауалнама, сұрау.*

УДК 331.101

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Мансурова М.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск,

Аннотация: *В статье рассматривается современное состояние жилищного фонда Республики Казахстан, проведена аналитика особенностей рынка недвижимости, представлены и исследованы показатели тенденции развития рынка недвижимости Республики Казахстан.*

Ключевые слова: *жилищный фонд, государственный жилищный фонд, частный жилищный фонд, недвижимость, рынок жилья.*

Недвижимость - основа национального богатства страны, имеющая по числу собственников массовый характер, поэтому знание экономики недвижимости необходимо для успешной предпринимательской деятельности в различных видах бизнеса, а также в жизни любой семьи и отдельно взятых граждан, поскольку собственность на недвижимость - первичная основа свободы, независимости и достойного существования всех людей [1].

Необходимость проведения анализа развития рынка недвижимости определяется ее значимостью в экономической и социальной сферах, ее ролью в обеспечении благосостояния и качества жизни населения.

Анализ показывает, что:

1) жилищный фонд Республики Казахстан за 2017 год составил 343,9 млн.кв. метров общей площади, в том числе в городских поселениях 215, 7млн.кв. метров и 128, 2млн.кв. метров в сельской местности.

2) рост показателей обеспеченности населения общей площадью жилищ повысилась с 21,4до 21,6 кв. метров на человека.

3) тенденция увеличения объемов инвестиций в жилищное строительство сохраняется.

В среднем за 7 лет объем инвестиций ежегодно увеличивалась в 1,5 раза.

Кроме того, по результатам проведенного анализа предложены конкретные мероприятия по расширению системы статистических показателей, характеризующих рынок недвижимости.

Согласно методологическим пояснениям Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, Жилищный фонд – находящиеся на территории Республики Казахстан жилища всех форм собственности. В составе жилищного фонда не учитываются общежития, детские дома и дома для престарелых, дачи, летние садовые домики, спортивные и туристические базы, мотели, санатории, дома отдыха, пансионаты, дома для приезжих, гостиницы, казармы, и другие строения, и помещения, предназначенные для отдыха, сезонного и временного проживания, независимо от длительности проживания в них граждан.

Государственный жилищный фонд – жилища, принадлежащие на праве собственности государству и находящиеся в ведении местных исполнительных органов (государственный коммунальный жилищный фонд) либо в ведении государственного предприятия (жилищный фонд государственного предприятия).

Частный жилищный фонд - жилища, принадлежащие, а на праве собственности гражданам и юридическим лицам, основанном на негосударственной собственности[2].

На рынке недвижимости действуют многие предприятия с основным видом деятельности строительство, агентства по операциям с недвижимым имуществом и большинство индивидуальных предпринимателей, сдающих собственное недвижимое имущество в наем (аренда).

Объем инвестиции в жилищное строительство в 2017 году составило 979798 млн. тенге, больше чем в 2016 году - 839 565млн.тенге.

По данным Агентства Республики Казахстан по статистике, в 2017 году было построено жилых домов общей площадью 11 168тыс.кв. метров, что составило 343,9 млн.кв. метров общей площади жилищного фонда по республике.

С 2010 года обеспеченность населения общей площадью жилищ в сельской местности повысилась с 16,5до 18,2квадратных метров на человека, а в городской – с 20,2до 24,2 квадратных метров [4].

В Государственной программе развития жилищного строительства в Республики Казахстан на 2015-2017 годы определены следующие направления:

1. Стимулирование предложения строительства жилья:

1.1. Системные меры общего характера:

- Снижение стоимости строительства одного квадратного метра жилья;
- Развитие индивидуального жилищного строительства;
- Строительство жилья за счет привлечения инвестиций частного капитала;
- Дальнейшее развитие производства эффективных, экологически чистых строительных материалов и внедрение новых технологий.

1.2. Меры, направленные на стимулирование строительства жилья для среднего класса и социально защищаемых слоев населения:

- Строительство коммунального жилья;
- Строительство доступного жилья за счет государственных средств.

2. Стимулирование платежеспособного спроса:

- Совершенствование системы ипотечного кредитования;
- Развитие системы строительных сбережений [3].

Политика в отношении развития рынка недвижимости не может быть ограничена только задачами увеличения масштабов жилищного строительства. Необходимо комплексное решение проблем, обеспечивающее повышение удовлетворения потребности населения как в качестве, так и в количестве жилой площади, которая доступна среднестатистическому жителю Казахстана.

Важнейшие направления развития жилищного фонда на ближайшую перспективу определены: строительство, рынок жилья и новые формы управления жилищным фондом.

Формирование современного рынка жилья, включает, развитие финансовых механизмов. Важно повысить доступность ипотечного кредитования и жилищных строительных сбережений, снизить первоначальный взнос и ставку кредитования.

Для совершенствования форм управления жилищным фондом намечено создавать объекты кондоминиум, в том числе институты кооперативов собственников квартир. В целях углубления, проводимых преобразования, а также оптимизации жилищных отношений будет разработана программа развития жилищно-коммунальной сферы.

Результатом реализации намеченных мер должно стать:

- повышение доступности жилья широким слоям населения;
- создание полноценного сбалансированного рынка жилья;
- привлечение частных инвестиций в жилищное строительство и стимулирование развития индивидуального жилищного строительства;
- формирование эффективного рынка строительной индустрии.

Политика, направленная на развитие жилищного фонда, в целом уже определена, что позволяет в настоящем докладе сделать некоторые оценки важности намеченных мер и возможных сроков их реализации.

Количество действующих предприятий с основным видом деятельности в качестве строительства в Государственном статистическом регистре составляет 7 463 предприятий в 2017г, что на 10 % больше чем в 2016 году.

Тенденция увеличения объемов инвестиций в жилищное строительство сохраняется на протяжении ряда лет. Государство перестало быть основным источником в жилищном строительстве.

В 2017 году объем инвестиций в строительство составил 979 798млн. тенге, что больше чем в 2016 году - 839 565 млн.тенге. Из них инвестиции в жилищное строительство увеличилось с 2013 г. 497 861млн.тенге на 979 798млн.тенге.

Инвестиций из бюджетных источников в жилищное строительство было профинансировано 44426,3 млн. тенге (республиканский бюджет – 32580,6, местный бюджет – 11845,7 млн.тенге), что составило 9 % от общего объема инвестиций в жилищное строительство.

Деятельность агентств по операциям с недвижимым имуществом на 01 января 2018 года зарегистрированных предприятий было 17 713. То есть из числа зарегистрированных около 80% предприятии осуществляли посреднические услуги при купли-продаже и сдаче внаем недвижимого имущества.

По данным регистра жилищного фонда, на 01 января 2018 года показатели, характеризующие состояние и динамику развития жилищного фонда, представлены следующие показатели.

Общая площадь жилищного фонда Республики Казахстан составила 343, 9млн.кв. метров на 01.01.2018 года. Из них 215, 7млн.кв. метров приходится на городские населенные пункты и на сельскую местность – 128, 2млн.кв. метров.

Общая площадь в государственном жилищном фонде в 2017 году составила 8,2 млн.кв.м., а в частном жилищном фонде 335,7 млн.кв.метров. Обеспеченность населения жильем составила 21,6 кв.метров.

В 2016 году наблюдается 342,6 млн.кв.метров площадь жилищного фонда РК, в государственном жилищном фонде – 8,1 млн.кв.метров, в частном жилищном фонде – 334,5 млн.кв.метров, обеспеченность населения жильем составила 21,4 кв.метров.

Из чего следует сделать вывод, что динамика показателей жилищного фонда с 2010 года возрастает и спрос на жилище в республике увеличивается, т.к. в 2010 году жилищный фонд составлял 271,7 млн.кв.метров, из них 6,8 млн.кв.метров составлял государственный жилищный фонд, частный - 264,9 млн.кв.метров, обеспеченность населения жильем составила 18,4 кв.метров. В 2013 году жилищный фонд составил 336,1 млн.кв.метров, государственный – 7,0 млн.кв.метров, частный – 329,1 млн.кв.метров, обеспеченность населения жильем составила 20,9 кв.метров. Особо следует отметить спрос на частный жилищный фонд с 2010 по 2017 год [4].

Распределение жилищного фонда в 2017 году в разрезе областей по республике представлена следующим образом:

- Акмолинская область 15,9 млн.кв.метров;
- Актюбинская область 15,8 млн.кв.метров;
- Алматинская область 31,5 млн.кв.метров;
- Атырауская область 12,3 млн.кв.метров;
- Западно-Казахстанская область 12,3 млн.кв.метров;
- Жамбылская область 16,7 млн.кв.метров;
- Карагандинская область 29,0 млн.кв.метров;
- Костанайская область 18,0 млн.кв.метров;
- Кызылординская область 14,9 млн.кв.метров;
- Мангистауская область 11,9 млн.кв.метров;
- Южно-Казахстанская область 48,9 млн.кв.метров;

- Павлодарская область 16,1 млн.кв.метров;
- Северо-Казахстанская область 12,0 млн.кв.метров;
- Восточно-Казахстанская область 25,9 млн.кв.метров;
- г.Астана 20,0 млн.кв.метров;
- г.Алматы 42,7 млн.кв.метров.

Из чего, следует, что жилищный фонд в областях республики во многом зависит от количества населения, то есть от спроса на жилище.

За последние несколько лет, несмотря на рост количества строительных компании и объемов ежегодного ввода построенного жилья в эксплуатацию, состояние жилищного фонда по республики увеличилась незначительно. В связи с нарастанием естественного выбытия жилищного фонда общая площадь жилья и обеспеченность населения сохраняются примерно на одном уровне.

Объем общей площади в жилищном фонде по частной форме собственности за 2017 год составляет 335, 7млн.кв. метров, а государственная форма собственности – 8, 2млн.кв. метров.

Степень благоустройства жилья является основным показателем качества. По данным Агентства Республики Казахстан по статистике можно увидеть, что в сельской местности удобства практически отсутствуют. В городах, 27% не имеют канализации, 35% - не обеспечены центральным отоплением, 43% - горячим водоснабжением.

Важным показателем развития жилищного фонда и зрелости общественных отношений в этой сфере являются применяемые формы управления объектами жилищного фонда.

Эффективность управления жилищами имеет непосредственное отношение к его сохранности, текущему состоянию, качеству.

В настоящее время в республики имеется 4311 действующих кооперативов собственников квартир (КСК), которые являются основой формой управления объектами жилого фонда. Год назад количество кооперативов собственников квартир составляло 4345 [4].

В целях улучшения ситуации с управлением объектами жилищного фонда и в соответствии с международным опытом в республике предпринималось много усилий для регулирования и обеспечения прав и интересов участников жилищных отношений. Были определены права субъекта объединений собственников квартир, развитие самоуправления в сфере управления кондоминиумами, обеспечение общественного контроля за качеством и объемом поставляемых коммунальных услуг, формирование условий для содержания жилого фонда Республики Казахстан в безопасном для граждан и надлежащем состоянии.

Анализ степени развития КСК можно оценить по количеству квартир, проживающих которые в среднем, приходятся на один КСК.

На основе анализа к факторам развития жилищного строительства следует отнести следующие моменты:

- количество действующих предприятий с основным видом деятельности строительство в 2017 г. увеличилась на 10 % чем в 2016г., что составляет 7 463 предприятий

- тенденция увеличения объемов инвестиций в жилищное строительство сохраняется. В 2017г. вырос почти 18 раз относительно уровня 2013 г.

- объема введенных в эксплуатацию общей площади жилых домов увеличилась с 271,7 кв. метров в 2010 г. до 343,9 кв. метров в 2017 г.

- рост показателей обеспеченности населения общей площадью жилищ за 7 лет повысилась с 18,4до 21,6кв. метров на человека

- уровень благоустройства. В сельской местности жилье в основном газифицировано, но другие удобства практически отсутствуют. В городах около 30% не имеют центрального отопления, горячей воды и канализации.

- количество кооперативов собственников квартир (КСК) уменьшилась за год на 34, и составляет в 2017 году 4311 КСК.

Представленный анализ характеризует начало исследований с целью информационной поддержки разрабатываемых и реализуемых Государственных и отраслевых Программ. При этом показаны статистические показатели могут быть использованы для разработки или анализа.

Рассмотренные статистические показатели и методы сбора, обработки и формирования статистических показателей не учитывались ранее и могут быть полезными или необходимыми при оценке текущей ситуации, результатов рынка недвижимости в республике.

Учитывая вышеизложенное можно сделать вывод, что обеспеченность жильем низкая и уровень благоустройства жилищного фонда еще не отвечает современным требованиям населения страны.

Оценка численности населения, не обеспеченного жильем имеет большое значение для разработки и обоснования государственных программ в области социального строительства.

Оценка наличия и распределения необеспеченного жильем населения влияет на количество бездомных.

Рекомендации:

1. подготовить соответствующую правовую базу для доступа и получения данных из административных источников всех государственных органов;
2. ввести единые системы идентификации;
3. обеспечить переход от сплошных методов статистических обследований к выборочным методам;
4. ведение регистра недвижимости (не только регистра о жилищном фонде, но и регистр зданий);
5. обеспечить взаимодействие (интеграцию) административных регистров с базовыми регистрами;
6. обследование неприспособленное жилье и жилье для коллективного проживания;
7. создание регистра семей;
8. расширить перечень обследуемых статистических показателей.

Список литературы:

1. Асаул А.Н., Карасев А.В. Экономика недвижимости. Учебное пособие. М.: МИКХиС, - 2001.- С. 06-11.

2. Гриненко С.В. Экономика недвижимости. Конспект лекций. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2004.- 185с.

3. Информация по объектам, планируемых к строительству в 2015 году в рамках программы «Доступное жилье-2020».

4. http://www.stat.gov.kz. Официальный сайт Комитета по статистике Министерства Национальной Экономики Республики Казахстан.

УДК 331.101

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІК НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мансурова М. А.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Мақалада Қазақстан Республикасының тұрғын үй қорының ағымдағы жағдайы туралы жазылған. Осы мақалада нарықтың, жылжымайтын мүліктің ерекшеліктері, Қазақстан Республикасының жылжымайтын мүлік нарығының кәрсеткіштері, республика аумағында сандық кәрсеткіштер мен даму тенденциялары талданды.*

Кілтті сөздер: *Тұрғын үй қоры, мемлекеттік тұрғын үй қоры, жеке тұрғын үй қоры, жылжымайтын мүлік, тұрғын үй нарығы.*

Мазмұны - Содержание

Педагогика

1.	Кинжекова Р.С. Абай Құнанбаевтің тәлім-тәрбиелік ойлары	4
2.	Тасимова А.А. Humanism of Abu Nasr Al-Farabi in the context of transformation of value orientations of society and the individual	8
3.	Кудышева Б.К., Дуанабаева Б.Ч., Калиева Г.И. Воспитательная система школы как фактор модернизации общественного сознания	13
4.	Джонисова Г.Қ. Студент жастардың отбасы құндылықтарын қалыптастырудың теориялық негіздері	18
5.	Ахметов Т.Р., Амангелдиева Б.Н. Болашақ маман және оның кәсіби дағдыларын жетілдіру мәселелері	24
6.	Балашева Г.С. Буллинг феномены және онын жоғары сынып оқушылары арасындағы пайда болу себептері	29
7.	Калкенова Г.Б. Возрастные особенности пожилого возраста и предпосылки позитивного взаимодействия детей и людей пожилого возраста	34

Тарих - История

8.	Сулейменова Д. Д., Муратов А. Күнбатыс алашорда жетекшісі – Жаһанша Досмұхамедов	39
9.	Гайсина М.Б., Ерназаров Ж.Т. Мемлекеттік құрылыс мәселесінің отандық саяси ақыл – ой тарихында зерттелуі	46
10.	Абдиров М., Шинтимирова Б.Г. Орталық Азия елдерінің аймақтық интеграциялық ынтымақтастығы	50
11.	Абдрахманова Р.Л. Исторические аспекты развития системы образования Казахстана в 20-40-е годы XX века	54
12.	Балыкова А. М. Батыс Қазақстандағы білім беру жүйесінің тарихынан (XX ғасырдың I жартысы)	57
13.	Любичанковский С.В. Роль Исламского духовенства в процессе интеграции казахских степей в состав Российской империи в XVIII веке	62
14.	Хайдаров Е. Е. 1917 жылғы қос революция және азаматтық қарсыласу кезеңіндегі жастар ұйымдары	66

Филология

15.	Шканова Б.А. Көптілділік – білікті маман болу кепілі	71
16.	Мушаев В.Н. Гендерные и социально-групповые различия молодёжного сленга (на примере студентов КАЛМГУ)	74
17.	Абдульманов А.А. Мұнай-газ саласындағы терминдердің құрылымдық және қызметтік сипаттамалары	78
18.	Раманова А.А. Қазақ тіліндегі ер адам есімдерінің тілдік сипаты	82
19.	Салыкова В.В. Функционально-семантическая характеристика молочной терминологии (на материале тюрко-монгольских языков)	85
20.	Сабыр М.Б. Түркі тілдерінің классификациясындағы қыпшақ тілдерінің орны	91

21.	Бекмашева А.Н. Академик Р.Сыздық және қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері	94
22.	Мамыров А.Ы. Қазақ әдебиеті және Қажым Жұмалиевтің әдеби мұрасы	97
23.	Даминова Л.К. Формирование орфографических навыков младших школьников	100

Экономика

24.	Махмудов А.Д. Экономическое содержание категории приграничное сотрудничество сопредельных государств	107
25.	Ерниязов Р.А. Сотрудничество иностранных инвестиционных компаний с предприятиями ЗКО в рамках информационно-инновационных проектов	111
26.	Жумаев Ж.Ж. Система мер противодействия коррупции и реализации антикоррупционной политики Республики Казахстан	115
27.	Михайлов А.М. Роль инвестиционной привлекательности в инновационном развитие экономики страны	120
28.	Кеңесова А.Т. Зарубежный опыт совершенствования заработной платы на предприятиях	125
29.	Жумаев Ж.Ж. Особенности развития ресурсного потенциала региона	130
30.	Махмудов А.Д. Повышение квалификации сотудников фирмы – фактор эффективности производства	133
31.	Мансурова М.А. Современное состояние и тенденции развития рынка недвижимости в Республике Казахстан	137

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». **Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и внизу по 2 см, справа 2,5, слева 2,5 см.** Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:
090000, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.
Научный журнал Вестник ЗКИТУ
Телефон 50-99-90. E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал

♦

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Научный журнал

♦

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY
Scientific journal

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных авторами оригиналов

Подписано к печати 16.03.2020 г.
Объем 9,06 п.л.
Тираж 100 экз., Заказ № 13

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ
Тел.: +7 7112 50 09 43, e-mail: wketu@mail.ru

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
090000, Орал қаласы, Нұрсұлтан Назарбаев даңғ., 194

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
090000, город Уральск, пр. Нурсултана Назарбаева, 194